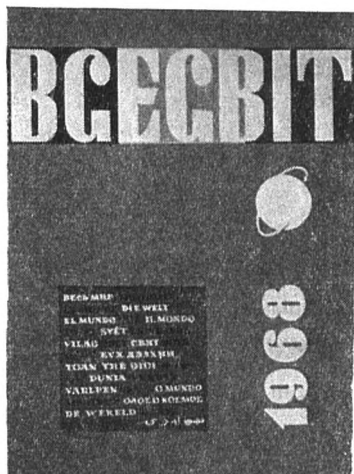

№ 10 1968

(124) ЖОВТЕНЬ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

Рік видання
одинадцятий

У ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ПОЕЗІЯ,
ПРОЗА

СТАНІСЛАВ РИШАРД ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ **Ленін з нами.** Вірш.

РУДОЛЬФ НІЛЬСЕН. **Посвята в лицарі.** Вірш. 7

ЖОРЖ СІМЕНОН. **Справа Сен-Ф'якрів.** Роман. 10

«Всесвіт» уже познайомив читачів з романами Жоржа Сіменона «Брати Ріко» (№ 8, 1961) та «Мегре в міністра» (№ 3, 1967).

Один з найвідоміших сучасних французьких письменників Жорж Сіменон (нар. 1903 р.) в романі «Справа Сен-Ф'якрів», використовуючи детективний жанр, змальовує тип буржуа, який не зупиняється перед злочином заради особистого збагачення.

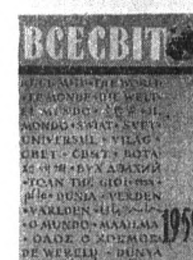
КАМЕН КАЛЧЕВ. **Із книги «Софійські оповідання».** 74

Камен Калчев (нар. 1914 р.) — відомий болгарський прозаїк. Його перу належать понад 30 романів, повістей, збірок оповідань, книг, дорожніх нарисів тощо. «Всесвіт» уже друкував його повість «Закохані птахи» (№ 5, 1962).

У «Софійських оповіданнях» автор показує зародження і розвиток нової соціалістичної свідомості. Дія відбувається на тихій софійській вулиці, в середовищі скромних трудівників, які захоплено будують нове суспільство. Написані дуже точно, тепло, з м'яким гумором, всі оповідання циклу зв'язані єдністю місця, часу, персонажів. «Софійські оповідання» дістали високу оцінку болгарської критики.

АЗІЗ НЕСІН. **Сатиричні оповідання.** 120

Азіз Несін (нар. 1915 р.) — турецький письменник-сатирик. Автор багатьох збірок оповідань, серед них: «Крісло», «Запасні частини», «Померлий ішак» та інші.

СТАТТІ, НАРИСИ

Ю. МИХАЙЛЮК. Україніка в НДР.	57
Й. БАГЛАЙ. Франкове безмежжя.	61
Н. БУКРЕЄВА. «Незнайдені двері».	89
ОЛ. ПОЛТОРАЦЬКИЙ. Ін'єкція отрути.	96

«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ, «ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ

Б. ЛОБАНОВСЬКИЙ. Таємниці матриархату.	140
ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ	
Н. ХАЛЕМСЬКИЙ. Молодим про їхніх ровесників.	155

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЯ, РІЗНЕ

«Прем'єра» в Ейзенхюттенштадті.	3
Дощі над ланами.	8
Сам собі держава.	65
«Стріляючі Штати Америки».	66
Мисливці за скальпами.	68
Рембрандт, Моне, Пікассо та біржа.	71
«Батько» чудовиська.	103
Гонитва за рекордами.	110
Коли настає свято.	113
Н. КРАСНОВСЬКА. На батьківщині Наполеона.	116
Загадки оямпі-пуку.	119
Мікробам вхід заборонено.	154

НАШІ ІНТЕРВ'Ю	63
ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ	139, 152
ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ	104
ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ	133
КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ	56, 70, 102, 115

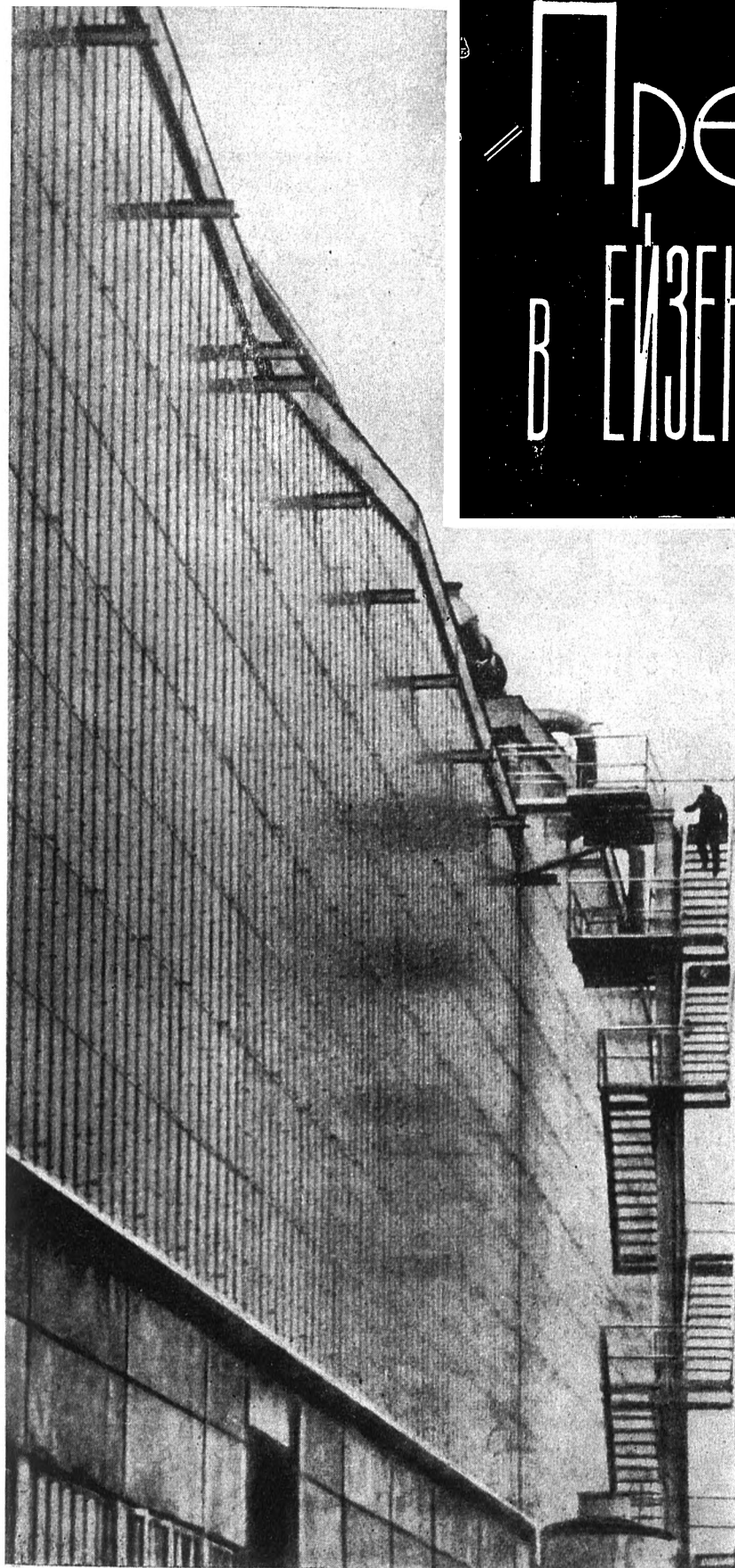
ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР **О. І. Полторацький**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. О. Білецький, П. А. Загребельний, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш, А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник, Н. А. Халемський (відповідальний секретар), Т. К. Якимович.

Художній редактор **М. Я. Коваленко.**

Прем'єра в ЕЙЗЕНХЮТТЕНШТАДТІ

Цей гігант з бетону, скла і сталі відразу ж став гордістю Ейзенхюттенштадта — молодого міста металургів Німецької Демократичної Республіки. Його назва — «Завод холодної прокатки» — вже часто згадується на сторінках преси, по радіо, просто у розмовах між людьми. День пуску цього промислового гіганта, день, як тут висловлюються, «прем'єри в Ейзенхюттенштадті» став визначною подією в житті трудящих НДР.

Це металургійне підприємство є найсучаснішим у цілій Європі. Його обладнання є найдосконалішим і являє собою справді останнє слово металургійної техніки, своєрідну квінтесенцію найновіших досягнень в галузі не лише самої металургії, а й електроніки, автоматики, прог-

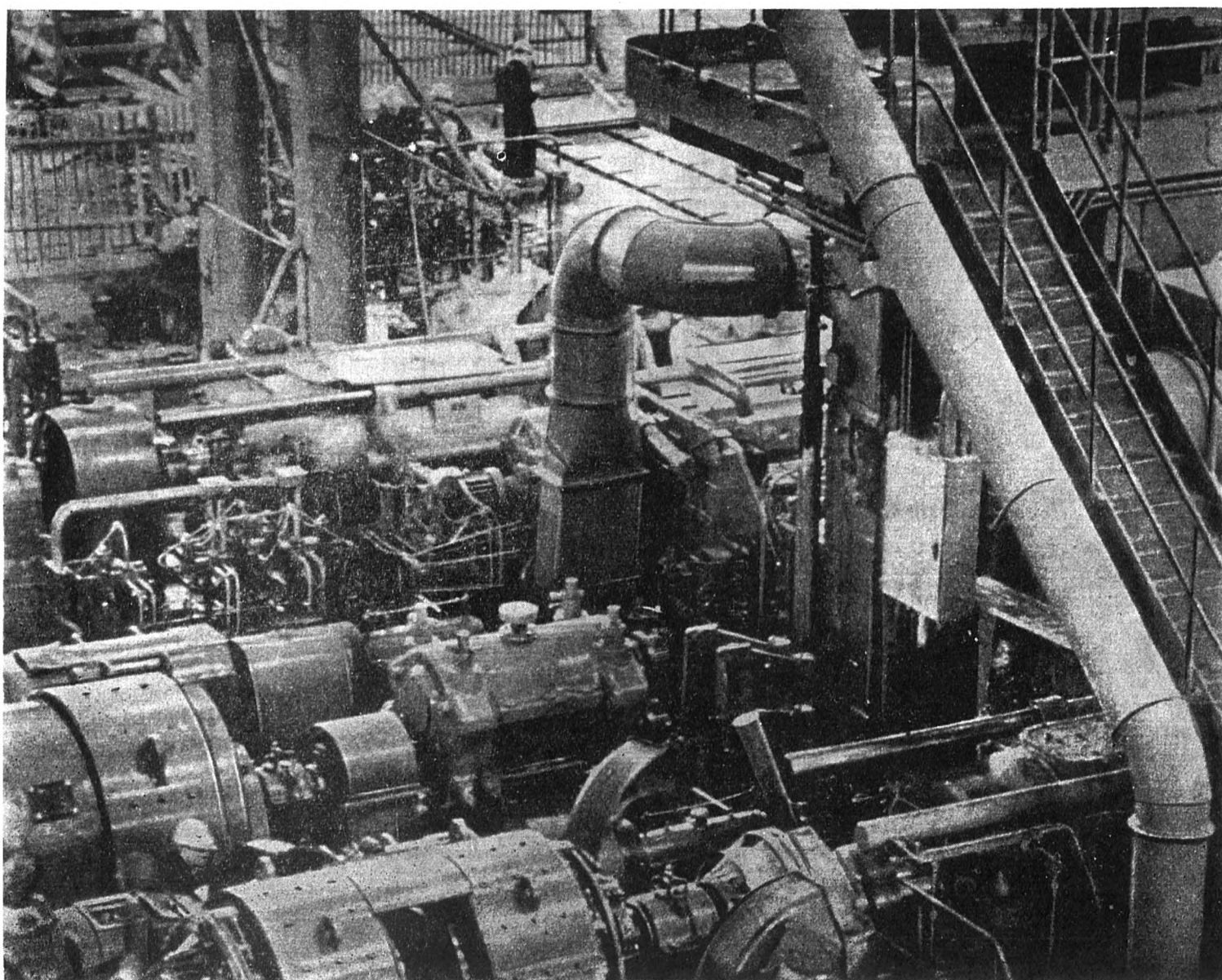
Навіть ця частина головного корпусу заводу дає уявлення про розміри гіганта в Ейзенхюттенштадті.

Радянський інженер Сергєєв (праворуч) і його німецькі колеги Мюллер та Калиновський добре порозумілися без перекладачів. Якою мовою ведуть вони розмову? Німецькою? Російською? Це для них не має значення, бо вони добре оволоділи виразною мовою дружби.

рамованого управління виробничими процесами. Що ж до цифр і порівнянь, якими визначаються розміри нового заводу, то варто навести хоча б такі: у цеху, де встановлено головний прокатний стан, могли б одночасно грати 28 футбольних команд! Щодня підприємство випускатиме 180 тисяч метрів сталевих листів. Це 180 кілометрів, тобто відстань по автостраді між Берліном і Дрезденом!

Серце гіганта: прокатний стан.

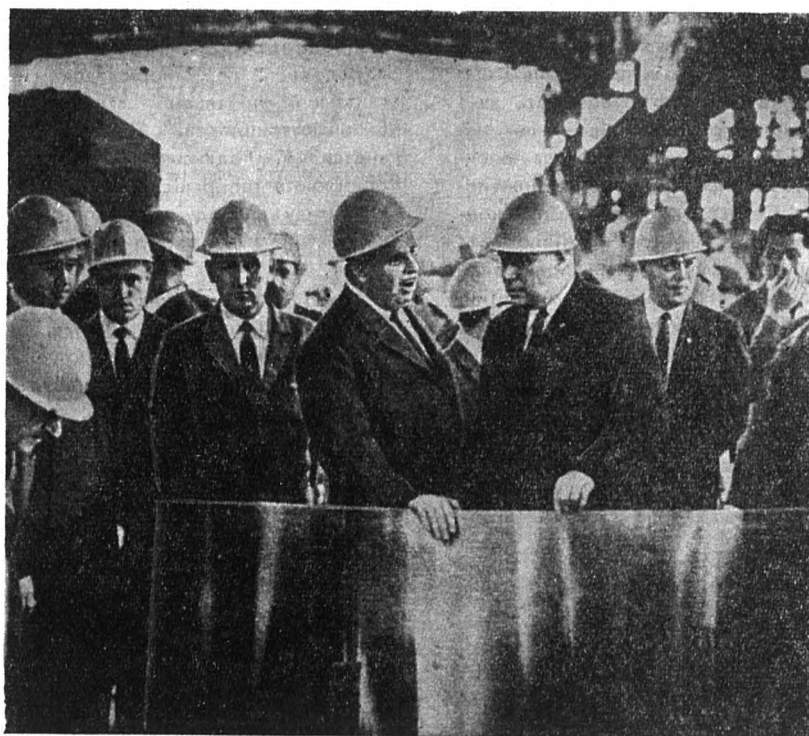

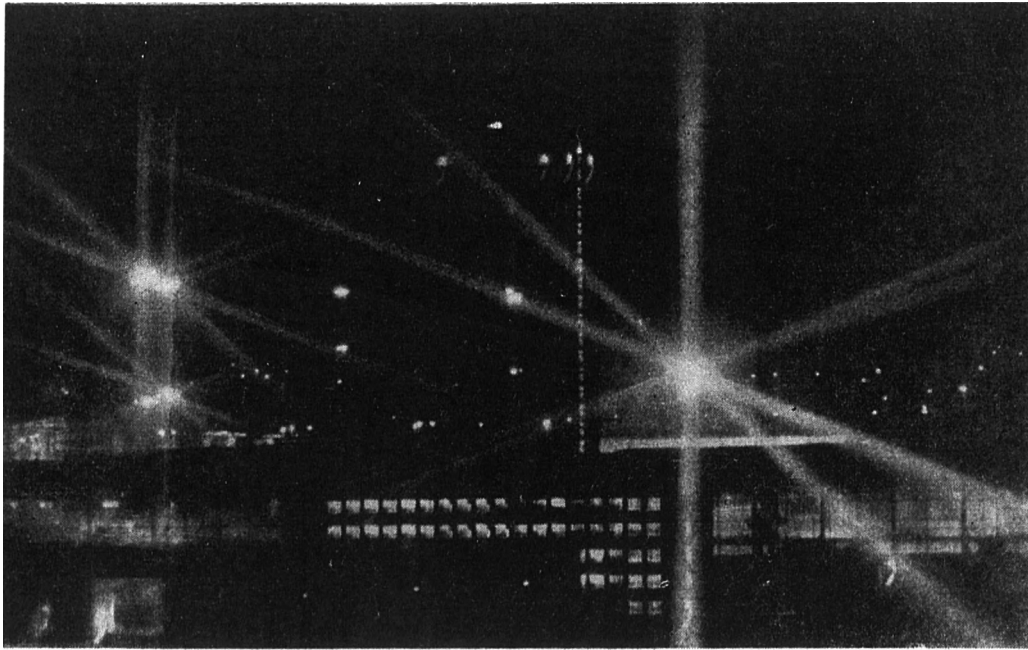
Пуск заводу перетворився на велике свято. Сюди прибули тисячі людей з усієї республіки.

Проект нового підприємства розробляли спільно радянські й німецькі фахівці. Це була смілива ідея — створити прокатний стан, який за своєю потужністю не поступався б найбільшим світовим зразкам. Будували цей унікальний стан на Уральському заводі важкого машинобудування. Скорочену назву заводу «Уралмаш», звичну для вуха радянської людини, німецькі робітники й фахівці в Ейзенхюттенштадті вимовляють тепер не менш легко й вільно.

У західній, особливо західнонімецькій пресі брали під великий сумнів здатність радянських фахівців створити такий гігантський стан і повністю заперечували можливість збудувати новий завод протягом чотирьох років. І ось факт, який не залишає нічого від пророцтв та іронічних висловлювань наших західних недругів. Відтоді, як було вирито перший

Свій сталевий лист! Перша продукція з Ейзенхюттенштадта!

Ейзенхюттенштадт. Пічний пейзаж.

котлован, і до «прем'єри в Ейзенхюттенштадті» минуло рівно чотири роки! Допомагати будувати завод приїхало шістдесят радянських фахівців на чолі з головним інженером Хромцовим, визначним радянським спеціалістом з холодної прокатки металу, представником славного «Уралмашу». Ім'я інженера Хромцова нині таке ж популярне і шановане в Ейзенхюттенштадті, як і імена його товаришів — інженера Дралюка, що керував електрообладнанням заводу, інженера Сергєєва — головного консультанта з питань технології та інших. Поруч з ними працювали відомі в Німецькій Демократичній Республіці інженери Мюллер, Шерцер, Калиновський. Вони з гордістю називають себе не лише колегами, а й учнями своїх радянських товаришів.

На заводі в Ейзенхюттенштадті їх багато — німецьких інженерів

і майстрів, які вчилися в радянських людей. Поки будувався завод, великий загін його майбутніх працівників — понад 300 чоловік — навчалися в Радянському Союзі. Їхньою школою були передові радянські металургійні підприємства в Череповці й Новоліпецьку. Частина німецьких інженерів і робітників виїхала на «Уралмаш», де створювався гігантський унікальний стан для Ейзенхюттенштадта. Ті, хто навчався в Радянському Союзі, створюють тепер кістяк молодого колективу «Заводу холодної прокатки», його найдосвідченішу частину.

Дехто з радянських спеціалістів уже повернувся додому, а дехто залишиться в Ейзенхюттенштадті, поки новий завод набуде своєї проектної потужності, поки налагодиться ритмічна робота всіх його складних агрегатів і вузлів. А коли й ці поїдуть додому, во-

ни залишать тут не лише добру згадку про себе, а й частку свого досвіду, своєї натхненної праці. За чотири роки спільної роботи радянські й німецькі будівельники, монтажники, металурги добре порозумілися одне з одним.

Цікава деталь: останнім часом перекладачі, яким спочатку доводилося багато і важко працювати, якось втратили на заводі своє колишнє значення. Часто-густо тут обходяться й зовсім без них. Просто радянські люди добре оволоділи німецькою мовою, а господарі непогано розуміють російську, особливо ті, хто набував досвіду і знань в Радянському Союзі.

І от вже позаду «прем'єра», позаду перші напружені дні роботи нового промислового гіганта, який надав містові металургів НДР — Ейзенхюттенштадту ще більшої ваги в житті республіки. З пуском цього підприємства Німецька Демократична Республіка повністю звільнилася від необхідності ввозити з-за кордону сталевий лист, за який доводилося платити дорогоцінною валютою. Продукція з Ейзенхюттенштадта цілком задовольнить зростаючі потреби різних галузей промисловості — автомобільних заводів, приладобудівництва, багатьох інших підприємств. До того ж Німецька Демократична Республіка зможе також постачати цей важливий металургійний продукт дружнім соціалістичним країнам.

Багато років тому в Ейзенхюттенштадті виріс металургійний комбінат «Ост», створений за допомогою Радянського Союзу. Власне, цей комбінат і поклав початок новому місту. Тепер його прикрасив гігант холодної прокатки, унікальне підприємство, втілення новітніх досягнень промислової техніки, а головне, реальний приклад плідного співробітництва і взаємодопомоги соціалістичних країн.

СТАНІСЛАВ РИШАРД ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ
(Польща)

ЛЕНІН З НАМИ

Там, де народ прощається з журбою
і піднімається на битву за свободу,
він молодь переможно зве до бою,
він руку друга простяга народу.

Над площею Конкорд, над морем невеселим,
там, де під сонцем плодоносять ниви,
там, де вмирають негри у пустелі,—
він руку простягнув. Він — поруч з ними.

Його думки, стривожені і рвйні,
неначе зорі, сходять в небокраї.
Його діла — натружені, надійні,
заводами встають у нашім краї.

В борні за волю, у квітучім рясті,
в моїй Варшаві,
що будує, творить,
він з нами всюди,
поруч, повсякчасно,
і справа його людству яснозорить.

РУДОЛЬФ НІЛЬСЕН
(Норвегія)

ПОСВЯТА В ЛИЦАРІ

Як життя, нам потрібна воля,
ми вийшли в дорогу трудну.
Цвяхів забивати ніколи
не будем у власну труну.

Це ж ми — однією рукою
квітчаєм свободи віть.
А другою стискаєм зброю,
бо ворог чатує, не спить.

Чи варто тупою сокирою
боротись за правду свою?
Міста здобувають не вірою,—
мечі переможуть в бою.

А меч наш — це Леніна слово,
з ним люди сягають мети.
Коли до борні готовий,—
відгострий цей меч
і — йди!

Переклав Микола СИНГАЇВСЬКИЙ

ДОЩІ

Над полями Голямо Конаре
день і ніч не віщувають до-
щі. Мотори качають воду з
водоймищ кооперативу.

НАД ЛАНАМИ

Нещадно палить сонце над поля-
ми болгарського сільськогоспо-
дарського кооперативу в Голямо
Конаре. Протягом 70 днів тут не
випадало жодної краплі дощу. Во-
доймища, що наповнювалися во-
дами гірської річки Маріца, теж
майже порожні, бо взимку
було мало снігу. Поливаються ли-
ше рисові поля, над водною по-
верхнею яких вже з'явилися пер-
ші вруна, а над тютюновими план-
таціями вітер здіймає сіру пиліюку.

Жителі Голямо Конаре знають,
що таке засуха. Старше покоління
не раз страждало від голоднечі.
Навіть ще 10 років тому тут виго-
рали посіви, засихали овочі та
фрукти.

Уряд республіки розробив прог-
раму обводнення, і по всій Болга-
рії було розпочате будівництво
гребель, водопроводів та глибин-
них колодязів. За цей час було
споруджено 89 великих та 1800 ма-
леньких водоймищ, які вміщують
3,5 мільярди кубічних метрів води.

Пловдивська округа, до якої
входить й Голямо Конаре, має 40
водоймищ. Кооператив, де поряд
з селянами Голямо Конаре пра-
цюють також селяни з Правиште
та Тачиларське, не знають більше
водного голоду. А врожаї на ланах
подвоїлися.

Та цього літа у водоймищах за-
лишилася сама пиліюка. А річки
Маріца та Іскар, звичайно такі пов-
новодні, перетворилися на вузькі
струмочки.

І тоді голова кооперативу Стоян
Гедев вирішив: «Бурити нові гли-
бинні колодязі!» 2600 членів ко-
оперативу стали до роботи. Зав-
дання не з легких, бо вода проти-
кала на глибині 20—25 метрів, і
самі лише колодязі не могли вря-
тувати становище.

Треба було споруджувати транс-
форматорну станцію, встановити
120 електричних помп, які б пода-
вали воду до каналів. Станцію збу-
дували за 4 дні, кожна помпа що-
дня накачувала від 20 до 40 літрів
води на секунду, а рухомі дизель-

ні агрегати сліdkували за тим, щоб
вода з каналів перекачувалася до
зрошувальних устроїв. Тепер у Го-
лямо Конаре дощі випадали тоді,
коли в них відчувалася потреба. І

коли до села потрапляла стороння
людина й кидала погляд на коопе-
ративні поля, вона не могла пові-
рити, що в долині річки Маріца
70 днів не було опадів.

Спрагла земля чекає дощу.

Люди радіють першому дощу після 70-денної засухи.

Висохле русло завжди повноводного Іскару.

Від 20 до 40 літрів води за секунду подає
кожна із 120 помп.

ЖОРЖ СІМЕНОН

Малюнки П. Костюченка

РОМАН

I

Косоока дівчина

Почулося неспміливе шкрябання в двері, потім щось із легким стуком поставили на підлогу й чийсь голос стиха промовив:

— Вже пів на шосту! Щойно перший раз дзвонили до меси...

Мегре невдоволено прогнав сон і підвівся на ліктях, здивовано поглядаючи на слухове віконце, прорізане в даху.

— Пан піде до причастя? — знову запитав голос.

Комісар Мегре спустив босі ноги на холодну як крига підлогу й підійшов до дверей, що зачинялися з допомогою шворки, намотаної на два гвіздки. За дверима затупотіли чийсь кроки. Вийшовши у коридор, він ледве встиг помітити, як майнула жіноча постать у кофті й білій спідниці.

Тоді він узяв глечик гарячої води, принесений Марі Татен, причинив двері й пошукав очима уламок дзеркала, перед яким можна було б поголитися.

Свічці лишилися кілька хвилин життя. За віконцем була ще непроглядна ніч, пронизливо холодна, як завше на початку зими. На вітах тополь, що оточували головний майдан села, трималось іще кілька жовтих листочків.

Мегре міг випростатися на весь зріст лише в центрі мансарди, бо заважав двохилий дах. Він тремтів від холоду. Цілу ніч протяг дув йому в потилицю, і вона в нього зовсім затерпла.

Проте саме цей нестерпний холод викликав у нього невиразні думки, спогади про щось дуже знайоме, але, як йому здавалось, давно вже забуте.

Перший дзвін до меси... Дзвін над сонним селом... В дитинстві Мегре ніколи не вставав так рано... Він чекав другого дзвону, що лунав за чверть шоста — адже тоді йому не треба було голитися... Та хіба різниця тільки в тому, що тоді йому не треба було голитися?

Йому не приносили гарячої води... Бувало навіть, що вода в глечики вкривалася скалками льоду... Та незабаром він уже стукотів каблучками по замерзлій дорозі...

А зараз, одягаючись, він чув, як Марі Татен сновигає по корчмі, грюкає решіткою в печі, брязкає посудом, меле каву.

Він надів піджак, потім пальто. Вже виходячи, поклав у бумажник два папірці, сколоті канцелярською скріпкою. Перший із них був службовий бланк муніципальної поліції в Мулені з таким текстом: «Надсилається паризькій кримінальній поліції для належного використання».

Другий був квадратний клапоть паперу з наліпленими на ньому літерами з газети: «Повіdomляю вас, що в церкві Сен-Ф'якрів під час першої меси в день поминання станеться злочин».

Цей папірець мандрував на набережній Орфевр з одного кабінету до іншого, аж поки Мегре випадково побачив його і здивувався:

— Сен-Ф'якр, біля Матіньйона?

— Цілком можливо, адже нам передали його через Мулен.

І Мегре поклав папірець у кишеню. Сен-Ф'якр! Матіньйон! Мулен! Так добре знайомі йому місця.

Він народився в Сен-Ф'якрі, де його батько тридцять років служив управителем замка. Востаннє він їздив туди на батьків похорон; старого поховали на невеличкому цвинтарі.

«Станеться злочин... під час першої меси...»

Мегре приїхав напередодні. Зупинився в єдиній тутешній корчмі, у Марі Татен.

Вона його не впізнала, але він упізнав її

по очах. Косоока дівчина — колись усі називали її косоокою! Змалку вона була непоказна, а коли виросла, лишилася старою дівою. Стала ще худіша, ще косоокіша і з ранку до вечора поралася як не в їдальні, то на кухні або на подвір'ї, де годувала кролів та курей.

Комісар пішов униз. Там і досі світили гасом. Сніданок уже чекав його в кутку. Великі скибки чорного хліба. Кава з цикорієм, гаряче молоко.

— Даремно ви не йдете до причастя. Сьогодні ж такий день! До того ж ви однаково встали рано, щоб піти до першої меси... О боже! Вже вдарив другий дзвін!..

Марі Татен зникла на кухні, щоб надягнути чорну сукню, нитяні рукавички, маленький капелюшок, якому заважав шиньйон.

— Я пішла, а ви собі їжте... Може, зачините двері на замок?..

— Ні, я вже теж їду!..

Їй було ніяково йти вулицею поруч із чоловіком. Та ще й із чоловіком з Парижа! Вона дріботіла у вранішньому холоді, маленька, згорблена. Вітер крутив по землі опале листя. Його сухий шерхіт свідчив про те, що вночі був мороз.

До ледь освітлених дверей церкви пливли й інші тіні. Дзвони не вгавали. Де-не-де у вікнах низеньких будиночків блимали вогники: то люди похапцем одягалися до першої меси.

Мегре знову переживав давно забуте: холод, поколювання в очах, задеревілі пальці, присмак кави на язичку. А потім, при вході до церкви, знайомий подмух тепла, м'яке світло, запах воску й ладану...

— Вибачте... Тут моє постійне місце... — сказала Марі Татен.

І Мегре впізнав чорне крісло з поруччям, обтягненим червоним оксамитом, де сиділа колись стара Татен, мати косоокої Марі.

Мотузка, за яку щойно смикав дзвонар, іще гойдалася в глибині церкви. Паламар запалював останні свічки.

Скільки ж було їх тут, на цьому примарному зборищі, невиспаних людей? Півтора десятка, не більше. Чоловіків було лише троє: паламар, дзвонар і Мегре.

«...Станеться злочин...»

Поліція в Мулені вирішила, що це недовічний жарт, і не звернула на нього уваги. У Парижі здивувалися, що комісар поїхав сюди.

Трохи згодом за дверима праворуч од вітаря Мегре почув якісь звуки і здогадався, що там відбувається. Там була різниця; служба, як завжди, спізнився, кюре мовчки надягає ризу, складає молитовно руки, йде до вітаря, а слідом за ним у довгополій одежині плутається хлопчисько...

З'явився рудий служка. Задзеленчав дзвіночком, і віруючі забубоніли перші молитви.

«...Під час першої меси...»

Мегре переводив очі з однієї постаті на іншу. П'ятеро стареньких жінок, із них троє сидять на своїх постійних місцях. Огрядна фермерша. Кілька молодих селянок і, нарешті, дитина...

Знадвору долинув шум мотора. Грюкнули дверцята авто. Зацокотіли дрібні, легкі кроки, з'явилася дама в жалобі й пройшла через усю церкву.

На хорах був ряд крісел, відведених для мешканців замка, — старих, відполірованих від часу твердих крісел. Саме там сіла дама — нечутно, під поглядами селянок.

— *Requiem aeternam dona eis, domine...*¹

Мегре, мабуть, міг би ще підтягнути священикові. Він усміхнувся на думку, що колись віддавав перевагу поминальним відправам, бо молитви тут були коротші. Він пригадував, що деякі меси відслужували за шістнадцять хвилин!

Мегре відвів очі від дами в готичному кріслі. Він ледве розрізнявав її профіль і боявся впізнати у ній графиню де Сен-Ф'якр.

— *Dies irae, dies illa...*²

А втім, це була вона! Востаннє він бачив її тоді, коли їй було років двадцять п'ять — двадцять шість. Висока, струнка, замріяна; її можна було впізнати здалеку, коли вона гуляла в парку.

І ось їй уже добрих шістдесят... Вона палко молиться... Худе обличчя, руки — довгі, тонкі — стискають молитовник...

Мегре сидів у останньому ряді солом'яних стільців, на одному з тих місць, за які під час великої меси треба платити п'ять сантимів, а на звичайних відправах вони безкоштовні.

«...Станеться злочин...»

Разом з усіма віруючими він підвівся, коли почали читати перше євангеліє. Звіду-сіль на нього напливали знайомі деталі, зринали спогади. Наприклад, несподівано згадалося, що в день поминання один священик служив аж три меси...

В ті давноминулі часи він снідав у кюре між другою і третьою годинами. Рідке яйце й козячий сир!

Так, поліція з Мулена мала рацію. Тут не міг мати місця будь-який злочин! Паламар сидів у кінці ряду готичних крісел, за чотирі місця від графині. Дзвонар вийшов, голосно човгаючи ногами, немов директор театру, що не бажає сидіти на своїй виставі.

Чоловіків лишилося двоє — Мегре та священик з пристрасними очима містика. На відміну від старого кюре, що його пам'ятав

комісар, він не квапився кінчати відправу, не ковтав стихів.

Вітражі поступово яснішали. Надворі розвиднялося.

Нарешті всі схилилися в поклони на молитву вшестя. Ледь чутно задзеленчав дзвіночок служки.

Один лише Мегре не причащався. Всі жінки підвелися й попрямували до причастя, молитовно склавши долоні, з зосередженим виразом обличчя.

Відправа тривала. Графиня затулила обличчя долонями.

— *Pater noster...*¹

— *Et ne nos inducas in tentationem...*²

Пальці літньої дами розтулилися, відкривши змучене лице, і вона розгорнула молитовник.

Ще чотири хвилини! Остання молитва! А тоді — кінець! І не буде ніякісінького злочину!

Адже в попередженні сказано цілком ясно: перша меса...

А що зараз відправа скінчиться, свідчило те, що паламар підвівся і пройшов у ризницю...

Обличчя графині де Сен-Ф'якр знову було закрите долонями. Вона сиділа непорушно. Більшість старих жінок теж були непорушні.

— *Ite missa est!*..

Месу закінчено...

Допіру тепер Мегре відчув, як він тривожився, і мимоволі полегшено зітхнув. Нетерпляче очікував, коли дочитають останню молитву, думаючи про те, що ще мить — і він вийде надвір, вдихне свіжого повітря, побачить людей, які щось роблять, про щось гомонять...

Старі жінки підвелися всі разом. Зашурхотіли кроки по холодних церковних плитах. До виходу рушила одна селянка, потім друга. Паламар повернувся з гасителем, і замість язичків полум'я над свічками засиніли тонесенькі пасма диму.

Народився день. Сіре світло сочилось до храму разом з холодним протягом.

У церкві лишилося тільки троє віруючих... Двоє... Грюкнув стілець... Вже не було нікого, крім графині, і нерви Мегре напружилися до краю...

Погасивши всі свічки, паламар глянув на графиню де Сен-Ф'якр. По обличчю йому промайнула тінь вагання. Комісар ступнув уперед.

Обидва підійшли до графині, здивовані її непорушністю, намагаючись зазірнути в обличчя, затулене долонями.

Вражений Мегре торкнувся її плеча. Вона хитнулася, наче рівновага її тіла підтриму-

¹ Вічний спокій дай їм, господи... (Лат.).

² День гніву, цей день... (Лат.).

¹ Отче наш... (Лат.).

² І не введь нас у спокусу... (Лат.).

валася не надто надійною опорою, і впала на підлогу.

Графиня де Сен-Ф'якр була нежива.

Тіло перенесли до ризниці й поклали на трьох стільцях. Паламар побіг по лікаря.

Мегре більш не думав про незвичність становища, у якому опинився. Минуло доволі часу, поки він зрозумів підозріливе запитання, що його прочитав у пристрасному погляді священика.

— Хто ви такий? — нарешті спитав той. — Як це сталося, що...

— Я комісар Мегре з кримінальної поліції.

Він глянув священикові просто в вічі. Це був чоловік років тридцяти п'яти, з правильними, але такими суворими рисами обличчя, що мимоволі спадала на думку фанатична віра давніх ченців.

Він був украй збентежений і схвильований і вже не так упевнено пробелькотів:

— Ви ж не скажете, що це...

Ніхто не наважувався роздягнути графиню. Марно прикладали люстерко їй до уст. Послухали серце, але воно вже не билось.

— Я не бачу рани... — промовив Мегре і почав роздивлятися довкола. Хоч відтоді, як він був тут востаннє, минуло тридцять років, проте ніщо не змінилось. Склянки стояли на своїх місцях, риза наготовлена до наступної меси, ряса й мережана накидка церковного служки теж лежали, де й колись.

Сіре світло просочувалося крізь подвійне стрільчасте вікно, розріджуючи й без того слабе сяйво лампади.

Було душно й холодно водночас. Видно було, що священика гнітять жахливі думки.

Драматична ситуація! Мегре спочатку цього не збагнув. Але спогади дитинства раз у раз спливали на поверхню пам'яті, як бульбашки.

«...Церкву, де вчинено злочин, освятити знову може лише єпископ...»

Але який же то злочин? Ніхто не почув навіть пострілу! Ніхто не підходив до графині! Впродовж усієї меси Мегре, правду сказати, не зводив з неї очей!

До того ж не пролилось ані краплини крові, не видно було жодної подряпинки!

— Друга меса о сьомій, здається, так?

Він почув важкі кроки лікаря, круглолидого добродія, що був явно вражений побаченням і переводив очі з комісара на кюре, з кюре на комісара.

— Вона мертва? — запитав і, не вагаючись, розстебнув корсаж.

Священик відвернувся. Пролунали важкі кроки, і зразу ж ударив дзвін — дзвонар

заходився смикати за мотузку. То був перший дзвін до другої меси.

— Я бачу лише спазм судин... від... Я не був домашнім лікарем графині, яка вважала за краще лікуватися в мого колеги з Мулена... Але двічі чи тричі мене викликали до замка... В неї було дуже хворе серце...

Ризниця була повузька, і там було тісно для трьох чоловіків і небіжчиці. Прийшло двоє хлопчиків-служок, бо меса о сьомій мала бути врочистіша.

— Її машина, певно, тут, десь під церквою, — промовив Мегре. — Треба сказати, щоб її відвезли додому...

Він весь час відчував на собі тягар засмученого погляду священика. А може, той про щось здогадується? Так воно чи ні, але поки паламар і шофер переносили тіло до машини, кюре наблизився до комісара.

— Ви певні, що... Мені ще треба відправити дві меси... Адже сьогодні день поминання... Мої парафіяни дуже...

Оскільки графиня вмерла від спазму судин, хіба Мегре не має права підбадьорити його?

— Ви ж чули, що сказав лікар...

— Але ж ви приїхали сюди, і саме сьогодні, якраз перед цією месою...

Мегре довелося докласти чимало зусиль, щоб здатися спокійним.

— Зовсім випадково, панотче... Мого батька поховано на вашому цвинтарі...

І він квапливо рушив до машини — лімузіна старої моделі. Шофер саме заводив ручкою мотор. Лікар не знав, що йому робити. На майдані було кілька чоловік; вони не розуміли, що сталося.

— Ідьмо разом...

Тіло небіжчиці займало багато місця. Мегре й лікар примостилися на краєчку сидіння.

— Мені здалося, що ви здивувалися, коли я це сказав... — стиха промовив лікар, який ще не встиг повернути собі самовпевненість. — Якби ви були в курсі справ, ви, мабуть, могли б зрозуміти... Адже графиня...

Він замовк, глянувши на шофера в чорній лівреї, який з байдужим виглядом правив машиною. Вони саме перетинали центральний майдан, по один бік якого, на пагорбі, височіла церква, а по другий, куди похило спускався майдан, розкинувся ставок Нотр-Дам, що цього ранку був отруйно-сірого кольору.

З правого боку промайнула корчма Марі Татен — перший дім селища. Навпроти тяглась дубова алея, і вдалині вже вимальовувалося похмуре громаддя замка.

А небо було однотонно сіре, холодне, мов крига.

— Знаєте, це наробить галасу... Тому наш кюре такий заклопотаний.

Доктор Бушардон, селянський син, лишився селянином. Він був у коричневому мисливському костюмі, високих гумових чоботях.

— Оце зібрався на ставок, пополювати на качок...

— Ви не ходите слухати меса?

Лікар підморгнув Мегре.

— Це нітрохи не заважало мені приятелювати із старим кюре... Але цей...

Машина в'їхала до парку. Тепер можна було вже розрізнити окремі деталі замка, зачинені віконниці першого поверху, дві наріжні башти — єдине, що залишилося від старої будівлі.

Коли машина зупинилася біля під'їзду, Мегре в думці зазирнув крізь заграбовані вікна півпідвалу й наче знову побачив знайому кухню в клубах пари й огрядну жінку, що скубе куріпок.

Шофер не знав, що далі робити, й не наважувався відчиняти дверці лімузина.

— Здається, мосьє Жан іще не встав...

— Покличте кого завгодно... Адже є якісь слуги в домі?..

Мегре витер носа. Ранок був такий холодний. Лікар заходився набивати люльку.

— Хто цей мосьє Жан?

Бушардон знизав плечима, ледь помітно і якимось дивно посміхаючись.

— Самі зараз побачите.

— Що він за один, кінець кінцем?

— Молодик... Чарівний молодик...

— Родич?

— Як вам буде завгодно!.. Деякою мірою!.. Ні, годі! Краще сказати все одразу! Це коханець графині... Про людське око він її секретар...

Мегре подивився лікареві просто в вічі, раптом пригадавши, що вчився з ним у школі! Тільки ніхто б його не впізнав. Адже йому вже сорок два! Тепер він став такий огрядний.

А замок Мегре знає краще, ніж будь-хто. Надто надвірні будівлі. Досить зробити кілька кроків, щоб побачити будинок управителя, де Мегре народився.

Отже, напевно саме ці спогади так схвилювали його. Особливо спогад про графиню де Сен-Ф'якр, якою він знав її в ті далекі часи. В пам'яті спливла молода жінка, що втілювала для нього, звичайнісінького тоді «хлопчиська з низів», усю жіночність, грацію, усю шляхетність.

І ось вона мертва! Її, немов якусь громіздку річ, упхали до машини, зігнувши попередньо ноги. На ній навіть не застєбнули корсаж, і поміж складками чорної сукні видно було білу сорочку.

«...Станеться злочин...»

Проте лікар стверджував, що вона вмерла від спазму судин! Який ясновидець міг таке передбачити? І чому він повідомив поліцію?

В замок зчинилась метушня. Грюкали двері. Дворецький, накинувши на плечі ліvreю, прочинив двері головного під'їзду, але не наважувався вийти на сходи. З-за його плечей виринув якийсь чоловік у піжамі, зі скуйовдженим волоссям, заспаний.

— Що там таке? — крикнув він.

— Альфонс! — цинічно буркнув лікар на вухо Мегре.

Стривожена куховарка мовчки визирала з вікна півпідвалу. Порозчинялися й слухові віконця під дахом, у кімнатах прислуги.

— Чого ви чекаєте? Несіть мерщій графиню до ліжка! — обурено вигукнув Мегре.

Усе це здавалося йому блюзнірством й аж ніяк не в'язалось із спогадами дитинства.

«...Станеться злочин...»

Вдарив другий дзвін. Люди, мабуть, уже поспішали до меси. Серед них, певно, були фермери, що приїхали здалеку возами. І вони, звичайно, привезли квіти, щоб покласти їх на могили...

Жан не наважувався наблизитись до них. Дворецький так і застиг на порозі, не знаючи, що робити далі.

— Пані графиня... Пані... — бурмотів він. — Отже, ви хочете залишити її тут, так?..

Чорт забирай, чому лікар так іронічно посміхається?

Мегре вирішив удатися до примусу.

— Ви, — він показав на шофера, — і ви!.. — показав на слугу. — Віднесіть її до спальні...

Коли слуга й шофер почали виносити небіжчицю з машини, в холі пролунав дзвоник.

— Телефон!.. Дивно, саме зараз.. — буркнув Бушардон.

Жан не наважувався підходити до апарата. Здавалося, він був якийсь розгублений. Тоді Мегре квапливо ввійшов до холу і зняв трубку.

— Алло! Так, замок...

В трубці озвався голос, наче десь зовсім поруч:

— Покличте, будь ласка, мою матір. Вона вже, певно, повернулася з меси...

— Хто це говорить?

— Граф де Сен-Ф'якр. Зрештою, це вас не обходить... Покличте мою матір...

— Стривайте... Спершу скажіть, звідки ви дзвоните?..

— З Мулена! Але, хай йому грець, я ж вам кажу, що...

— Приїздіть сюди! Так буде краще! — сказав Мегре і, повісивши трубку, притиснувшись до стіни, щоб пропустити слуг, які несли небіжчицю.

Молитовник

— Чи є тут хто? — спитав лікар, коли небіжчиця вже лежала на ліжку. — Треба, щоб хто-небудь допоміг мені її роздягти.

— Зараз покличуть покоївку, — озвався Мегре.

І справді, Жан піднявся поверхом вище й незабаром повернувся в супроводі жінки років тридцяти, яка злякано озиралася на всі боки.

— Геть! — гукнув комісар слугам, яким тільки цього й треба було.

Він узяв Жана за рукав, окинув його очима з ніг до голови й відвів до вікна.

— У яких стосунках були ви з сином графині?

— Але... я....

Молодик був худий, і його смугаста піжама сумнівної чистоти аж ніяк не додавала йому солідності. Він уникав зустрічатися поглядом з Мегре. У нього була погана звичка смикати себе за пальці, ніби вони могли стати від цього довшими.

— Стривайте, — перебив його комісар. — Будьмо одверті, щоб не гаяти часу.

За масивними дубовими дверима спальні хтось ходив з кутка в куток, скрипіли пружини ліжка, чутно було тихий голос доктора Бушардона: очевидно, роздягали небіжчицю.

— Яке становище займаєте ви в замку? Відколи ви тут проживаєте?

— Я... Тобто я хочу сказати, що мене рекомендували графині наші спільні друзі... Мої батьки розорилися через банкрутство одного маленького ліонського банку. Я оселився тут як довірена особа, щоб вести особисті справи мадам...

— Пробачте! А чим ви займалися раніше?

— Я подорожував... Писав критичні статті з мистецтва...

Мегре навіть не посміхнувся. Зрештою, зараз йому було не до іронії.

Замок був великий. Ізовні імпазантний, усередині він мав такий самий вигляд, як і піжама молодика. Скрізь порох, старі, досить незграбні речі, різний мотлох. Шпалери давно вже час було змінити.

Світлі прямокутники на стінах свідчили про те, що звідси забрано меблі. Найкращі, звичайно! Ті, що становили ще якусь цінність!

— Ви були коханцем графині...

— Кожен має право кохати кого...

— Дурень! — кинув Мегре і повернувся спиною до свого співрозмовника.

Ніби й так уся справа не була як на до-

лоні! Досить тільки глянути на цього типа! Досить удихнути повітря замка й перехопити кілька поглядів декого з прислуги!

— Ви знали, що мав приїхати її син?

— Ні... Але яке це мало б для мене значення?

Очі він весь час відводив убік.

— Я хотів би вдягнутись... Тут холодно... І чому поліція займається цією справою?..

— Ідіть одягніться!

Мегре штовхнув двері спальні, намагаючись не дивитися в бік ліжка, де небіжчиця лежала зовсім гола.

Спальня була схожа на інші покої в цьому будинку — занадто простора, занадто холодна, захаращена старими речами. Мегре спробував обіпертися на мармурову дошку каміна й побачив, що вона розколота.

— Ви що-небудь встановили? — запитав він Бушардона. — Одну хвилину... Може, ви залишите нас самих, мадемуазель?

Він зачинив двері за покоївкою, притулив чоло до вікна й неуважно задивився на парк, укритий товстим шаром опалого листя.

— Я можу лише підтвердити те, що сказав раніше. Смерть настала від раптової зупинки серця...

— Викликаної...

Лікар зробив невиразний жест і, накинувши на мертву ковдру, підійшов до Мегре й закурих люльку.

— Можливо, якимсь наглим почуттям, хвилюванням... А може, холодом... У церкві часом не було холодно?

— Навпаки! Ви, звичайно, не знайшли жодного сліду поранення?

— Жодного.

— Навіть ледь помітного сліду уколу?

— Я подумав і про це... Анічогісінько! Графиня також не прийняла й отрути... Отже, як бачите, не так легко припускати...

Мегре насуплено втупився ліворуч, туди, де серед дерев виднівся червоний дах будинку управителя. Там він народився...

— Скажіть у кількох словах, яке життя ведуть тут, у замку?.. — тихо запитав він.

— Ви знаєте про це стільки ж, як і я... Покійна була з тих жінок, що являють собою взірць бездоганної поведінки аж до сорока—сорока п'яти років... Проте, коли граф помер, коли син подався до Парижа продовжувати навчання...

— Ну, ну?

— В замку почали з'являтися якісь секретарі, що трималися більш-менш довго... Ви щойно бачили останнього...

— А з грошима як?

— Замок закладено... Три ферми з чотирьох продано... Час від часу приїздить антиквар по речі, що ще чогось варі...

— А син?

— Я дуже мало знаю його. Кажуть, це такий тип... *

— Дякую!

Мегре рушив до дверей. Та Бушардон пішов слідом за ним.

— Між нами, я дуже хотів би знати, як ви опинилися в церкві саме сьогодні вранці...

— Так, це справді трохи дивно...

— Мені здається, що я вже десь вас бачив...

— Можливо...

І Мегре, наддавши ходи, попрямував коридором. У голові йому було якось порожньо, бо він не виспався минулої ночі. А може, й застудився в корчмі Марі Татен. Він побачив Жана, що йшов униз, в костюмі, але на ногах іще мав пантофлі. Саме в цю хвилину якась машина в'їхала у двір замка.

Це було маленьке спортивне авто жовтого гарячого кольору, довге, вузьке, незручне для їзди. З нього вийшов чоловік у шкіряному пальті, зупинився в холі і, знімаючи шолом, гукнув:

— Хелло! Є тут хто-небудь? Чи всі ще сплять?..

Він раптом помітив Мегре й окинув його цікавим поглядом.

— Ну то що?

— Тихше!.. Мені треба з вами поговорити...

Поруч із комісаром стояв Жан, блідий, схвилюваний. Проходячи повз нього, граф де Сен-Ф'якр плеснув його по плечу й жартома сказав:

— Ти ще й досі тут, негіднику?

Здавалося, що він, однак, не має нічого проти Жанової присутності — лише глибоко зневажає його.

— Сподіваюсь, не сталося нічого страшного?

— Сьогодні вранці в церкві померла ваша мати.

Морісу де Сен-Ф'якру було тридцять років, так само як і Жанові. Вони були однаково на зріст, але граф був кремезніший, трохи огрядніший. Від уього його ества аж пашіло життям. Світлі очі були веселі, на-смішкуваті.

Почувши, що сказав Мегре, він помхмурнів.

— Не може бути!

— Ходімо зі мною.

— Ще чого!.. Я тут...

— Що?..

— Нічого! Де вона?

Граф сторопіло зайшов до спальні, підняв ковдру рівно настільки, щоб побачити

обличчя небіжчиці. Жодної сльози. Жодного драматичного жесту.

— Бідолашна стара!.. — стиха вимовив він.

Жан вважав своїм обов'язком супроводити їх до дверей, але граф, побачивши його, гримнув:

— Ану, забирайся звідси!

Він починав нервувати. Ходив сюди й туди по спальні, аж поки не наштотхнувся на лікаря.

— Чому вона вмерла, Бушардоне?

— Розрив серця, мосьє Моріс... Можливо, комісар знає більше, ніж я...

Граф швидко обернувся до Мегре.

— Ви з поліції?.. Що ж сталося?..

— Може, ви приділите мені кілька хвилин?.. Нам краще провітритися, пройтися селом... Ви залишаєтесь тут, докторе?..

— Я хотів піти на полювання і...

— Нічого! Підете іншим разом!

Моріс де Сен-Ф'якр пішов слідом за Мегре, замислено втупивши очі в землю. Коли вони вийшли на головну алею парку, меса, що почалась о сьомій, уже закінчилась й парафіяни виходили з церкви, збираючись групами на паперті. За цвинтарним муром теж виднілися людські голови.

Холод ставав щодалі пронизливіший, певно, через вітер, що ганяв майданом опале листя, підіймав і крутив його, мов птахів, понад ставом Нотр-Дам.

Мегре почав натоптувати люльку. Чи не заради неї він витяг надвір свого співрозмовника? А втім, доктор курих навіть у спальні померлої, та й сам Мегре мав звичку палити будь-де.

Тільки не в замку! Це було особливе місце, яке в роки юності було для нього втіленням усього недоступного!

— Сьогодні граф закликав мене до бібліотеки, щоб трохи попрацювати разом! — казав його батько з нотками гордості в голосі.

А хлопчисько, що ним тоді був Мегре, з повагою поглядав здалеку на дитячого візка, якого котила нянька в глибині парку. Немовля, що лежало у візку, був Моріс де Сен-Ф'якр!

— Чи скористає хто-небудь із смерті вашої матері?

— Не розумію... Адже доктор щойно сказав...

Граф був дуже стривожений. Він квапливо схопив папірець із попередженням про злочин, що йому простяг Мегре.

— Що це означає?.. Бушардон сказав про розрив серця...

— Про розрив серця, що його хтось передбачив ще два тижні тому!

Вони поволі наближались до церкви.

— Що ви збиралися робити тут сьогодні вранці?

— Це запитання я ставлю зараз сам собі, — промовив граф. — Щойно ви запитали мене, чи хто-небудь... Так... Є така людина, якій вигідна смерть моєї матері. Це я сам!

Граф не жартував. Чоло його було нахмурене. Він привітався з чоловіком, що їхав повз них на велосипеді.

— Оскільки ви з поліції, то вже зорієнтувалися в ситуації... До того ж ця свиня Бушардон, звичайно, розпатякував... Моя мати була бідолашна жінка... Батько помер... Я поїхав звідси... Лишившись на самоті, вона, я гадаю, трохи теє... Спочатку вона днювала й ночувала в церкві, а потім...

— Молоді секретарі!

— Гадаю, це зовсім не те, що ви думаєте і про що Бушардон патякав... То не розпуста! Просто потреба ніжності... Потреба піклуватися про когось... І хоч оті молодики скористалися з цього, щоб піти далі... Це не заважало їй лишатися віруючою... Мабуть, її мучили жорстокі докори сумління, душа розривалася між вірою в бога й цим... цією...

— Ви сказали, що мали б певну вигоду від її смерті...

— Мушу сказати, що від нашого багатства мало що лишилося... До того ж у таких типів, як отой панок, що ви його бачили, очі завидющі, а руки загребущі... За три-чотири роки тут зовсім нічого не лишилося б...

Граф був простоволосий; пригладивши рукою чуба, він зазирнув Мегре у вічі й за хвилину додав:

— Мені лишається сказати вам, що сьогодні я збирався попросити в матері сорок тисяч франків... І що ці сорок тисяч франків до зарізу потрібні мені, щоб оплатити чек, який інакше буде незабезпечений... Бачите, як воно все ліпиться одне до одного!..

Граф одламав гілку з живоплоту, повз який вони проходили. Було видно, що він докладає чималих зусиль, аби не піддатися тиску обставин.

— Мало того, я привіз із собою ще й Марію Васильєву!

— Марію Васильєву?

— Мою подругу! Я залишив її в ліжку, в Мулені... Вона може сісти зараз у таксі й примчати сюди... Останній штрих, хіба ні?

Лише тепер погасло світло в корчмі Марі Татен, де кілька чоловіків пили ром. Щойно відійшов напівпорожній автобус до Мулена.

— На таке вона не заслуговувала! — замислено промовив граф.

— Хто?

— Мама!

У ньому було щось дитяче, незважаючи на зріст, на передчасну огрядність. Здавалося, він ось-ось заплаче.

Вони прогулювалися поблизу церкви, йшли то до ставка, то повертали від нього.

— Скажіть, комісарє... Адже це неможливо, щоб хтось убив її... Не знаю, що й думати...

Мегре так глибоко поринув у думки, що забув про свого супутника. Він відновлював у пам'яті найменші подробиці першої меси:

Графиня сиділа в кріслі... До неї ніхто не підходив... Вона причастилася... Потім стала на коліна, затуливши лице руками... Потім розгорнула свій молитовник... Трохи згодом знову затулила обличчя долонями...

— Зачекайте мене тут, будь ласка.

Мегре піднявся сходами portalу, зайшов до храму й побачив сторожа, що вже порався біля вівтаря, готуючись до великої меси. Дзвонар, неохайного вигляду селянин у важких черевиках, підбитих гвіздками, розставляв стільці.

Комісар попростував до готичних крісел, нахилився й покликав паламаря, що дивився в його бік.

— Хто забрав молитовник?

— Який молитовник?

— Графинин... Він залишився тут...

— Ви певні?..

— Ходи-но сюди! — покликав Мегре дзвонаря. — Ти не бачив молитовника, що лежав ось тут?

— Я?

Або він був ідіот, або вдавав його з себе. Мегре увірвався терпець. У темному кутку він помітив графа де Сен-Ф'якра.

— Хто підходив до цього крісла?

— На місці о сьомій тут сиділа докторова жінка.

— А я гадав, що доктор невіруючий.

— Можливо. Але його жінка...

— Гарзд! Оголосіть по всьому селу, що той, хто принесе мені молитовник, дістане чималу винагороду.

— До замка?

— Ні, до Марі Татен.

Надворі Моріс де Сен-Ф'якр знову пішов поруч із комісаром.

— Я нічого не розумію в цій історії з молитовником.

— Розрив серця може статися внаслідок якогось сильного потрясіння. І це дійсно сталося невдовзі після причастя, тобто тоді, коли графиня розгорнула свій молитовник. Припустимо, що в молитовнику...

Але молодий граф похитав головою.

— Я не уявляю собі, що могло б так схвилювати мою матір. І взагалі це було б так... так підло...

Йому аж подих перехопило. Він похмуро подивився на замок.

— Ходімо вип'ємо чого-небудь!

І він пішов, але не до замка, а до корчми, де його поява викликала деяке замішання. Четверо селян, що пили тут, раптом відчували себе ніяково. Привіталися до нього поштиво, але з острахом.

Марі Татен прибігла з кухні, витираючи руки фартухом, і заторохтіла:

— Ой лишенько, мосьє Морісе! Я й досі не можу отямитись від того, що мені розповіли... Бідна графиня...

Вона плакала! Напевно, вона щиро плакала щоразу, коли умирав хтось із сусідів.

— Адже ви теж були на месі, правда? — вела вона далі, беручи Мегре в свідки. — Подумати тільки: ніхто нічого не помітив. Я аж дома про це дізналася...

Граф слухав ці слова співчуття, намагаючись приховати своє нетерпіння, а тоді зайшов за стойку, узяв пляшку рому й налив у дві чарки.

Плечі його здригнулися, коли він одним духом вихилив свою чарку.

— Здається, я застудився сьогодні вранці, коли їхав сюди... — звернувся він до Мегре.

— Тут усі ходять із нежитем, мосьє Морісе... — І, повернувшись до Мегре, Марі Татен додала: — Вам теж треба берегтись! Уночі я чула, як ви бухикали...

Селяни пішли. Пічка розжарилася й аж пашіла.

— Отакий сьогодні день! — бубоніла Марі Татен.

Важко було зрозуміти, на кого вона дивиться — на Мегре чи на графа, — через її косоокість.

— Може, щось із'їсте? Та що це я! Мене так засмутила ця звістка... Я навіть забула перевдягтись...

Марі Татен обмежилася тим, що обв'язалася фартухом просто по чорній сукні, яку надягала лише до церкви. Капелюшок її так і залишився лежати на столі.

Моріс де Сен-Ф'якр випив другу чарку рому й подивився на Мегре, наче питаючи, що робити далі.

— Ходімо! — сказав комісар.

— Ви прийдете обідати? Я зарізала курча...

Але комісар і граф були вже надворі. Коло церкви стояло чотири чи п'ять возів, коні були прив'язані до дерев. За низьким муром цвинтаря ходили люди. Жовта машина на подвір'ї замка була єдиною яскравою плямою на сірому тлі.

— Чек треба негайно оплатити? — запитав Мегре.

— Так! Але його буде подано завтра.

— Ви багато працюєте?

На відповідь — мовчання. Чутно лише їхні кроки по замерзлому шляху, шурхіт

опалого листя, яке ганяє вітер, форкання коней.

— Я якнайкраще підходжу під визначення нікчеми! Брався за все потроху. Та куди там! Сорок тисяч... Хотів відкрити кіностудію. А до цього мав пай в одному підприємстві, пов'язаному з радіо...

З правого боку ставу Нотр-Дам пролунав приглушений відстанню постріл. Вони побачили мисливця, що поспішав до вбитої дичини, на яку оскаженіло накинувся його собака.

— Це Готьє, управитель, — сказав граф. — Мабуть, він пішов на полювання ще до того, як...

Нерви його раптом здали, він тупнув ногою, скривився і почав схлипувати.

— Бідолашна старенька!.. — бурмотів він, прикусивши губу. — Це... це так підло! І цей мерзотник, цей задрипанець Жан...

Наче викликаний якимись чарами, на подвір'ї замка раптом з'явився Жан.

Він ішов з лікарем, з яким, певно, про щось палко сперечався, що видно було з жестів його тонких рук.

Час від часу вітер доносив пахощі хризантем.

III

Церковний служба

Сонця не було, і тому все довкола зберігало свої пропорції; не було й мряки, що розмазувала б контури предметів, і кожен з них вимальовувався з граничною чіткістю — крони дерев, сухе віття, кожен камінець бруку, а надто чорний одяг людей на цвинтарі. І, навпаки, все біле — могильні плити, крохмальні маніжки, капелюшки старих жінок — здавалося майже нереальним, облудним, бо було занадто біле, бо було кричущим дисонансом.

Якби не крижані повіви вітру, що щипав обличчя, легко можна було уявити себе під скляним ковпаком, ледь припалим пороком.

— Незабаром побачимося!

Мегре залишив графа де Сен-Ф'якра перед брамою цвинтаря.

Якась бабуся, вмостившись на принесеному з дому ослінчику, продавала шоколад та помаранчі, яких ніхто не купував.

Помаранчі! Крупні, зеленкуваті! І холодні як сніг... Від них боліли зуби, дерло в горлі, протє, коли Мегре було років десять, він все одно уминав їх, бо то ж були помаранчі.

Мегре підняв плюшевий комір свого пальта. Ні на кого не дивився, бо знав, що тре-

ба звернути ліворуч, а там могила, яку він шукає — третя за кипарисом.

Увесь цвинтар був у квітах. Напередодні деякі жінки помили могильні плити з милом. Огради були свіжопофарбовані.

«Тут спочиває Еваріст Мегре...»

— Вибачте, але тут не курять!

Комісар не зразу усвідомив, що звертається до нього. Нарешті він зупинив погляд на дзвонареві, що був водночас цвинтарним сторожем, і поклав у кишеню люльку просто з вогнем.

Йому не вдавалося зосередити думки на чомусь одному. Найшли спогади — і про батька, і про приятеля, що втопився у ставку, і про дитинча в такому гарному візку в замковому парку...

На нього дивилися. Він теж роздивлявся довкола. Скільки знайомих облич! Але, приміром, цей чоловік із дитиною на руках, за яким ішла вагітна жінка, колись був п'ятилітнім хлопчиськом...

Мегре не приніс квітів. Могильна плита посіріла. Із цвинтаря вийшов він іще похмурий і буркнув собі під ніс:

— Передусім слід було б розшукати молитовник!

Йому не хотілося повертатись до замка. Бо там було щось для нього огидне, навіть обурливе.

Певна річ, він не мав ілюзій щодо людей. Але йому було до болю гірко, що хтось наважився спалювати його дитячі спогади! Особливо про графиню, яку він пам'ятав шляхетною й гарною, як героїню книжки з картинками...

А насправді вона виявилася старим опудалом, що утримувало альфонсів!

Навіть гірше, бо все це робилося тишком-нишком, крадькома! Цей негідник Жан грав роль секретаря, хоч не був ні гарний, ні молодий!

А бідолашна старенька, як називає її рідний син, розривалася між замком і церквою!

І останнього графа де Сен-Ф'якра чекала в'язниця за випуск в обіг незабезпеченого чека!

Попереду хтось ішов з рушницею на плечі, і комісар раптом помітив, що наближається до управителевого будинку. Йому здалося, що він упізнав постать, яку бачив здаєку в полі.

Їх розділяло якихось кілька метрів, коли вони зайшли у двір, де під муром скупчилися кури, шукаючи притулку од вітру.

— Добродію!

Мисливець повернувся до нього.

— Ви управитель графів де Сен-Ф'якр?

— А ви хто?

— Комісар Мегре з кримінальної поліції.

— Мегре?

Це прізвище чимось уразило управителя, але він не міг швидко дати лад своїм спогадам.

— Вам уже розповіли, що сталося?

— Мені сказали... Я був на полюванні... Але до чого тут поліція?

Він був невисокий на зріст, кремезний, шпакуватий, обличчя вкрило безліч тонких і глибоких зморщок, а очі його сторожко ховалися під кошлатими бровами.

— Мені сказали, що її серце...

— Куди ви йдете?

— Не можу ж я увійти до замка в цих заболочених чоботях, з рушницею...

З його ягдташа звисувалась голівка кроля. Мегре оглянув будинок, до якого вони прямували.

— Ти ба! Кухню перебудували...

— Адже минуло добрих п'ятнадцять років! — буркнув управитель.

— Як ваше прізвище?

— Готьє. Це правда, буцімто пан граф приїхав тоді, коли...

Він говорив якимось невпевнено, стримано. І не запрошував Мегре до себе.

Проте комісара це не спинило, він увійшов за ним до будинку, повернувшись праворуч, до їдальні, де пахло бісквітами й кавою, і сказав:

— Залиштеся на хвилику, мосьє Готьє. Вам однаково нема там чого робити, а мені треба дещо вас розпитати...

— Мерщій! — долинув з кухні жіночий голос. — Це просто жахливо...

Мегре помацав дубовий стіл, прикрашений різьбленими левами. Стіл був той самий. Його продали новому управителеві після смерті батька.

— Може, вип'єте чарку?

Готьє довго вибирав у буфеті, чим почастувати гостя, мабуть, щоб виграти час.

— Що ви думаєте про мосьє Жана? Як його прізвище?..

— Метейє... Досить пристойна родина з міста Бурж...

— Він дорого коштував графині?

Готьє наливав горілку в чарки і вперто мовчав.

— Що він робив у замку? Мені здається, що, як управитель, усі справи ведете ви!

— Так!

— Отже?

— Він не робив нічого... Написав кілька особистих листів... Спочатку вдавав, ніби допомагає пані графині заробляти гроші, завдяки своїй обізнаності з фінансовою справою... Купив якісь цінні папери, та їхній курс упав за кілька місяців... Але він запевняв, що поверне все і навіть з лихвою, завдяки новому способу фотографування, винайденому одним з його приятелів... Це

обійшлося пані графині в добру сотню тисяч франків, після чого приятель зник. Нарешті, до всього цього, була ще комедія з відтворенням кліше... Я в цьому нічого не тямлю... Щось схоже на фотогравюру чи геліогравюру, але набагато дешевше...

— Я бачу, Жан Метейє не дармував!

— Багато галасу даремно... Такий його стиль. Він писав статті до «Журналь де Мулен», і їх друкували з поваги до пані графині... Там він і робив досліди із своїми кліше, а директор не насмілювався вигнати його... За ваше здоров'я!.. Чи не сталося чого між ним і паном графом? — занепокоївся він раптом.

— Ні.

— Мені здається, що ви марно приїхали сюди. В цьому не було жодної потреби, коли йдеться про серцеву хворобу...

Найгірше було те, що Мегре ніяк не вдавалося перехопити управителів погляд. Той витер вуса й пішов до сусідньої кімнати.

— Дозвольте мені перевдягнутися... Я збирався піти до великої меси, але тепер...

— Ми ще побачимось! — сказав Мегре і вийшов.

Зачиняючи за собою двері, він почув голос жінки, якої не бачив:

— Хто це приходив?

Двір було вимощено піщаними плитами, колись тут був майданчик, де Мегре ганяв важкі кулі.

По-святковому вдягнені люди юрмилися на майдані, з церкви долинали хорівий спів у супроводі органу... Діти, вбрані по-святковому, не пустували, як завжди. Один за одним витягали з кишень хустинки, бо у всіх були червоні носи, й голосно сякалися.

До Мегре долітали уривки розмов:

— Це агент паризької поліції...

— Певно, приїхав до Мат'є — у нього кілька днів тому здохла корова...

Якийсь тутешній стиліст з червоною квіткою в петельці блакитного саржевого піджака, з напomadженням волоссям, наважився зачепити комісара:

— Вас просили зайти до Татен. Там стався витік газу...¹

Він штовхнув ліктем своїх приятелів, ледве стримуючи сміх, а коли відвернувся, Мегре почув його регіт.

А втім, він був недалеко від істини. У Марі Татен тютюновий дим стояв коромислом. Палили люльку за люлькою. Якесь селянська родина, зайнявши великий стіл, розклала на ньому привезену з дому їжу й запивала її кавою з великих чашок. Батько родини різав суху ковбасу складаним ножиком.

¹ В оригіналі гра слів: витік газу можна зрозуміти як крадіжку.

Молоді пили лимонад, старші — горілку. Марі Татен сновигала сюди-туди.

Угледівши комісара, в кутку підвелась якась жінка, ступнула йому назустріч, спинилася й облизала губи. Рука її лежала на плечі хлопчиська. Мегре одразу ж упізнав його рудого чуба.

— Це ви пан комісар?

Усі повернули голови в їхній бік.

— Хочу сказати вам, пане комісаре, що наша родина завжди мала добру репутацію! Хоч ми й бідні... Розумієте? І коли я побачила, що Ернест...

Хлопець був блідий як крейда і вступився кудись перед себе, нітрохи не хвилюючись.

— То це ти узав молитовника? — запитав Мегре, схилившись до нього.

Хлопець похнюпився й мовчки поглядав на нього спідлоба.

— Відповідай панові комісару...

Та хлопчина затято мовчав. Мати дала йому ляпаса, від якого лишився червоний слід на лівій щоці, очі зволожилися, губи здригнулися. Але він не промовив ані словечка.

— Ти відповідатимеш чи ні, лихо ти мое? — вигукнула мати й звернулася до Мегре: — Отакі нині діти! Вже не один місяць плаче, щоб я купила йому молитовник! Товстий, як у кюре! Як можна таке собі уявити?... Отже, коли мені розповіли про молитовник пані графині, я одразу ж подумала... А потім мене здивувало, що він приїшов додому між другою й третьою месою, бо ж звичайно він снідає у священника... Тоді я пішла до кімнати й знайшла он що під матрацом...

І вдруге материна рука ляснула сина по щоці, але він знову навіть не ворухнувся, щоб захиститися.

— У його літа я не вміла читати, це так! Але все ж таки я ніколи не падала так низько, щоб украсти книгу...

У корчмі запанувала врочиста тиша. Мегре узав молитовника з її рук.

— Дякую, мадам...

Він іще не встиг роздивитися її як слід. Хотів уже був піти до свого столу, та вона затримала його:

— Пане комісаре...

Жінка, певно, почувала себе ніяково.

— Мені сказали, що обіцяно винагороду... Я кажу про це не тому, що Ернест...

Мегре дав їй двадцять франків, які вона дбайливо сховала в торбинку, а відтак потягла за руку сина до дверей, примовляючи:

— Ач, бузувір, ну стривай, я тобі покажу дома...

Очі Мегре зустрілися з очима хлопчика. Це тривало всього кілька секунд. Проте во-

ни встигли порозумітися й упізнати друга один в одному.

Може, це сталося так тому, що колись Мегре теж мріяв — хоч і марно! — мати молитовник з позолотою по обрізу, з текстом не лише звичайної меси, а й усіх відправ, на двох колонках — по-латині і французькою мовою.

— О котрій годині ви прийдете снідати?
— Не знаю.

Мегре хотів був уже піднятися до своєї кімнати, щоб роздивитися молитовник, але згадка про дах, звідки крізь усі щілини струмить холод, спонукала його віддати перевагу прогулянці по дорозі.

І, неквапно рушивши до замка, він розгорнув книгу, на обкладинці якої був герб де Сен-Ф'якрів. Точніше, він не розгорнув її — вона розгорнулася сама, у тому місці, де між двома аркушами лежав якийсь папірець.

Сторінка 221. Молитва після причастя.

А там була вирізка, власне, клопоть газети, дуже погано віддрукований.

«ПАРИЖ, 1 листопада. Трагічне самогубство сталося сьогодні вранці в квартирі на вулиці Міроменіль, де вже багато років живуть граф де Сен-Ф'якр і його подруга, росіянка на ім'я Марія В...

Сказавши своїй подрузі, що йому соромно за скандал, спричинений одним із членів його сім'ї, граф пустив собі з браунінга кулю в голову й за кілька хвилин помер, не приходячи до пам'яті.

Нам здається, що тут мала місце надзвичайно тяжка сімейна драма, де дійова особа, про яку йшлося вище, не хто інший, як мати самогубця».

На дорозі гелготіла гуска. Вона простягла до Мегре роззявлений від гніву дзьоб. Гучно вдарили дзвони, і натовп, поволі човгаючи ногами, поплив з маленької церкви, звідки тягнуло ладаном і чадом свічок.

Мегре сховав у кишеню пальта молитовник, хоч той був великий і віддував кишеню, і зупинився, щоб роздивитися цей страшний клопоть паперу.

Ось воно, знаряддя злочину! Клопоть газети, сім на п'ять сантиметрів!

Графиня де Сен-Ф'якр приїхала на першу месу, стала навколішки в місці, що вже протягом двох століть було відведене для її родини, причастилася. Це легко було передбачити. Потім розгорнула молитовник, щоб прочитати «Молитву після причастя».

Отут її й лучила ця зброя!

Мегре на всі боки крутив клопоть паперу. Щось йому в ньому не подобалося. Між іншим, він придивився до літер і дійшов

висновку, що текст віддруковано не на ротаторі, як належить справжній газеті.

Це, очевидно, був звичайний відбиток, зроблений просто з лінотипу. Доказом цього була наявність на звороті аркуша точнісінько того ж таки тексту.

Хтось вирішив не вдаватися до тонкощів або просто не мав часу. Зрештою, чи мала графиня на думці роздивлятися цей папірець? Чи не вмерла вона одразу ж — із хвилювання, обурення, сорому, горя?

Обличчя Мегре було страшне. Він-бо ніколи ще не бачив такого підступного і водночас такого хитрого злочину.

Та ще й убивця додумався попередити поліцію!

А якщо припустити, що молитовник міг пропасти...

Так, саме так! Молитовник не повинен був знайтися! І тоді неможливо було б говорити про злочин, звинувачувати когось у ньому! Просто графиня померла від розриву серця!

Мегре круто повернув назад. В корчмі всі говорили про нього й про молитовник.

— Скажіть, де живе малий Ернест?

— На головній вулиці, четвертий будинок після бакалійної крамнички.

Мегре подався туди. Одноповерхова хатина. Портрети чоловіка й жінки на стіні, обабіч буфету. Жінка вже перевдягнулася й поралася на кухні, де пахло печеною з яловичини.

— А де хлопчина?

— Перевдягається. Не вистачало ще, щоб забруднив святковий костюм... Ви ж бачили, як я його провчила!.. Дитина не має перед очима доброго прикладу і... — Жінка відчинила двері й гукнула: — Ходи-но сюди, песиголовцю!

На порозі несміливо став хлопчисько в кальсонах.

— Хай одягнеться, — сказав Мегре. — Я поговорю з ним потім...

Жінка поралася біля плити, готуючи сніданок. Чоловік, певно, був у корчмі.

Двері нарешті розчинилися, і зайшов похнюплений Ернест у своєму буденному вбранні.

— Ходімо трохи погуляємо...

— То ви хочете... — сплеснула руками жінка. — Тоді... Ернесте, йди-но швиденько одягни святковий костюм...

— Не варто, мадам... Ходімо, мій юний добродію...

Вулиця була безлюдна. Усе життя цього ранку зосередилося на майдані, на цвинтарі, в Марі Татен.

— Завтра я подарую тобі ще грубшого молитовника, з червоними початковими літерами кожного стиха...

Хлопчина отетерів. Виходить, комісар знає про молитовники з гарними червоними літерами, такі, як лежать на вітарі у кюре?

— Тільки тобі доведеться чесно розповісти мені, де ти взяв оцей! Я тебе не лаятиму...

Мегре цікаво було спостерігати, як у хлопчика прокидається споконвічна селянська підозріливість. Він мовчав.

— Чи не на ослінчику ти знайшов його?

Мовчанка. На щоках у хлопчика й навколо носа рясніли веснянки. Він стискував свої м'ясисті губи, щоб не тремтіли.

— Ти хіба не віриш, що я твій справжній друг?

— Так... Ви дали мамі двадцять франків...

— Отже?..

Але хлопчик сказав іще не все.

— Коли ми прийшли додому, мати сказала, що вдарила мене про людське око, і дала п'ятдесят сантиметрів...

Ти ба! Воно таки знає, що робить, оце дитя! Цікаво, які думки зріють у його голові?

— А сторож що?

— Він не сказав нічого...

— Хто взяв з ослінчика молитовник?

— Не знаю...

— А ти де його знайшов?

— Під моєю накидкою, в ризниці. Я вже йшов снідати до панотця. Та забув свою хустинку... А коли підняв накидку, там було щось тверде...

— А сторож був там?

— Він був у церкві, гасив свічки... А знаєте, оті молитовники з червоними літерами дуже дорогі...

Отже, хтось узяв молитовник з ослінчика, швиденько сховав його в ризниці, під накидкою служки, маючи на думці, очевидно, потім прийти по нього!

— Ти розгортав його?

— Ні, не встиг... Боявся прогавити своє рідке яйце... Бо ж у неділю...

— Знаю...

Ернест здивувався, звідки цей пан із міста може знати, що в неділю на сніданок у священика дають рідке яйце й варення...

— Іди собі...

— То правда, що я матиму...

— Молитовник? Авжеж... Завтра. До побачення, мій хлопче.

Мегре подав йому руку; хлоп'я мить вагалося, а тоді потиснуло її.

— Я добре знаю, що ви жартуєте, — сказав він сам собі, ідучи додому.

Отже, тут ішлося про потрібний злочин: хтось набрав або доручив набрати замітку на лінотипі, який можна знайти лише в друкарні газети або великого видавництва.

Хтось поклав папірець у молитовник, вибравши потрібне місце.

І хтось потім забрав молитовника, сховав його в ризниці під накидкою служки.

Може, все це зробила одна й та сама людина? А може, на кожному етапі діяли різні особи? Або на двох етапах діяв хтось один?

Проходячи повз церкву, Мегре побачив священика, що вийшов звідти. Він зачекав його під тополями, неподалік торговки помаранчами й шоколадом.

— Іду до замка... — сказав священик, наближаючись до комісара. — Оце я вперше відправив месу, не пам'ятаючи, що роблю... Самої думки про злочин досить...

— Це й справді злочин! — кинув Мегре і простяг своєму супутникові клаптик паперу. Той прочитав і віддав папірця назад.

Вони пройшли добру сотню метрів, не промовивши жодного слова.

— Вона була така нещасна...

Ім обом доводилося притримувати капелюхи, бо північний вітер дув з подвоєною силою.

— Мені не вистачило снаги... — похмуро додав священик.

— Вам?

— День у день вона приходила до мене... Готова була повернутися на стежку добра... Але щодня там... — У голосі його забриніли нотки гіркоти. — Я не хотів туди йти! Хоч то був мій обов'язок...

Назустріч їм центральною алеєю парку йшло двоє. Мегре і священик упізнали в них лікаря з його чорною борідкою і худого, довготелесого Жана Метейє, що безперестану щось гарячково говорив. Жовте авто стояло у дворі. Неважко було зрозуміти, що Метейє не наважується повернутись до замка, поки там граф де Сен-Ф'якр.

— Агов! — гукнув Мегре.

Лікар і секретар підійшли до них.

— Добридень, панотче! — привітався лікар. — Я можу вас заспокоїти... Хоч я невіруючий, проте здогадуюсь про вашу тривогу від думки про злочин, що міг статися у вашій церкві... Та це не так. Наука цілком категорична щодо цього. Наша графиня вмерла від розриву серця...

Мегре підійшов до Жана Метейє.

— Дозвольте мені одне запитання...

Молодик нервувач, важко дихав.

— Коли ви були востаннє в «Журналь де Мулен»?

— Я?... Стривайте...

Він хотів був уже відповісти, та спрацювала його підозріливість. Він кинув на Мегре недовірливий погляд.

— Чому ви мене про це питаєте?

— Не має значення.

— Я повинен вам відповісти?

— Якщо не хочете, можете мовчати!

Може, Жан і не був типовим дегенератом, проте його без сумніву можна було вважати людиною неврівноваженою, з підвищеною нервовістю, такою, що мала б зацікавити доктора Бушардона, який саме розмовляв із священиком.

— Тепер на мене вішатимуть усяких собак, це я знаю... Але я боронитимусь!

— Що ж, бороніться!

— Перш за все я хочу зустрітися з адвокатом, це моє право... До речі, від чийого імені ви виступаєте?

— Скажіть мені, ви вивчали право?

— Два роки!

Жан намагався повернути свою самовпевненість, усміхнутися.

— Немає ні скарги, ні незаперечних доказів... Отже, ви не можете вважатись особу, що має право...

— Доказів аж занадто!

— Доктор встановив...

— А я стверджую, що графиню вбив якийсь негідник. Почитайте-но!

І Мегре простяг йому папірця з відбитим текстом. Жан Метейє спинився, наче громом уражений. Він витріщив очі на комісара й, здавалося, зараз плюне йому в обличчя.

— Якийсь... Ви кажете не якісь, а якийсь?.. Я вам не дозволю...

Комісар м'яко поклав йому на плече руку:

— Бідолашний мій хлопче, я ж іще нічого не сказав вам, саме вам! Де граф? Прочитайте папірця уважно, віддасте трохи згодом...

В очах Метейє блиснув переможний вогник.

— Граф сперечається з управителем про гроші... Ви знайдете його в бібліотеці!

Священик і лікар ішли попереду, і Мегре чув їхню розмову:

— Та ні, панотче, це гуманно! Навіть архігуманно! Якби ви хоч трохи зайнялися психологією замість текстів святого Августіна...

Гравій рипів під ногами в чотирьох чоловіків, що неквапливо звернули до вкритих інеем сходів під'їзду.

IV

Марія Васильєва

Мегре не був всюдисущий, а замок був малий, тому комісар мав лише приблизне уявлення про події цього ранку.

Була та пора, коли в неділю та свято селяни, ошатно вбрані, не квапляться йти додому й хочуть якомога довше побути на

людях, на сільському майдані або в корчмі. Дехто вже був напідпитку. Решта голосно розмовляли.

Блідий Жан Метейє піднявся на другий поверх замка, де за одними з дверей хтось ходив сюди й туди.

— Якщо бажаєте, можете приєднатися до мене... — звернувся до священика лікар і повів його до спальні небіжчиці.

Через весь перший поверх вів широкий коридор. До Мегре долинав приглушений гамір. Йому сказали, що граф де Сен-Ф'якр і управитель сидять у бібліотеці.

Він рушив туди, та штовхнув не ті двері й опинився у вітальні. Двері, що вели звідси до бібліотеки, були відчинені. У люстрі в позолоченій рамі він упізнав молодого графа, що сидів край робочого столу з пригніченим виглядом, і управителя, що впевнено й міцно тримався на своїх коротких ногах.

— Ви повинні вже були зрозуміти, що наполягати тут аж ніяк не варто, — мовив Готьє. — Сорок тисяч франків!

— Хто відповів мені по телефону?

— Звичайно, мосьє Жан!

— Нахаба! Навіть не переказав матері мого прохання!

Мегре кахикнув і зайшов до бібліотеки.

— Про яку телефонну розмову ви говорите?

Моріс де Сен-Ф'якр відповів, не вагаючись:

— Про ту, що я мав позавчора з замком. Як я вже вам казав, мені потрібні гроші. Я хотів попросити в матері потрібну суму. Але отой... отой... Отой мосьє Жан, як його тут усі називають...

— Відповів вам, що тут нічим не зардиш? Одначе ви приїхали сюди...

Управитель дивився то на графа, то на Мегре. Граф устав з-за столу.

— Я запросив сюди Готьє зовсім не для того, щоб говорити про це, — сказав він збуджено. — Я не приховав від вас реального стану речей, комісаре. Завтра на мене буде подано позов. Цілком зрозуміло, що після смерті матері я єдиний її спадкоємець. Отож я попросив Готьє знайти сорок тисяч франків до завтрашнього ранку... Та виходить, що це неможлива річ...

— Абсолютно неможлива! — potwierдив управитель.

— Інакше кажучи, я нічого не доб'юся, поки в цю справу не втрутиться нотаріус, який може зібрати зацікавлених осіб лише після похорону. Та Готьє каже, що все одно важко буде знайти позичку на сорок тисяч франків під заставу майна, яке лишилося. — Граф ходив сюди й туди. — Все ясно? Отож! Може статися й таке, що мені не дадуть закінчити жалобу... Справді... Іще одне запитання... Ви казали про злочин... Отже...

— Офіційного звинувачення нема і, очевидно, не буде, — сказав Мегре. — Отже, судова палата у цю справу не втручатиметься...

— Залиште нас самих, Готьє!

Коли управитель вийшов, він сумно повторив:

— Ви казали про злочин.

— Про злочин, який не стосується поліції!

— Поясніть... Мені починає здаватися...

Але тут із холу долинув жіночий голос і бас управителя. Граф нахмурився, підійшов до дверей і рвучко розчинив їх.

— Марія? То що тут сталося?

— Морісе, чому мене не пускають сюди?.. Я цього не потерплю! Цілу годину про сиділа в готелі...

Марія Васильєва говорила з дуже помітним іноземним акцентом. Вона приїхала з Мулена в старенькому таксі, яке стояло за раз у дворі.

Це була висока, вродлива жінка. Волосся біляве, певно, фарбоване. Перехопивши допитливий погляд Мегре, вона легко перейшла на англійську мову. Граф теж відповідав їй по-англійському.

Вона запитала, чи дістав він гроші. Той відповів, що про це вже не може бути й мови, що його мати померла і що Марії треба повернутись до Парижа, куди він незабаром теж приїде.

Це її розсмішило:

— А на які гроші? Я не маю навіть чим заплатити за таксі!

Моріс де Сен-Ф'якр ще дужче розгубився. Пронизливий голос його коханки лунав на весь замок і надавав їхній розмові скандального відтінку.

Управитель стояв у коридорі.

— Якщо ти лишаєшся тут, я також буду з тобою! — заявила Марія Васильєва.

Мегре наказав Готьє відпустити таксі й заплатити шоферові.

— Нам треба все ж таки поговорити, комісарє, — звернувся до нього молодий граф.

— Тільки не зараз!

І він показав йому на визивно елегантну жінку, яка походжала по бібліотеці й вітальні з таким виглядом, наче робить опис майна.

— Хто зображений на цьому безглуздому портреті, Морісе? — вигукнула вона й засміялася.

На сходах почувлися чийсь кроки. Перед очима Мегре майнула постать Жана Метейє, що встиг уже надягнути просторе пальто й тримав у руці саквояж. Метейє, мабуть, думав, що йому не дозволять піти, бо зупинився під дверима бібліотеки й чекав.

— Куди це ви зібралися?

— До корчми! З мого боку було б негідно...

Щоб здихатися коханки, Моріс де Сен-Ф'якр повів її до однієї зі спалень у правому крилі замка. Вони продовжували сперечатися.

— Це правда, що неможливо дістати позичку на сорок тисяч франків під заставу замка? — спитав Мегре управителя.

— Це не так просто.

— Гарзд! Однак зробіть усе можливе завтра вранці.

Комісар завагався — йти йому чи залишатися тут. Зрештою він вирішив піднятися на другий поверх, де його чекала несподіванка. Тим часом як унизу всі безцільно метушилися, нагорі, в спальні графині де Сен-Ф'якр, було наведено бездоганий порядок.

З допомогою покоївки лікар уже спорядив небіжчицю.

Від вранішньої атмосфери — двозначної й нудотної — не залишилося й сліду. Покійниця теж, здавалося, була вже зовсім не та. У білій нічній сорочці вона лежала на ліжку під балдахіном. На лиці в неї застиг вираз спокою й гідності.

Обіч неї горіли свічки, стояла свячена вода й самшитова гілка в чаші.

Бушардон подивився на Мегре з таким виглядом, наче запитував:

— Ну, як вам подобається? Майстерна робота, хіба ні?

Священик молився, беззвучно ворухачи губами. Він залишився біля небіжчиці, коли Мегре з лікарем пішли.

Люди порозходилися з-під церкви. Час уже було обідати.

Кілька хвилин сонце намагалося пробитися крізь хмари, але незабаром небо знову стало зеленкувато-сіре, і дерева захиталися під поривами вітру.

Жан Метейє вмовстився в куточку біля вікна й машинально їв, дивлячись на безлюдну дорогу. Мегре зайняв місце у протилежному кутку корчми. Між ними сиділа родина з сусіднього села, що приїхала сюди на своєму «пікапі», прихопивши з дому запаси їжі. Марі Татен подавала їм вино.

Бідолашна Марі остаточно розгубилася й зовсім не розуміла вже, що відбувається. Звичайно вона лише іноді здавала кімнату в мансарді якомусь робітникові, що приїжджав полагодити щось у замку або на фермах.

А тепер, крім Мегре, в неї з'явився ще один пожиалець — секретар небіжки графині.

Вона не наважувалася нікого розпитувати. З самого ранку чула, як її відвідувачі роз-

повідали моторошні речі. Вона почула, що говорили навіть про поліцію!

— Боюсь, що курча пересмажилось, — сказала вона, подаючи Мегре обід.

Вона сказала це тоном, яким інші висловлюють свій страх: «Ой лишенько, як страшно! І що воно робиться на світі? Рятуй мене, матінко божа!»

Комісар дивився на неї розчулено. У неї завжди був такий вигляд, наче її все лякає й непокоїть.

— Чи ти пам'ятаєш, Марі, про...

Марі витріщила очі. Здавалось, вона зараз підніме руку, щоб захиститися.

— ...про тих жаб і про те, що було потім?

— Але ж...

— Мати послала тебе збирати гриби на лузі, по той бік ставка... А неподалік гралися троє хлопців... Вони скористалися з того, що ти на мить замислилася, й замість грибів поклали в кошики жаб... А потім, ідучи додому, ти тремтіла зі страху, бо в кошику щось ворухилось...

Марі якусь мить пильно дивилася на нього, а тоді промимрила:

— Мегре?

— Увага! Он у тебе ще сидить мосьє Жан — він упорався вже з курчам і чекає наступної страви.

Тепер Марі Татен була вже не та, і хоч збентежилася ще більше, час від часу вдоволено усміхалася.

Дивна річ життя! Минає рік за роком, і ніщо не приходить незвичайне, ніщо не перериває одноманітного плину часу. Та одного дня до людини зненацька приходять несподіванки, драми, таке, про що не прочитаєш у жодній газеті!

Обслуговуючи Жана Метейє і селян, вона нишком співчутливо поглядала на Мегре. Коли він поїв, вона несміливо запропонувала:

— Може, вип'єте чарочку?

— Ти ж колись була зі мною на ти, Марі!

Вона засміялася. Ні, тепер вона не наважиться!

— А сама ти так і не пообідала!

— Ну що ви! Я їм завжди на кухні, не присідаючи... Вхопиш шматочок... Потім іще...

Дорогою промчав мотоцикл. На ньому сидів юнак, одягнений чепурніше, ніж більшість мешканців селища.

— Хто це?

— Хіба ви не бачили його вранці? Це Еміль Готьє, управителів син.

— Куди він поїхав?

— Та до Мулена ж! Він майже городянин. Працює в банку...

На вулиці знов почали з'являтися люди, дехто просто гуляв, дехто йшов на цвинтар.

Мегре хилило на сон. Він почував себе

страшенно стомленим. І не лише тому, що встав о-пів на шосту, що промерз до кісток.

Його гнітила передусім сама обстановка, трагедія в графському замку глибоко вразила його особисто. Йому зробилося моторошно.

Так, моторошно! Він навіть гадки не мав, що знову опиниться в рідному селі за таких обставин. Батькова могила з почорнілим каменем; до того ж йому заборонили курити на цвинтарі!

Жан Метейє грав свою роль. Він знав, що за ним стежать, і їв, намагаючись зберегти спокій, ба навіть презирливо посміхатись.

— Чарочку спиртного? — запропонувала йому Марі Татен.

— Дякую, спиртного я не п'ю...

Він був добре вихований. Принаймні прагнув показати своє добре виховання за будь-яких обставин. У корчмі він обідав з такими ж вишуканими манерами, як і в замку.

Пообідавши, Метейє запитав:

— У вас є телефон?

— Ні, але навпроти є автомат...

Він перетнув вулицю, зайшов до бакалійної крамнички, яку тримав церковний сторож і де встановили автомат. Певно, дзвонив кудись далеко, бо з корчми видно було, як він чекає, поки його з'єднають з абонентом, і кутив одну за одною цигарки.

Коли він повернувся до корчми, селяни вже пішли. Марі Татен мила склянки, знаючи, що вечірня привабить до неї нових відвідувачів.

— Кому ви дзвонили? Зважте, що я можу про це й так дізнатися...

— Своєму старому в Бурж. — Голос його був сухий, задирливий. — Я попросив його негайно прислати до мене адвоката.

Він нагадував кумедну моську, що вищиряє зубки ще до того, як її хтось зачепить.

— Ви певні, що маєте підстави непокоїтись?

— Я просив би вас не звертатися з жодним запитанням, поки не приїде мій адвокат. Я дуже шкодую, що поблизу немає іншої корчми.

Чи почув він, що буркнув комісар, ідучи від нього?

— Кретин!.. Смердючий кретин!..

Марі Татен, сама не знаючи чому, боялася лишатися з ним наодинці.

Згорбившись, у своєму важкому пальті, Мегре блукав по селу. Його бачили то на майдані коло церкви, то біля замка, де одне по одному засвічувалися вікна.

Швидко сутеніло. Церква була яскраво освітлена, вщерть виповнена звуками органа. Дзвонар зачинив цвинтарні ворота.

То тут, то там у темряві гомоніли люди. Ніхто не знав, чи можна зараз піти віддати небіжчиці останню шану. Двоє чоловіків пішли перші, і їх зустрів дворецький, який теж не знав, що йому робити. В холі не було таці для візитних карток. Кинулися шукати Моріса де Сен-Ф'якра, щоб спитати його поради, але росіянка сказала, що він пішов подихати свіжим повітрям.

Вона лежала одягнена на ліжку й курила цигарки з картонним мундштуком.

Тоді слуга впустив людей, байдуже махнувши рукою.

Це послужило сигналом. Виходячи з вечірні, люди потяглися до тьмяно освітленого замка, утворивши довгу чергу. Селяни проходили довгим коридором, ведучи за руки дітей. Сходи, потім коридор на другому поверсі, нарешті покій, куди вони потрапили вперше в житті.

Там не було нікого, крім графининої покоївки. Вона з жахом дивилася на цю навалу. Люди хрестили небіжчицю самшитовою гілкою, вийнявши її із свяченої води. Найхоробріші глухо шепотіли:

— Кожен сказав би, що вона спить!

— Що не кажи, легка смерть... — докидали інші.

Потім ноги човгали по паркету, що розсохся й пожолобився. Рипіли сходи. Чутно було приглушене:

— Тсс!.. Міцніше тримайся за поручень...

Куховарка, що визирала з кухні в підвалі, бачила лише ноги тих, хто виходив.

Моріс де Сен-Ф'якр повернувся до замка саме в ту хвилину, коли дім зазнав цього нашествия. Він приголомшено дивився на селян. А ті, в свою чергу, запитували себе, чи не повинні вони йому щось сказати. Граф обмежився тим, що мовчки привітався до них і квапливо чез за дверима кімнати, звідти одразу ж долинула його розмова з Марією Васильєвою англійською мовою.

Мегре був у церкві. Паламар з гасителем у руці переходив від свічки до свічки. Священик перевдягався у ризницю.

Праворуч і ліворуч були сповідальні з зеленими завісками, що мали ховати грішників від поглядів сторонніх. Мегре пригадав ті часи, коли його голова не діставала до завіски, і тому він не міг за нею сховатися.

За його спиною дзвонар, що не бачив його, зачиняв важкі двері, грюкав засувами.

Аж тоді комісар поминув неф і зайшов до ризниці, здивувавши священика своєю появою.

— Пробачте, панотче! Передусім я хотів би запитати вас про одну річ...

Він бачив перед собою серйозне священикове обличчя з правильними рисами, очі його, здавалося, гарячково палали.

— Вранці сталося щось незбагненне. Графинин молитовник, що лежав на її ослінчику, раптово зник, і його знайшли під накидкою вашого служки, отут, у ризниці...

Тиша. Чути було лише приглушені кроки паламаря по килиму в церкві та стукіт дзвонаревих підборів, що йшов до бічних дверей.

— Тільки четверо мали змогу... Прошу вас вибачити мені... Служка, паламар, дзвонар і...

— Я!

Голос священика був спокійний, обличчя освітлене лише наполовину рухливим вогником свічки. З одного кадила до стелі вилася тоненька цівка блакитного диму.

— Тобто?..

— Це я взяв молитовник і приніс його сюди, сподіваючись...

Коробка з облатками, склянки, двоголосий дзвінок — усе було на своєму звичному місці, як і тоді, коли малий Мегре був церковним служкою.

— Ви знали, що було в молитовнику?

— Ні.

— В такому разі...

— Я прошу вас, мосьє Мегре, не задавати мені більше запитань. Таємниця сповіді...

Мимовільна асоціація думок. Комісарові пригадалися уроки закону божого. В пам'яті виринав образ Епіналя — такий, яким він закарбувався йому, коли старий кюре розповідав історію середньовічного священика, що волів, аби йому вирвали язика, аніж він має зрадити таємницю сповіді. Образ був такий чіткий, наче відтоді не минуло тридцять п'ять років.

— Ви знаєте, хто вбивця... — тихо промовив Мегре.

— Це знає хіба всевишній... Даруйте, мені треба відвідати одного хворого...

Вони вийшли з церкви. З замка виходили селяни й зупинялися купками, щоб поговорити про цю трагічну подію.

— Ви думаєте, панотче, що ваше місце не там, де...

Тут вони зіткнулися з лікарем, що пробував собі під носа:

— Скажіть, панотче, вам не здається, що це нагадуватиме ярмарок?.. Треба, аби хтось навів там порядок, хоча б для того, щоб підтримати належний настрій у селян!.. А, і ви тут, комісар!.. Гарзд! Ви непогано попрацювали... Тепер півсела звинувачує молодого графа у... Надто після приїзду цієї молоді особи!.. Управитель вестиме розмову з фермерами, щоб зібрати сорок тисяч франків, які, здається, потрібні для... — Годі!

Мегре пішов від них. Йому стало гірко на душі. Отже, його звинувачують у всьому

цьому безладді. Якої помилки він припустився? Що зробив не так?

Мегре попрямував до корчми, де зайнято було половину місць, і почув лише закінчення кинutoї кимось фрази:

— Якщо їх не знайдуть, йому доведеться сісти до в'язниці...

Марі Татен була саме втілення невтішного горя. Вона метушилася по корчмі, дрібнучи ногами, мов бабуся, хоч їй було не більше сорока.

— Це ви просили лимонад?.. Хто замовляв два кухлі пива?..

Жан Метейє щось писав у своєму кутку й інколи підводив голову, прислуховуючись до розмов.

Мегре підійшов до нього, але не зміг розібрати, що той писав... На папері було виведено щось дрібненьким почерком, рівними рядками, кожному рядкові передували порядкові номери.

Секретар готував свій захист до того, як прийде адвокат!

Якась жінка сказала неподалік від нього:

— Там не було навіть чистого простирадла, довелося йти до управителевої жінки, щоб та дала своє...

Блідий, із змученим обличчям, але з очима, в яких горіла рішучість, Жан Метейє написав наступний пункт.

V

День другий

Мегре спав тим неспокійним і водночас солодким сном, який огортає людину лише в холодній сільській хаті, де пахне хлівом, зимовими яблуками й сіном. Довкола нього гуляв протяг. І простирадла були холодні як лід. Мегре лежав, скоцюрбившись, і боявся навіть поворухнутись, щоб не прогнати те тепло, яке було під ним.

З сусідньої кімнати час від часу долинали сухий кашель Жана Метейє. Потім почувлися неслівливі кроки — то встала Марі Татен:

Він ще кілька хвилин полежав. Запалив свічку, але вмитися крижаною водою із глека йому забракло відваги; він відклав туалет на потім і зійшов униз у пантофлях, без комірця й краватки.

Марі Татен поливала гасом дрова, що не хотіли горіти, Волосся її було накручене на папільйотки, і вона зашарілася, несподівано вгледівши комісара.

— Ще немає й сьомої... Кава ще не готова...

Мегре відчув якийсь неспокій. У півні півгодини тому, йому почулося, що проїхала якась машина. А Сен-Ф'якр стоїть осто-

ронь магістралі. Тут майже не їздять машини, крім автобуса, який приходить до села раз на день.

— Автобус іще не пішов, Марі?

— Раніш, як о-пів на дев'яту, він не відходить! Найчастіше о дев'ятій...

— Це вже дзвонять до утрені?

— Еге ж. Узимку вона о сьомій, а влітку о шостій... Якщо хочете погрітися...

Вона показала йому на вогонь, що нарешті запалав у каміні.

— Ти все ще не можеш наважитись казати мені «ти»?

Мегре вилаяв себе в думці, помітивши кокетливу усмішку на обличчі старої діви.

— Кава буде за п'ять хвилин...

Як слід розвидниться тільки о восьмій. Холод був іще пронизливий, ніж напередодні. Піднявши комір пальта й насунувши капелюх на вуха, Мегре повільно пішов до церкви, де вже світилося.

В церкві було всього три жінки. І утренья проходила якимось поспіхом. Священик надто швидко перейшов з одного кутка вівтаря до іншого. І занадто швидко повернувся, простяг до віруючих руки, щоб поблагословити їх, ковтаючи слова:

— Dominus vobiscum!

Служка, що ледве встигав за ним, витиснув із себе «амінь» і кинувся за своїм дзвінком.

А може, це було ознакою паніки, що насувається? Священик бубонів молитви і після кожної фрази переводив подих.

— *Ite missa est!*

Невже відправа тривала всього дванадцять хвилин? Жінки підвелися. Кюре читав уголос останнє євангеліє. Перед церквою зупинилась якась машина, і невдовзі на паперті почувлися непевні кроки.

Мегре стояв у кутку бокового зівтаря, навпроти входу. Отже, коли розчинилися двері, той, що зайшов, опинився буквально віч-на-віч із Мегре.

То був Моріс де Сен-Ф'якр. Він так здивувався, що мало не позадкував, бурмочучи:

— Пробачте, я...

Але він присилював себе ступнути крок уперед і спробував прибрати гідного вигляду.

— Відправа вже скінчилася?

Граф не міг приховати свого збентеження. Під очима в нього були синці, як у людини, що не спала цілу ніч. Він приніс із собою холод.

— Ви приїхали з Мулена?

Вони розмовляли півголосом. Тим часом священик прочитав молитву після євангелія, і жінки позакривали свої молитовники, взяли парасольки й торбинки.

¹ З вами господь! (Лат.).

— Звідки ви про це знаєте? Я... я...

— Можже, вийдемо надвір?

Священик і служка пішли до ризниці, а паламар загасив дві свічки, яких вистачило для тихої утрени.

Вийшовши з церкви, Мегре і граф побачили, що обрій посвітлішав. В ранковій півмі чіткіше вимальовувалися білі стіни близьких будинків. Жовта машина стояла на майдані під деревами.

Збентеження де Сен-Ф'якра було очевидне. Він поглядав на Мегре з якимось здивуванням, можливо, тому, що той не поголився й був без краватки, хоч і в пальті.

— Ви встали сьогодні дуже рано!.. — буркнув комісар.

— Перший поїзд, швидкий, відходить з Мулена о сьомій годині три хвилини...

— Нічого не розумію! Ви не поїхали поїздом через те, що...

— Ви забули про Марію Васильєву...

Це так просто! І так природно! Присутність Морісової коханки в замку була небажана, отже, він відвіз її до Мулена машиною, посадив на паризький поїзд, повернувся і по дорозі зазирнув до освітленої церкви.

Однак Мегре це не задовольняло. Він намагався перехопити тривожні погляди графа, який, здавалося, чекав, а може, боявся чогось.

— Її важко назвати лагідною! — кинув Мегре.

— Вона знала кращі часи. Отже, ви розумієте, вона дуже вразлива... Зрозумівши, що я волів би приховати наш зв'язок...

— Він триває вже давно?

— Не цілий рік... Для Марії це не так легко... У нас були досить тяжкі періоди...

Нарешті його погляд зупинився. Мегре простежив за ним і побачив позаду священика, що саме виходив з церкви. Він був певен, що очі графа й священика зустрілися; священик виявляв ознаки такого самого збентеження, як і граф де Сен-Ф'якр.

Мегре хотів поставити йому кілька запитань. Але священик з незграбним поспіхом вклонився в бік обох чоловіків і зник у дверях свого будинку.

— Він не схожий на сільського кюре...

Моріс не відповів. За хвилю крізь освітлене вікно вони побачили священика, який уже сидів за столом перед своїм сніданком, і служницю. Вона принесла йому кавник, що парував.

Діти з ранцями за плечима йшли до школи. Поверхня ставка посвітлішала й засріблилася.

— Чи зробили ви якісь розпорядження щодо...

— Щодо чого? — квапливо урвав Мегре його співбесідник.

— Щодо похорону... Уночі хтось залишався біля покійниці?

— Ні! Про це йшла мова, але... Гот'є вважає, що цього більше не роблять...

З боку замка долинуло тріскотіння двотактного двигуна. Незабаром з двору виїхав і помчав у напрямку Мулена мотоцикл; за кермом Мегре впізнав сина Гот'є, котрого бачив учора. Він був у бежевому плащі й картатому кашкеті.

Моріс де Сен-Ф'якр не знав, що йому робити. Сісти в машину він не наважувався. А казати комісарові йому не було чого.

— Гот'є роздобув сорок тисяч франків?

— Ні... Так... Тобто...

Мегре з цікавістю подивився на графа, здивований його розгубленістю.

— То знайшли гроші чи ні? Вчора мені здавалося, що тут не обійшлося без якогось хитрування. Бо, незважаючи на попередні позички під заставу й на борги, все одно можна дістати значно більшу суму...

Та Моріс мовчав. У нього був переляканий вигляд, хоча для цього, здавалося, не було ніяких підстав. І те, що він сказав, не мало жодного зв'язку з усією попередньою розмовою:

— Скажіть мені відверто, комісаре... Ви мене підозрюєте?

— В чому?

— Ви й самі знаєте... Я хочу знати...

— У мене не більше підстав підозрювати вас, ніж будь-кого іншого... — ухильно відповів Мегре.

Почувши це, його співрозмовник аж підстрибнув.

— Дякую!.. Коли так, то про це треба сказати людям... Розумієте?.. Інакше моє становище буде нестерпне...

— У який банк мають пред'явити ваш чек?

— У «Комтуар д'ескомт».

Якась жінка котила до кладки тачку з двома великими кошиками білизни. Священик походжав по кімнаті, читаючи грубий молитовник, але комісар був певний, що він час від часу кидає в їхній бік занепокоєні погляди.

— Я скоро прийду до вас у замок.

— Скоро?

— Так, дуже скоро.

Тепер у Мегре не було жодного сумніву: Моріс де Сен-Ф'якр остаточно вибився з колії! Він сів у машину, як приречений. А за вікном свого будинку стояв священик і дивився, як він від'їждить.

Мегре пішов до корчми, щоб принаймні пов'язати краватку. В ту хвилину, коли він наблизився до корчми, Жан Метейє вийшов з бакалійної крамнички. Він був у пальті, на-

кинутому просто на піжаму. Вгледівши комісара, він переможно глянув на нього.

— Вам дзвонили?

Молодик відповів досить уїдлимо:

— Мій адвокат прибуває о восьмій п'ятдесяти.

До нього повернулася упевненість. Рідкі яйця здалися йому недовареними, і він звелів їх доварити, тарабанячи пальцями по столу.

З віконця своєї кімнати Мегре бачив двір замка, спортивну машину Моріса де Сен-Ф'якра, який, здавалося, не знав, що йому робити. Чи не хоче він піти до села пішки?

Комісар квапливо одягся і за кілька хвилин прямкував уже до замка. Неповдалі від церкви він здибав графа.

— Куди це ви йдете? — запитав Мегре.

— Та нікуди! І сам не знаю...

— Може, захотіли помолитися?

Граф зблід, немовби ці слова ховали в собі якийсь таємничий зміст.

Моріс де Сен-Ф'якр не був створений для таких випробувань, хоч зовні виглядав здоровою, сильною людиною, спортсменом із залізним здоров'ям. Та той, хто добре придивився б до нього, помітив би у ньому щось тендітне. В його рухах майже не відчувалось енергії. Він, безперечно, провів безсонну ніч і тому здавався тепер украй стомленим.

— Ви вже наказали замовити жалібні повідомлення?

— Ні.

— Але ж члени вашої родини... сусідні поміщики...

Граф скипів:

— Вони все одно не приїхали б! Ви й самі це розумієте! Раніше — так! Коли ще жив мій батько... В сезон полювання в замок приїздило до тридцяти гостей одночасно, жили в нас цілими тижнями...

Мегре знав це краще, ніж будь-хто, бо хто ж, як не він, коли влаштовували лови, любив надягати білу сорочку нагонича!

— Відтоді... — І Моріс низав плечима, що мало означати: «Занепад... розпуста».

По всій окрузі Беррі, напевно, пішла чутка про божевільну графиню, яка кинула тінь на решту свого життя історіями з цими секретарями! А тут іще ферми, що їх селяни продавали одну за одною! І синочок, що робив дурниці в Парижі!

— Як ви гадаєте, чи можна поховати її завтра?.. Розумієте?.. Краще, щоб ця ситуація тривала якомога менше часу...

Повз них повільно проїхав віз із гноем. Важкі колеса, здавалося, кришили брук на дорозі. Був уже день, ще похмурніший, ніж учора, але не такий вітряний. Мегре здаля впізнав Готьє, який ішов через двір до нього.

І тут сталося щось незрозуміле.

— З вашого дозволу... — сказав своєму супутникові комісар і швидко попростував до замка.

Не пройшовши й ста метрів, він озирнувся. Моріс де Сен-Ф'якр стояв на порозі священникового будинку. Він уже, певно, подзвонив, та, зрозумівши, що його помітили, квапливо пішов геть, не чекаючи, поки йому відчинять.

Граф ішов навмання. Вся його поведінка свідчила про те, що він чимось стривожений. Комісар наблизився до управителя, який, побачивши, що Мегре йде до нього, зупинився й чекав його з зарозумілим виглядом.

— Що вам треба?

— Нічого особливого. Ви знайшли для графа сорок тисяч франків?

— Ні! Хотів би я побачити того, хто знайде їх у цілій окрузі! Адже всі знають, чого вартий його підпис.

— То що ж робити?

— Хай викручується, як знає! Це мене не обходить!

Граф Сен-Ф'якр повернувся на замкове подвір'я. Видно було, що він хоче щось зробити, та з якоїсь причини це здається йому неможливим. Нарешті, зважившись, він наддавав ходи й підійшов до них.

— Готьє! Зайдіть до бібліотеки, я хочу дати вам деякі вказівки. — І, обернувшись до Мегре, неохоче додав: — До скорого побачення, комісаре!

Коли Мегре проходив повз будинок священника, у нього було таке враження, що хтось стежить за ним з-за фіранки. Проте він не міг би стверджувати це з певністю, бо коли зовсім розвиднілося, в будинку загасили світло.

Перед корчмою стояло таксі. В їдальні разом з Жаном Метейє сидів за столом якийсь незнайомец. На ньому були елегантні смугасті штани й піджак, облямований шовковою стрічкою.

Коли комісар увійшов, він квапливо підвівся й побіг до нього.

— Мені сказали, що ви офіцер кримінальної поліції... Дозвольте відрекомендуватися: метр Тальє, член колегії адвокатів міста Бурж... — І подав Мегре руку. — Може, присядете до нас?..

Жан Метейє підвівся, але всім своїм виглядом показував, що аж ніяк не схвалює запобігливості свого адвоката.

— Хазяйко! Принесіть нам, коли ласка... — І звернувся до Мегре: — Що ви питимете?.. Коли надворі така холоднеча, може, варто замовити доброго грогу?.. Три гроги, дитя моє...

Дитя, — бідолашна Марі Татен, — не заикла до таких церемоній.

— Сподіваюсь, комісар, ви пробачите моєму клієнтові... Якщо я правильно зрозумів його, він повівся трохи недовіркою щодо вас... Але не забувайте, що він із доброї родини й нічого не може собі закинути. Підозри, що виникли навколо його особи, могли його обурити... Його поганий гумор учора, якщо можна так висловитись, — найкращий доказ його абсолютної непричетності до цієї справи...

З таким співрозмовником не було потреби розтуляти рота. Він брав на себе все — запитання й відповіді, супроводжуючи їх укрادلливими жестами.

— Звичайно, я ще не в курсі всіх подробиць... Якщо я правильно зрозумів, графиня де Сен-Ф'якр померла вчора, під час першої меси, від розриву серця... З другого боку, в її молитовнику знайдено папірець, який наводить на думку, що ця смерть викликана сильним зворушенням... Але хіба син жертви, який буцімто випадково опинився поблизу, дав позов?.. Ні!.. А втім, я гадаю, що цей позов було б відхилено... Злочин, — якщо він справді мав тут місце, — недосить виразний, щоб обумовити ухвалу судової палати про притягнення когось до відповідальності... Згодні зі мною чи ні? Позову немає! Отже, немає юридичних підстав. Та це не заважає мені розуміти розслідування, що його ви провадите самохіть, в неофіційному порядку... Для мого клієнта мало, щоб його не переслідували. Він хоче, аби з нього було знято всяку підозру... Простежте мою думку. Яке, власне, було його становище в замку? Становище приймака... Графиня, лишившись сама, далеко від сина, що заважав їй стільки неприємностей, відчувала полегкість, коли поруч неї з'явився вірний і розумний секретар... Мій клієнт не ледар... Його не задовольняло безтурботне життя, яке він міг собі дозволити в замку. Він працював, шукав вигідних вкладів для грошей... Навіть зайнявся новітніми винаходами... То ж яку він міг мати користь від смерті своєї благодійниці? Треба ще щось додати чи цього досить? Єдине моє бажання, комісар, це допомогти вам установити... Та перед цим я маю вжити, разом з нотаріусом, кілька необхідних заходів... Жан Метейє — недосвідчена молода людина, він навіть не уявляв собі, що розгорнуться такі події... Все, що йому належить, зараз у замку, перемішане з речами небіжки графині. Отже, врахуймо, що туди прибули особи, які, безперечно, мають намір прибрати до рук...

— Кілька піжам і старі пантофлі! — буркнув Мегре, підводячись.

— Що ви сказали?

Протягом усієї цієї розмови Жан Метейє робив якісь записи в маленькому блокноті. Він почав заспокоювати свого адвоката, який теж хотів підвестися.

— Облиште! Я зрозумів із самого початку, що в особі комісара маю ворога! А згодом я довідався, що він певною мірою належить до оточення замка — його батько був управителем де Сен-Ф'якрів. Я вас застерігав, метре... Ви самі захотіли...

Годинник на стіні показував десяту. Мегре підрахував, що поїзд, у якому їхала Марія Васильєва, вже півгодини як мав прибути на Ліонський вокзал.

— Перепрошую, — сказав він. — Ми ще побачимося з вами.

— Але...

Мегре зайшов до крамнички навпроти. Зв'язку з Парижем довелося чекати чверть години.

Мегре почувався таким стомленим, наче провів десяток звичайних розслідувань. Він був просто розбитий, морально й фізично.

— Даю Париж...

— Алло! Банк «Комтуар д'ескомт»?.. Говорять з кримінальної поліції... Один факт, будь ласка... Чек за підписом Сен-Ф'якра подано сьогодні вранці чи ні?.. Кажете, о дев'ятій? Отже, він був незабезпечений... Алло! Не роз'єднуйте, будь ласка, мадемуазель... Ви попросили пред'явника подати його пізніше? Дуже добре!.. Це мене й цікавило... Молода жінка, так?.. І вона внесла сорок тисяч франків?.. Дякую... Авжеж!.. Платить!.. Ні, ні, нічого особливого... Як тільки гроші було внесено...

Мегре вийшов з телефонної kabіни, відчувачи ще більшу втому.

Моріс де Сен-Ф'якр протягом минулої ночі зумів знайти сорок тисяч франків і послав коханку до Парижа, щоб вона внесла їх у банк!

Зачиняючи за собою двері крамнички, комісар побачив священика, що вийшов із свого будинку з молитовником у руках і подався до замка.

Мегре наддає ходи і майже побіг, щоб устигнути туди разом з ним.

Він запізнівся на цілу хвилину. Коли опинився на парадному дворі, двері саме зачинялися за священиком. І коли він подзвонив, з глибини коридора, з того боку, де була бібліотека, долинули кроки.

VI

Два табори

— Я піду спитаю, чи пан граф...

Та комісар не дав дворецькому докінчити цю фразу. Він пішов коридором, відтак звернувши до бібліотеки; слуга скрушно зітх-

нув. Він більше не годен підтримувати пристойність! Люди входять і виходять, наче тут млин, а не замок! Це вже й справді кінець усьому!

Перш ніж відчинити двері бібліотеки, Мегре мить зачекав, але марно: за дверима не було чути жодного звуку.

Він постукав, гадаючи, що священник десь інде. Але одразу ж пролунав чіткий і впевнений голос, що підкреслювалося глибокою тишею в кімнаті:

— Увійдіть!

Мегре штовхнув двері й зупинився. Граф де Сен-Ф'якр стояв, спершися на готичний стіл, і дивився на нього.

Поруч, затопивши очі в килим, стояв священник, зберігаючи повну непорушність, наче боявся, що найменший рух може його зрадити.

Що вони тут роблять, один і другий, мовчазні, заціпенілі? Мегре волів би перервати їхню палку суперечку, ніж опинитися в такій глибокій тиші, що голос, здавалося, викликав у ній концентричні кола, як камінь, кинутий у воду.

Граф знову видався Мегре страшенно стомленим. А священник стояв, наче прикутий до підлоги, і погладжував пальцями молитовник.

— Вибачте, що потурбував вас...

Це прозвучало дещо іронічно, хоч він цього не хотів. А втім, хіба можна потурбувати людей, мовчазних і непорушних, як довоколишні речі?

— Я маю новини з банку...

Граф перевів очі на священника; погляд його був твердий, майже злий.

Сцена мовчазності й непорушності тривала й далі. Дійових осіб можна було порівняти з гравцями в шахи, що довго й мовчки думають, перш ніж пересунути якогось пішака, а потім знову непорушно застигають.

Проте не заглиблення в думки робило їх такими нерухомими. Мегре був певен, що вони просто бояться зробити якийсь невдалий рух, незграбний маневр. І кожен пересував свого пішака лише тому, що мусив робити хід, готовий забрати його назад.

— Я прийшов за вказівками щодо похорону! — нарешті сказав священник.

Це була неправда! Пішака поставлено не туди, куди треба! Це було настільки очевидно, що граф де Сен-Ф'якр усміхнувся.

— Я передбачав, що ви дзвонитимете до банку, — сказав він. — І я признаюся вам, що штовхнуло мене на таке рішення: бажання здихатися Марії Васильєвої, яка нізачо не хотіла залишити замок... Я дав їй зрозуміти, що це має першорядне значення.

В очах священника блиснула тривога.

«Нещасний! — думав, певно, він. — За-

плутався в брехні! Сам іде в пастку. Пропав...»

Мовчання. Чиркнув сірник, попливли хмарки тютюнового диму, і комісар разом з димом видихнув запитання:

— Готє дістав гроші?

Граф мить повагався:

— Ні, комісаре... Зараз розповім...

На обличчі священника відбився неспокій. Він зблід, губи його скривилися в гіркій гримасі. Насилу стримувався, щоб не втрутитися в розмову.

— Послухайте, мосєє...

Він більше не міг.

— Чи не будете ви такі ласкаві припинити цю розмову, поки ми з вами не поговоримо наодинці?..

Він усміхнувся так само, як хвилину тому граф Моріс. У бібліотеці було холодно. На полицях бракувало найкращих книг. У каміні лежали накладені дрова, лишалося тільки запалити їх.

— Чи є у вас запальничка або?..

Коли граф нахилився до каміна, священник кинув на Мегре відчайдушний погляд, наче благаючи про щось.

— А зараз, — мовив граф, повертаючись до обох чоловіків, — я в кількох словах поясню вам усю ситуацію. Із зовсім невідомої мені причини панотець, хоч він і керується найкращими намірами, дійшов висновку, що саме я... Навіщо боятися цих слів? Саме я вбив свою матір!.. Це справжній злочин, адже так? Хоч він, може, формально й не підпадає під передбачену законом кару...

Священник заціпенів, зберігаючи непорушність істоти, котра передчуває, що на неї ось-ось звалиться удар, проти якого вона безсила.

— Панотець, певно, був щиро відданий моїй матері... Він без сумніву хотів би запобігти скандалові в замку... Учора ввечері він передав мені церковним сторожем сорок банкнот по тисячі франків, а також маленьку записку...

Погляд священника промовляв:

«Нещасний! Ви самі себе занапали!»

— А ось і записка! — вів далі граф де Сен-Ф'якр.

Мегре прочитав півголосом.

— «Будьте обережні. Я молюся за вас».

Ху! Всі троє наче ковтнули свіжого повітря. Моріс де Сен-Ф'якр одразу ж відчув потребу відірвати очі од підлоги, відмовитися від непорушності. Він одразу ж утратив надмірну серйозність, яка зовсім не пасувала до його темпераменту.

Він почав ходити сюди й туди, голос його бринів набагато вільніше.

— Ось, комісаре, чому ви бачили мене сьогодні вранці біля будинку священника та

церкви... Сорок тисяч франків, які слід розглядати, зрозуміло, як позичку, я взяв, поперше, як уже говорив вам, щоб здихатися коханки... — пробачте, панотче! — по-друге, мені зовсім не хотілося потрапити до в'язниці в такий момент... Чого це ми всі стоїмо?.. Сідайте ж, нарешті, будь ласка... — Граф підійшов до дверей, відчинив їх і мить прислухався до шуму, що долинав з нижнього поверху. — Знову починається паломництво, — буркнув він. — Певно, треба було б подзвонити до Мулена, щоб спальню небіжчиці задрапірували чорним. — І тут же провадив далі: — Думаю, що тепер ви все зрозуміли! Узявши гроші, я мусив записатися панотцеві, що я невинен. Мені важко було зробити це при вас, комісар, без ризику збільшити ваші підозри. Це все!.. Наче вгадавши мої наміри, ви не залишали нас на самоті ані на мить уранці... Панотець прийшов сюди. Що його ще привело до мене, я не знаю, бо перед тим, як ви зайшли, він не промовив жодного слова...

В графових очах був смуток. Щоб приховати свій біль, він засміявся, але сміх цей прозвучав похмуро.

— Це ж так просто, погодьтеся зі мною. Ідеться про людину, що вела більш ніж легковажне життя й підписувала незабезпечені чеки... Старий Готьє уникає мене!.. Його треба переконати, його теж, що... — Він раптом здивовано глянув на священика. — Отже, панотче... Що з вами робиться?

І справді, священик був мов хмара. Він уникав дивитися на молодого графа й намагався так само сховатися від очей Мегре.

Моріс де Сен-Ф'якр усе зрозумів і вигукнув з іще більшою гіркотою.

— Он воно що! Мені ще не вірять... І не вірить саме той, хто хоче допомогти мені врятуватися, хоч і впевнений у моїй провині...

Він підійшов до дверей, відчинив їх і гукнув, забуваючи, що в домі небіжчиця:

— Альбер!.. Альбер!.. Мерщій, чорт забирай!.. Принесіть нам чогось випити...

Увійшов дворецький, попрямував до шафи й вийняв звідти пляшку віскі і чарки. Всі мовчки дивились на нього. Моріс де Сен-Ф'якр зауважив з якоюсь дивною посмішкою:

— За моїх часів у замку не тримали віскі.

— То мосьє Жан...

— Ага!

Граф ковтнув віскі й пішов замкнути за слугою двері.

— Отак-то воно, тут багато чого змінилося... — промимрив він, наче сам до себе.

Проте він не спускав очей зі священика, і той, дедалі ніяковіючи, промовив:

— Ви мені пробачте... Я вже мушу йти на урок закону божого...

— Хвилинку... Ви й надалі дотримуетесь думки, що злочинець я, панотче... Та ні, не заперечуйте!.. Ви не з тих, хто вміє брехати. Тільки є певні моменти, які я хотів би з'ясувати... Бо ви мене не знаєте... Вас не було в Сен-Ф'якрі, коли тут жив я... Ви лише чули про мене... Що ж до матеріальних доказів, то їх немає... Комісар був свідком цієї трагедії й дещо знає вже...

— Благаю вас... — прошепотів священик.

— Ні!.. Ви не питимете?.. За ваше здоров'я, комісаре...

Граф похмуро дивився перед собою й сердито розвивав свою думку:

— Стількох людей тут можна було б підозрити... Проте ви, — так, ви, — підозрюєте одного-однісінького мене... І я все більше думаю, чому саме... Я не слав цілу ніч... Перебрав усі можливі причини і зрештою, здається, знайшов... Що вам сказала моя мати?

Священик смертельно зблід.

— Я нічого не знаю... — пробелькотів він.

— Якщо ваша ласка, панотче... Ви мені допомогли, хай буде так! Ви позичили мені сорок тисяч франків, які дають мені змогу перепочити й належно поховати матір... Я вам щиро вдячний... Та разом з тим ви обтяжуєте мене своїми підозрами... Ви молилися за мене... Це або надто багато, або надто мало...

В його голосі забриніли лихі, погрозові нотки.

— Спочатку я гадав, що ми з'ясуємо все це з вами без мосьє Мегре... Гаразд! Я радий, що він тут... Що більше я над цим думаю, то виразніше передбачаю якісь ускладнення...

— Благаю вас, не мучте мене...

— Ні, панотче, ви не вийдете звідси, не сказавши мені правди! — мовив граф.

Це була зовсім інша людина. Він був ладен на все. І, як усі легкодухі, як усі люди лагідної вдачі, він упав у неймовірну лють.

Його громовий голос, певно, чули у кімнаті покійної, розташованої якраз над бібліотекою.

— Ви довго підтримували постійні контакти з моєю матір'ю... Гадаю, що Жан Метейє теж ходив до вашої церкви... Хто ж із них сказав вам щось таке... Мати, еге ж?

Мегре пригадав почуті вчора слова: «Таємниця сповіді...» і зрозумів муки священика, його мученицький вигляд, його стан під зливою слів графа де Сен-Ф'якра.

— Що ж таке вона могла вам сказати?.. Ага, знаю!.. — Він озирнувся довкола, ледь стримуючи гнів: — Були часи, коли кожен, хто входив до цієї зали, затримував віддих, бо тут працював мій батько, хазяїн... Тоді не

було віскі в шафах... Зате полиці були заповнені книгами, як чашечки у стільниках заповнені медом...

Мегре теж пам'ятав це!

— Граф працює...

Цих слів було досить, щоб змусити фермерів чекати у передпокої по дві години!

— Граф викликав мене до бібліотеки...

Батько Мегре розказував про це з повагою, бо це таки була важлива подія.

— Він беріг дрова й задовольнявся гасовою грілкою, яку ставили біля нього замість водяного опалення, — вів далі Моріс де Сен-Ф'якр. — Ви цього не знали... — звернувся він до розгубленого священика. — Ви застали в замку вже безладдя... Мати, лишившись без чоловіка... Та ще й коли її єдиний синочок пустував у Парижі і приїздив сюди лише для того, щоб вимагати гроші... Тоді й з'явилися секретарі...

Очі його заблищали, і Мегре здалося, що з них зараз закапають сльози.

— Що вона вам сказала?.. Боялася, що я сюди приїду, хіба ні?.. Вона знала, що їй доведеться латати ще одну дірку в моєму бюджеті, а це значить щось продавати, аби знову врятувати мене від сорому...

— Я б радив вам заспокоїтись! — глухо промовив священик.

— Не раніше, ніж я дізнаюся... Якщо вже ви почали мене підозрювати, не знаючи мене, з першої хвилини...

До розмови втрутився Мегре.

— Панотець подбав про зникнення молитовника... — повільно мовив він.

Він уже все зрозумів і тому простягував графові рятувальний круг. Він уявляв собі графиню, чию душу мучили докори сумління і боязнь гріха... Чи не боялася вона карі?.. Чи не було їй соромно перед своїм сином?..

Вона була така екзальтована! То чому б не могла сказати, під покровом таємниці сповіді, одного чудового дня:

— Я боюся свого сина...

Бо вона ж його таки, певно, боялася. Гроші, що потрапляли до різних Жанів Метейє, кінець кінцем належали Морісові. Може, він вимагав показувати йому рахунки, коли приїздив сюди? Чи...

— Панотець не може вам нічого сказати, якщо графиня говорила щось під таємницею сповіді... — мовив Мегре, звертаючись до графа.

Це було сказано з граничною ясністю. Моріс де Сен-Ф'якр вирішив покласти край розмові.

— Пробачте, панотче... Я забув про вашу обітницю... Не гнівайтесь на мене, що я...

Він повернув ключ у дверях, відчинив їх.

— Я вдячний вам... Як тільки... як тільки зможу, віддам вам сорок тисяч франків...

Бо, гадаю, вони не з ваших особистих коштів...

— Я попросив їх у мадам Рюїнар, удови колишнього нотаріуса...

— Дякую... До побачення...

Граф хотів грюкнути за ним дверима, але стримався й глянув Мегре у вічі, кинувши:

— Паскудство!

— Він хотів...

— Він хотів урятувати мене, я знаю!.. Він намагався запобігти скандалові, зберегти все, що ще лишилося від замка Сен-Ф'якр... Та це не те!.. — І він налив собі віскі. — Я думаю про цю бідолашну жінку!.. Стривайте, ви ж бачили Марію Васильєву... Та й усі інші, там, у Парижі... Їх не мучать докори сумління... Але мати... Зверніть увагу: єдине, чого вона прагнула, — це стосується й цього Метейє, — бути комусь відданою... А потім бігла сповідатися... Вона, мабуть, вважала себе потворою... Звідси, певно, й страх перед моєю помстою... Ха-ха!..

Це був жадливий сміх!

— Ви бачите моє обурення, я звинувачую рідну матір у... А цей кюре нічого не зрозумів!.. Він бачить життя таким, як у книгах! За життя матері він, певно, намагався врятувати її від неї самої... А коли вона померла, вважає своїм обов'язком урятувати мене... Я можу побитися об заклад, що він саме мене вважає винуватцем... — Він уважно подивився комісарові у вічі й запитав: — А ви?

Але Мегре не відповідав, і він провадив далі:

— Адже стався злочин... Злочин, який міг заподіяти лише підлий мерзотник... Нікчемна, бридка падлюка!.. Невже правосуддя безсиле проти нього? Я чув про це сьогодні вранці... Я хочу сказати вам одну річ, комісарє, і обіцяю, що зроблю це, незважаючи ні на що... Ця падлюка, коли він потрапить мені до рук, матиме справу лише зі мною... І мені не потрібен буде револьвер, ані якась інша зброя... Лише оці руки...

Віскі, певно, розпалило його. Він відчував це, бо провів рукою по чолу, зазирнув у дзеркало і скорчив собі глузливу гримасу.

— І все це не перешкодило б тому, щоб мене посадили за ґрати ще до похорону! Я був недосить увічливий з кюре... Удова колишнього нотаріуса оплачує мої борги... Що ж це таке, скажіть? Я навіть не пам'ятаю, яка вона...

— Це дама, що завжди ходить у білому... Її будинок по дорозі до Матіньона...

Моріс де Сен-Ф'якр заспокоївся. Його вибух був лише спалахом соломи. Він знову налив собі віскі, мить повагався, а тоді вихилив усе одним духом, скривившись від огиди.

— Ви чуєте?

— Що?

— Люди з усієї околиці ідуть до небіжчиці! Я мав би бути там, у глибокій жалобі, з заплаканими очима, й сумно тиснути всім руки. Одразу, як тільки вони виходять надвір, починаються пересуди... А й справді, скажіть, чому ви тут, якщо, як ви кажете, правосуддя не займається цією справою? — запитав він підозріливо.

— Може з'явиться щось нове...

— А якщо я знайду винуватця, ви не дозволите мені його...

Його зціплений кулак був красномовніший за цілу промову.

— Я вас покидаю, — перебив його Мегре. — Мені треба побачити, що діється в другому таборі...

— Що це за другий табір?

— Той, що в корчмі! Жан Метейє і його адвокат, який приїхав сьогодні вранці...

— Він найняв адвоката?

— Це завбачливий хлопець... Уранці дійові особи поділилися так: ви й священик — у замку; в корчмі — Метейє і його радник...

— Ви гадаєте, він здатний на...

— Ви пробачите мені, якщо я собі наллю?

Мегре випив чарку віскі, витер губи й набив люльку, перед тим як піти.

— Ви, звичайно, не вмієте користуватися лінотипом?

Граф знизав плечима.

— Я взагалі нічого не вмію... Це для мене справжнє лихо!..

— В усякому разі, ви не поїдете з села, не попередивши мене?

У відповідь поважний, замислений погляд, серйозний, твердий голос:

— Я вам це обіцяю!

Мегре був уже на сходах під'їзду, коли його наздогнав якийсь чоловік. Він ніяк не міг зрозуміти, звідки той узявся.

— Даруйте, пане комісарє... Я хотів би, щоб ви приділили мені кілька хвилин... Я маю на увазі...

— Що саме?

— Що ви належите до близьких цього дому... Ваш батько працював у цій садибі... Будьте такі ласкаві, зайдіть випити чарчину до моєї хати...

І управитель із шпакуватою борідкою повів його через увесь двір до своєї оселі. Там уже все було наготові. Стояла пляшка вина, етикетка якої свідчила про солідну витримку. Сухі тістечка. З кухні линув запах капуст з салом.

— Якщо вірити вашим словам, ви знали замок за зовсім інших обставин... Коли я прибув сюди, безладдя вже розпочалося... Тут був молодик із Парижа, який... Це ще з часів старого графа...

Мегре дивився на стіл з різьбленими левами, що тримали в пащах мідні кільця. І знову відчув себе вкрай стомленим. Колись він міг заходити до цієї кімнати тільки в пантофлях, бо тут був начищений паркет.

— Я не знаю, що мені чинити... Хотілося б з вами порадитись. Ми люди бідні... Ви ж знаєте роботу управителя; вона не збагачує... Іноді в суботу в касі не лишається жодного шеляга й доводиться зі своєї кишені платити поденникам... Буває й так, що я даю свої гроші на купівлю художн...

— Інакше кажучи, у двох словах, графиня заборгувала вам якусь суму!

— Небіжка зовсім не розумілася на цих справах... Гроші розпливалися на всі боки... Їх не вистачало інколи навіть на найнеобхідніше...

— І тоді ви...

— Ваш батько зробив би так само, хіба ні? Бувають випадки, коли за всяку ціну треба приховати від селян, що каса порожня... Я брав тоді зі своїх заощаджень...

— Скільки?

— Ще чарочку?.. Я не підраховував... Щонайменше сімдесят тисяч... А тепер, на похорон, я знову...

Мегре чітко пригадав давню сцену: маленький кабінет батька, субота, близько п'ятої години. Усі, що працюють у замку, від прачок до наймитів, чекають надворі. Старий Мегре, сидючи за столом, складає гроші невеликими купками. Кожен підходить по черзі, ставить у відомості свій підпис або просто хрестик...

— От я й думаю зараз, як мені все те повернути... Для таких людей, як ми, це...

— Так, розумію!.. А ви поставили новий камін!

— Тобто замінили дерев'яний мармуровим... Так краще...

— Набагато краще! — буркнув Мегре.

— Ви ж розумієте! Зараз усі кредитори як накинуться! Доведеться продавати! А ці застави...

Фотель, у якому сидів Мегре, був зовсім новий, як і камін; напевно, його куплено на бульварі Барбес. На буфеті стояв патефон.

— Якби в мене не було сина, я б нічого не робив, але Емілеві треба виходити в люди... Я не хочу прискорювати події...

Коридором пройшла дівчина.

— У вас є й дочка?

— Ні! То сусідська дівчина. Приходить прибирати.

— Гаразд! Ми ще поговоримо, мосьє Готьє. Пробачте, але мене чекає ще багато справ....

— Іще чарку?

— Дякую... Ви сказали, близько сімдесяти тисяч?

І Мегре вийшов, заклавши руки в кишені. Він пройшов крізь стадо гусей, обійшов ставок, замерзлий, як дзеркало. Годинник на церковній вежі вибив дванадцятку.

Жан Метейє та адвокат уже обідали. На закуску в них були сардини, філе оселедця, ковбаса. На сусідньому столику стояли недопиті чарки.

Обоє були в доброму гуморі. Мегре зустріли насмішуватими поглядами і переморгнулися. Серветок для шановного метра в корчмі не знайшлося.

— То, може, хоч трюфелі знайдуться у вас до курчати? — спитав адвокат.

Бідолашна Марі Татен! Вона принесла маленьку баночку трюфелів від бакалійника, але не могла її відкрити й не наважувалася признатися в цьому.

— Знайдуться, мосьє!

— То давайте мерщій! Від тутешнього повітря у мене страшенний апетит!

Мегре пішов на кухню і своїм ножом відкрив банку. Косоока Марі тихо прошепотіла:

— Мені так незручно... я...

— Замовч, Марі! — урвав він її.

Один табір... Два табори... Три?

Йому схотілося пожартувати з Марі, щоб хоч на хвилю забути.

— До речі, панотець просив переказати, що тобі відпущено триста днів! Гріхи за триста днів!

Марі Татен, що не розуміла жартів, дивилась на свого огрядного приятеля з острахом і шанобливою приязню водночас.

VII

Зустрічі в Мулені

Мегре подзвонив до Мулена й замовив таксі. Він здивувався, коли воно приїхало майже через десять хвилин після його виклику, але все з'ясувалося, коли він пішов до виходу. Адвокат, що допивав каву, зупинив його:

— Пробачте, це наша машина... Однак, якщо ви хочете поїхати разом з нами...

— Дякую...

Жан Метейє з адвокатом поїхали першими у великому драндулеті, на якому ще був герб його колишнього власника. Мегре поїхав за чверть години і по дорозі, розмовляючи з шофером, роздивлявся довкола.

Пейзаж був одноманітний: дві шерехи тополь обабіч дороги, рілля, наскільки сягає око, і зрідка — квадрат лісу або тьмяне дзеркало ставка.

Здебільшого тут були вбогі хатини. Фермерських господарств тут не було, самі ли-

ше великі помістя. Одне з них, що належало герцогу де Т., охоплювало троє сіл.

Єдиним транспортним засобом тут був старий паризький автобус, що його купив якийсь селянин. Він ходив раз на день з Мулена до Сен-Ф'якра.

— Справжня глушина! — сказав шофер. — Бачите, і зараз тут нічого нема. А взимку й поготів...

Коли вони їхали вниз по головній вулиці Мулена, годинник на церкві Сен-П'є показував пів на третю. Мегре вийшов з таксі навпроти банку «Комтуар д'ескомт». Тільки-но він рушив до банку, як звідти вийшла жінка, ведучи за руку хлопчика.

Комісар квапливо підійшов до вітрини, щоб його не помітили. Це була селянка в святковому вбранні, капелюшку. Вона гордовито виступала, тягнучи за собою хлопця.

Це була Ернестова мати — мати рудого служки з церкви в Сен-Ф'якрі.

Ернестові дуже хотілось постояти перед вітринами, але мати вперто тягла його за собою. Аж ось вона нахилилася до нього й щось сказала. І, наче це було домовлено заздалегідь, увійшла разом з ним до крамниці іграшок.

Мегре не наважувався підійти ближче. Проте це не завадило йому почути, як невдовзі з крамнички долинули звуки сюрчка. Там випробовувалися всі сюрчки, які тільки можна собі уявити, і кінець кінцем церковний служка, очевидно, зупинився на двоголосому бойскаутському сюрчку.

Хлопець вийшов із сюрчком на шиї, але мати потягла його далі, не даючи досхочу посюрчати на вулиці.

Це було звичайне відділення банку, типово для провінції. Довгий дубовий бар'єр. П'ять клерків схилюлися над своїми стопами. Мегре попрямував до віконця з табличкою «Поточні рахунки», і назустріч йому підвівся клерк.

Мегре хотів довідатися про розмір статків Сен-Ф'якрів, а надто про грошові операції протягом останніх тижнів, навіть днів; це могло навести на якийсь слід.

Він довго мовчав, уважно розглядаючи юнака, який тримав себе коректно, не виявляючи жодних ознак нетерпіння.

— Ви Еміль Готьє, так?

Мегре двічі бачив, як той їхав на мотоциклі, але не міг роздивитись його обличчя. На думку, що це Готьє, його навела дивовижна схожість молодого клерка з управителем замка.

І не стільки схожість в окремих рисах, скільки схожість узагалі. Вони були однієї будови: різкі риси обличчя, міцний кістяк. І однаковий рівень розвитку або майже однаковий — у сина обличчя випещене, не та-

ке, як у хліборобів, погляд інтелігентніший, впевненість у собі, властива «освіченій» людині.

І разом з тим Еміль іще не став справжнім городянином. Його волосся, хоч і змащене якоюсь косметикою, не корилося і стирчало на маківці. Щоби його були рум'яні й здавалися свіжовимитими, як у сільських хлюстів недільного ранку.

— Так, це я.

Він не збентежився. Мегре був певен, що це зразковий клерк, якому директор повністю довіряє і який невдовзі дістане підвищення.

Костюм чорний, пошитий у кравця, але тутешнього, з шерстяного трико, якому немає зносу. Його батько носив целулоїдні комірці, а він — м'які, з тканини, але краватка на ньому була ще така, як продають у крамницях — з навечно зав'язаним вузлом, на резинці.

— Ви впізнали мене?

— Ні! Мені здається, ви з поліції...

— Я хотів би дістати деякі відомості про стан рахунку графа де Сен-Ф'якра.

— Це неважко! Я веду цей рахунок, як і багато інших.

Він був чемний, добре вихований. У школі, певно, його любили всі вчителі.

— Передайте мені рахунок Сен-Ф'якра! — звернувся він до жінки, що сиділа позад нього. І зазирнув у великий жовтий аркуш. — Вас цікавить хід розрахунків, загальне сальдо, чи всі основні дані?

Він принаймні був точний!

— З ними все гаразд?

— Пройдіть, будь ласка, сюди... Нас можуть почути...

Вони пройшли в глибину залу, розділеного дубовим бар'єром.

— Мій батько, певно, сказав вам, що графиня була дуже непрактична... Мені траплялось перехоплювати під час операцій чеки, що не були забезпечені... Зверніть увагу, вона цього навіть не знала... Підписувала чеки, не дбаючи про стан свого рахунку... Отже, коли я телефонував, щоб довести це до її відома, вона жахалася... Навіть сьогодні вранці подали три чеки, і я був змушений повернути їх... Мені звелено нічого не виплачувати, поки не...

— Розорення повне?

— Не те щоб повне, власне... Три орендні ділянки з п'яти вже продано... А дві останні закладено, так само як і замок... Графиня мала прибутковий будинок у Парижі, що, як-не-як, давав їй невелику ренту... Але коли вона одним розчерком пера переказувала сорок або п'ятдесят тисяч франків на рахунок свого сина, це все вибивало з колії... Я завжди намагався зробити все, що

міг... Зволикав із чеками, змушуючи подавати їх удруге або втретє... Мій батько...

— Знаю, авансував своїми грошима...

— Це все, що я можу вам сказати... На даний момент пасивне сальдо становить рівно сімсот сімдесят п'ять франків... Зважте, що земельні податки за торішній рік іще не сплачено й що судовий виконавець минулого тижня послав їй перше нагадування.

— Жан Метейє в курсі справи?

— Він у курсі всіх справ! І навіть трохи більше, ніж просто в курсі.

— Що ви хочете цим сказати?

— Нічого!

— Вам не здається, що він витає в хмарах і на цих справах не розуміється?

Але Еміль Готьє скромно ухилився від відповіді.

— Це все, що ви хотіли знати?

— Чи має хтось інший з мешканців Сен-Ф'якра у вас рахунок?

— Ні!

— І ніхто не приходив сьогодні з якоюсь грошовою операцією? Скажімо, з чеком?

— Ні, ніхто.

— А ви весь час були біля віконця?

— Не відходив ані на хвилику!

Еміль Готьє нітрохи не збентежився. Він тримався з гідністю сумлінного клерка, що, як належить, відповідає офіційній особі.

— Може, ви хочете зустрітись з директором? А втім, він не зможе сказати вам з цього приводу більше, ніж я...

Засвітилися ліхтарі. Рух на головній вулиці був майже як у великому місті. Перед усіма кав'ярнями вишикувалися довгі низки автомашин.

В одній із бакалійних крамничок Мегре помітив матір рудого хлопчиська; не випускаючи його руки, вона купувала консерви.

Трохи далі він мало не наштотхнувся на Метейє і його адвоката, які йшли і сперечалися.

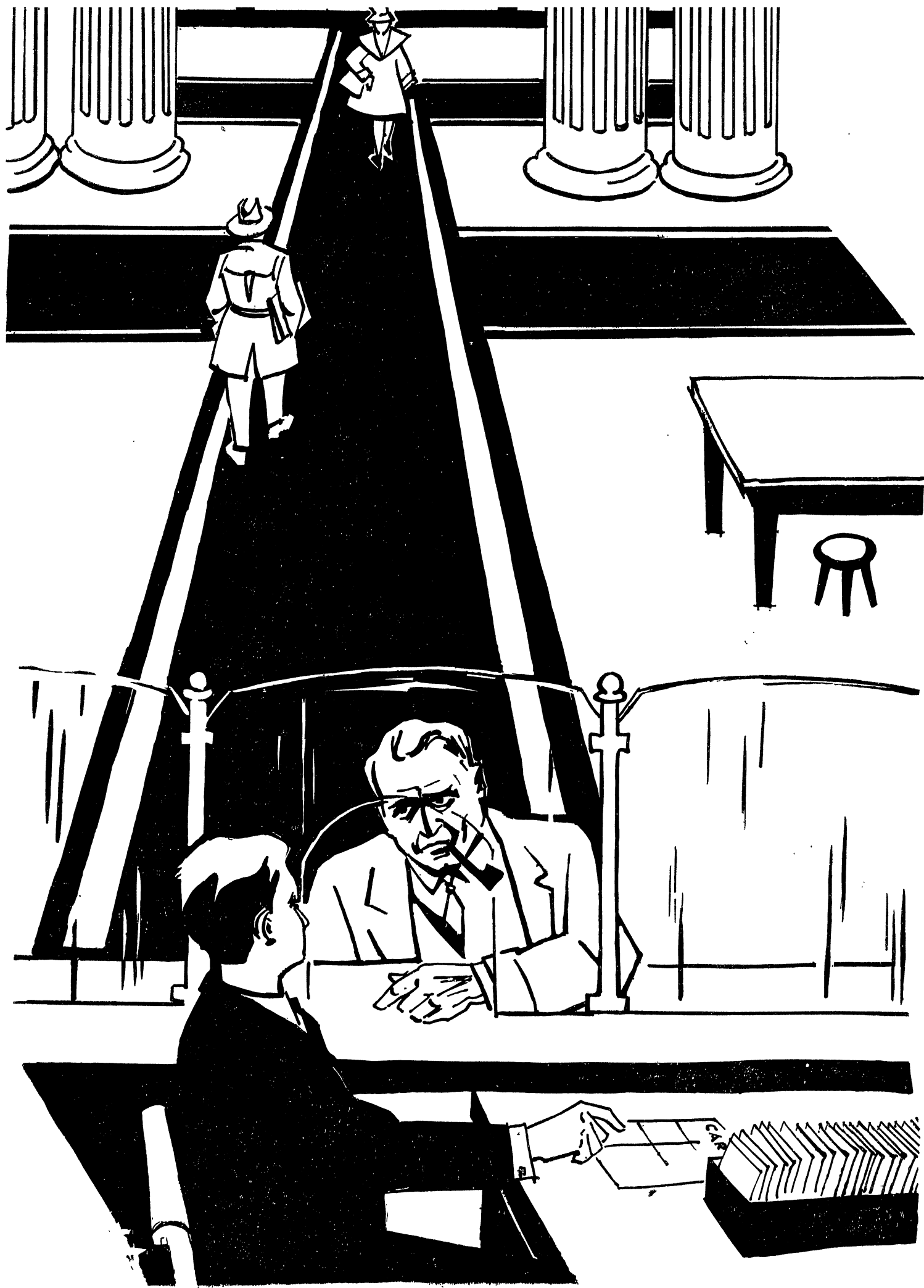
— ...вони змушені заблокувати рахунок... — сказав адвокат.

Вони не помітили комісара й простували до банку.

Хоч-не-хоч, а люди змушені зустрічатися один з одним десятки разів на головній вулиці завдовжки в півкілометра, де зосереджене все ділове життя.

Мегре пішов до друкарні газети «Журналь де Мулен». Кабінети журналістів виходили вікнами на вулицю. Фасад був з модерними вітринами, бетонний, з безліччю фотографій агентств і останніх новин, написаних синім олівцем від руки на довгих паперових стрічках.

«Маньчжурія. Агентство Гавас повідомляє, що...»

Але, щоб потрапити до друкарні, треба було пройти крізь темний глухий кут. Орієнтуватись доводилося по гуркоту ротаційної машини. В напівпорожньому цеху біля високих мармурових талерів працювали люди в синіх блузах. У глибині видніла скляна будка з двома лінотипами; звідти долинало їхнє кулеметне цокотіння.

— Мені потрібен начальник цеху...

Довелося буквально кричати, бо машини гуркотіли, як грім. Від запаху фарби дерло в горлі. Маленький чоловічок у синій блузі, який вирівнював рядки набору в сталевій рамі, приклав до вуха руку.

— Ви начальник цеху?

— Метранпаж!

Мегре вийняв зі свого бумажника папірець із текстом, який спричинив трагедію в Сен-Ф'якрі. Чоловічок, поправляючи на носі окуляри в сталевій оправі, нерозуміюче подивився на папірець.

— Це зроблено у вас?

— Га?..

Повз них пробігали люди із стосами газет.

— Я питаю, чи це надруковано тут.

— Ходімо!

У дворі з розмовою пішло легше. Тут було холодно, але можна було принаймні розмовляти майже нормальним голосом.

— Що ви мене питали?

— Ви впізнаєте цей набір?

— Це латинський, кегль десять...

— Набрано у вас?

— Майже всі лінотипи мають комплект латинського шрифту.

— А є ще десь лінотипи в Мулені, крім вашої друкарні?

— Ні... Є в Невері, в Буржі, Шатору, Отені та ще...

— У цьому відбитку ви не бачите нічого особливого?

— Його відбито вручну... Хтось хотів, аби повірили, буцімто це вирізка з газети, адже так?.. Мене якось теж просили зробити таку штуку, для жарту...

— Ага!

— Років п'ятнадцять тому, не менше... Тоді ще ми набирали газету вручну...

— А папір не дозволяє вам зробити якийсь висновок?

— Майже всі провінційні газети користуються папером одного й того ж постачальника. Це німецький папір... Перепрошую, мені саме треба закінчити верстку н'єврського видання...

— Ви знаєте Жана Метейє?

Чоловік знизав плечима.

— Якої ви про нього думки?

— Якщо його послухати, то він краще за нас знає наше ремесло. Він трохи теє... Йому дозволяють копірситися в цеху через

графиню, бо вона приятелька нашого патрона...

— Він уміє користуватися лінотипом?

— Гм!.. Принаймні він так каже!..

— А скажіть, він міг би набрати цей уривок?

— Якби мав вільних дві години, а то й більше... І якби він по десять разів набирав кожен рядок...

— Чи сідав він останнім часом за лінотип?

— А звідки ж мені знати? То він прийшов, то пішов собі. Він виводить нас усіх із терпіння своїм базіканням про новий спосіб виготовлення кліше... Пробачте... Поїзд не чекатиме... А моя полоса ще не доверстана...

Наполягати не було рації. Мегре хотів був знову вернутися до цеху, але потім передумав. В цих людей була розписана кожна хвилина. Всі були зайняті своєю справою.

Йому пощастило, однак, зав'язати розмову з учнем, що скручував цигарку.

— Що роблять із свинцевими рядками, коли вони відслужили своє?

— Їх пускають на переплавку.

— Як часто це робиться?

— Що два дні... Он у кутку стоїть піч... Обережно, вона гаряча...

Мегре вийшов на вулицю, почувачи себе трохи стомленим, а трохи розчарованим. Щойно смерклося. Перед крамницею готового одягу походжав продавець, тупцюючи ногами і сякаючись у хустку. Він зупиняв перехожих:

— Зимове пальто!.. Чудовий англійський драп по ціні від двохсот франків... Заходьте! Це вас ні до чого не зобов'язує...

А трохи далі, перед «Кафе де Парі», звідки долинав цокіт більярдних куль, Мегре побачив жовту машину графа де Сен-Ф'якра.

Він увійшов до кафе, роздивився довкола і, не знайшовши графа, сів. Це було досить пристойне кафе. На естраді троє музикантів настроювали свої інструменти.

У телефонній кабіні хтось розмовляв по телефону.

— Пива! — наказав Мегре гарсонові.

— Світлого чи темного?

Але комісар прислухався до голосу того, хто був у телефонній кабіні, та це йому не вдавалося. Незабаром Сен-Ф'якр вийшов звідти, і касирка запитала його:

— Скільки разів ви дзвонили?

— Тричі.

— До Парижа, так?.. Тричі по вісім—двадцять чотири...

Граф побачив Мегре, цілком невимушено підійшов до нього і сів поруч.

— Ви мені не казали, що збираєтесь до Мулена! Я б підвіз вас на своїй машині...

Щоправда, вона відкрита, а в таку погоду, як зараз...

— Ви телефонували Марії Васильєвій?

— Ні! Я не бачу підстав приховувати від вас правду... Мені теж пива, гарсоне... Або краще ні! Чогось гарячого... грогу... Я телефонував такому собі мосьє Вольфові... Якщо ви його й не знаєте, то його знають інші там у вас на набережній Орфевр... Лихвар, якщо хочете знати. Я кілька разів удавався до його послуг... Оце теж спробував...

Мегре зацікавлено глянув на нього.

— Ви просили в нього грошей?

— За будь-який процент! І все одно він відмовив мені! Не дивіться так на мене! Сьогодні по обіді я був у банку...

— О котрій годині?

— Близько третьої... Звідти саме виходив молодий панок, якого ви знаєте, і його адвокат.

— Ви хотіли зняти з рахунку якусь суму?

— Хотів! Тільки не подумайте, що я хочу викликати в вас співчуття! Бувають люди, які, коли йдеться про гроші, чогось соромляться. Тільки не я! Отже, надіславши до Парижа сорок тисяч франків і заплативши за квиток Марії Васильєвої, я мав у кишені щось близько трьохсот франків. Я приїхав сюди, не знаючи, що на мене чекає... Я не взяв із собою нічого, крім того, що ви на мені бачите... У Парижі я заборгував кілька тисяч франків хазяйці мебльованих кімнат, і вона не дасть винести жодної з моїх речей...

Він говорив, стежачи очима за кулями, що котилися по зеленому сукну більярда. Гравці були тутешні молоді люди, які інколи кидали заздрісні погляди на елегантне вбрання графа.

— Оце і все! Я хотів би надягти жалобне вбрання принаймні на час похорону. Але в усій околиці не знайдеш кравця, який відкрив би мені кредит хоч на два дні... У банку мені відповіли, що материн рахунок заблоковано й що, крім того, від'ємне сальдо становить сімсот з лишком франків... А знаєте, хто повідомив мені цю приємну новину?

— Син вашого управителя!

— Так!

Він випив ковток пекучого грогу й змовк, уважно стежачи за більярдом. Оркестр заграв віденський вальс під кумедний акомпанемент цокання більярдних куль.

В кафе було жарко. Все довкола здавалося сірим, хоч світила електрика. Це було старовинне провінціальне кафе з єдиною поступкою модернізмові — табличкою з написом: «Коктейлі по 6 франків склянка».

Мегре неквапливо курив. Він теж дивився

ся на більярд, яскраво освітлений лампами з зеленими абажурами. Час від часу двері відчинялись, і за кілька секунд відчувався повів крижаного вітру.

— Сядьмо в глибині залу...

Це був голос адвоката з Буржа. Він пройшов повз стіл, за яким сиділи Мегре з графом, а слідом ішов Жан Метейє у білих вовняних рукавичках. Але вони дивилися перед себе й побачили Мегре та графа лише тоді, коли сіли за стіл.

Їхні столи стояли майже навпроти один одного. Метейє злегка почервонів і замовив не зовсім твердим голосом:

— Мені шоколад!

Граф де Сен-Ф'якр неголосно пожартував:

— Давай, голубе!

Якась жінка всілася за столом посередині між обома групами; вона, як давня знайома, всміхнулася гарсонові й прошепотіла:

— Як завжди!

Їй подали шеррі. Жінка напудрилася, підвела помадою губи. Вона кліпала очима й не наважувалася звернути свій погляд у бік того чи другого столу.

На кого їй повести атаку — на Мегре, орядного й лагідного, чи на адвоката, що був елегантніший і вже зиркав на неї з прихованою усмішкою?

— Отож, як бачите, я змушений іти за труною в сірому! — пробурмотів граф де Сен-Ф'якр. — Бо ж я не можу позичити чорний костюм у дворецького! Або надягти сюртук покійного батька!

За винятком адвоката, якого зацікавила жінка, всі дивилися на найближчий до них більярд.

Їх було три. Грали тільки на двох. Коли музиканти закінчували черговий номер, лунали вигуки «браво!» І раптом знову почувся дзенькіт склянок і тарілок.

— Три портвейни, три!

Двері відчинялися й зачинялися. До кафе вдирався холод, а потім його поступово поглинало затишне тепло.

Над третім більярдом спалахнули лампи — їх увімкнула касирка.

— Тридцять очок! — оголосив хтось.

А потім той самий голос додав:

— Півпляшки віші... А втім, ні, принесіть віттель з полуничним соком...

Це був Еміль Готьє, який ретельно обводив блакитною крейдою кінець свого кия. Потім він переставив лічильник на нуль. Його партнером був заступник директора банку, старший років на десять, з чорними закрученими вусами.

Лише після третього удару, досить невдалого, Готьє помітив Мегре й привітався, трохи збентежений. А потім так поринув у

гру, що не мав більше часу дивитися довкола.

— Звичайно, якщо ви не боїтеся холоду, в моїй машині знайдеться для вас місце... — сказав Моріс де Сен-Ф'якр. — Дозвольте погостувати вас чим-небудь? Я б випив іще чарку...

— Гарсоне! — голосно покликав Жан Метейє. — Заовте мені сімнадцятий номер у Буржі!

Номер його батька!

Мегре кутив люльку. Потім замовив іще пива. І жінка, мабуть, тому, що він був найогрядніший, нарешті зупинила свій вибір на ньому. Щоразу, коли він дивився в її бік, вона всміхалась йому, наче вони були давні знайомі.

Йй було зовсім невтямки, що він саме поринув у думки про стареньку, як її називав навіть рідний син, про ту, що лежала на другому поверсі там, у замку, і що перед нею проходили селяни, штовхаючи один одного під бік.

Тільки зараз він бачив її не мертвою. Мегре згадував, якою вона була колись давно, ще тоді, коли перед «Кафе де Парі» не стояли авто і тут іще не пили коктейлів.

У замковому парку, висока, струнка, шляхетна, як героїня роману про аристократів, вона йшла поруч із візком, що його котила нянька...

Мегре був тоді звичайний хлопчисько, чиє волосся, як в Еміля Готьє або рудого служки, вперто стирчало на маківці.

Хіба він не заздрив графові в той ранок, коли подружжя поїхало до Екс-ле-Бена автомашиною, однією з перших в усій околиці? Обличчя графині не було видно крізь вуалетку. Граф був у великих окулярах. Це було схоже на героїчне викрадення. А нянька тримала ручку немовляти й мала їм нею «до побачення!»

А зараз стареньку кроплять свяченою водою, і в її покої пахне воском.

Еміль Готьє заклопотано крутився коло більярда, робив карколомні комбінації і з поважним виглядом стиха рахував:

— Сім...

Він забив іще одну кулю. Виграв! Його начальник з закрученими вусами промовив кислим голосом:

— Прекрасно!

Жан Метейє, якому усміхнений адвокат щось безупинно торохтів, і граф де Сен-Ф'якр, який нарешті лінивим жестом зупинив гарсона: «Повторіть!», стежили один за одним понад зеленим сукном більярда.

Мегре згадав про бойскаутський сюрчок. Гарний бронзовий сюрчок за два су; такого в нього ніколи не було.

VIII

Запрошення на вечерю

— Ще одна телефонна розмова! — зітхнув Мегре, коли Метейє знову підвівся.

Але той не зайшов ні до телефонної кабінки, ні до туалету. До того ж повновидий адвокат сидів уже на краєчку стільця, як людина, що ніяк не наважиться підвестися. Він дивився на графа де Сен-Ф'якра і, здавалося, ледве стримував посмішку.

Може, Мегре був тут зайвий? Все це нагадувало комісарові його юнацькі роки: він із трьома чи чотирма приятелями у такій самій пивниці; дві жінки в протилежному кінці залу. Суперечки, вагання, нарешті підходить гарсон, якого покликали, щоб він передав банкноту...

Адвокат видимо нервувал. Жінка, що сиділа за два столи від Мегре, витлумачила це по-своєму. Вона всміхнулася, розкрила свою торбинку й дістала пудреницю.

— Я зараз прийду! — кинув комісар своєму сусідові.

Він перейшов зал слідом за Метейє і побачив двері, які спершу був не помітив. Вони виходили в просторий коридор, застелений червоним килимом. Біля телефонного комутатора, за стойкою, на якій лежала велика книга, сиділа чергова. Метейє саме закінчив розмову з черговою і відійшов од неї в ту мить, коли Мегре ступив крок уперед.

— Спасибі, мадемуазель... То ви кажете, перша вулиця праворуч?

Він і не думав щось приховувати від комісара, чия присутність, здавалося, була йому байдужа. Більше того, в його очах промайнув веселий вогник.

— Я не знав, що тут готель, — звернувся Мегре до дівчини.

— Ви зупинилися в іншому? Можете пошкодувати... Адже наш готель найкращий у Мулені...

— Чи не у вас зупинився граф де Сен-Ф'якр?

Вона ледве не засміялася, та враз посерйознішала.

— Що він накоїв? — спитала вона трохи занепокоєно. — Ось уже вдруге за п'ять хвилин мене питають про...

— Що ви сказали моєму попередникові?

— Він хотів знати, чи граф де Сен-Ф'якр виходив з готелю вночі з суботи на неділю... Я не могла дати йому відповідь, бо нічний черговий ще не прийшов... Отже, цей пан спитав мене, чи є в нас гараж, і пішов туди...

Хай йому грець! Мегре лишалося тільки ходити за Метейє!

— І цей гараж на першій вулиці праворуч! — промовив він трохи роздратовано.

— Саме так! Він працює цілу ніч.

Жан Метейє, правду сказати, впорався швидко, бо коли Мегре звернув на потрібну вулицю, той, насвистуючи, виходив з гаража. Сторож жував щось у кутку.

— Так ви про те саме, що й пан, який тільки-но був... Жовта машина... Чи не брали її вночі з суботи на неділю?..

На столику перед ним уже лежала десятифранкова купюра. Мегре поклав поруч другу.

— Так, близько дванадцятої.

— А коли вона повернулася?

— Приблизно о третій ранку...

— Вона була брудна?

— Ні, не дуже... Зараз суха погода.

— Їх було двоє, так? Чоловік і жінка...

— Ні, тільки чоловік.

— Низенький, худий?

— Та ні, навпаки! Дуже високий і огрядний.

Безперечно, граф де Сен-Ф'якр!

Коли Мегре повернувся до кафе, оркестр знову щось награвав; Метейє і його супутника в їхньому кутку вже не було. Тепер там не було нікого.

Підходячи до свого столика, Мегре побачив на тому місці, де щойно сидів сам, адвоката поруч із графом де Сен-Ф'якром.

Уздівшись комісара, той підвівся.

— Пробачте, якщо ваша ласка... Та ні! Сідайте на ваше місце, прошу вас...

Він не збирався йти звідси й сів на стільці навпроти. Збуджений, з червоними плямами на вилицях, адвокат мав такий вигляд, наче поспішав покінчити з неприємним обов'язком. Очима він, здавалося, шукав Жана Метейє, але того не було видно.

— Зараз ви розумієте, пане комісар... Я б не дозволив собі піти до замка, адже це природно... Але оскільки сліпий випадок хоче, щоб ми з вами зустрілися, так би мовити, на нейтральному ґрунті...

Він намагався всміхнутися. Після кожної фрази він немовби вітав своїх співрозмовників, дякував їм за те, що вони схвалюють його слова.

— У такій гнітючій ситуації, як ця, не слід, як я й казав моєму клієнтові, ще більше ускладнювати все підвищеною аразливістю... Пан Жан Метейє дуже добре зрозумів мене... А коли ви повернулися, пане комісар, я саме переконував графа де Сен-Ф'якра, що ми прагнемо лише того, щоб порозумітися...

Мегре пробурчав:

— Йй-богу!

А сам подумав: «Ти, друже мій, матимеш щастя, якщо протягом п'яти хвилин цей

пан, до якого ти звертаєшся так улесливо, не вріже тобі в пику...»

Гравці в більярд кружляли навколо зеленого сукна. А жінка, залишивши на столі свою торбинку, підвелася й попрямувала в глибоку залу.

— Ось іще одна жертва самообману, — сказав Мегре. І враз у нього сяйнула думка: а може, Метейє вийшов для того, щоб мати змогу поговорити з нею на вулиці без свідків?.. Отже, вона пішла пошукати його...

І він не помилився. Жінка походжала туди й сюди, очікуючи молодого чоловіка!

Адвокат говорив і говорив.

— Тут зараз маємо дуже складну ситуацію, і ми, з свого боку, готові...

— До чого? — перебив Сен-Ф'якр.

— Та... до...

Він забув, що перед ним зараз не його склянка, і пригубив із склянки Мегре.

— Розумію, це місце, можливо, невдало обране для... Момент теж... Проте подумайте, що ми знаємо краще, ніж будь-хто, фінансове становище вашої...

— Моєї матері! Що далі?

— Мій клієнт, виявивши делікатність, що робить йому честь, вирішив перейти до корчми...

Бідолаха адвокат! Зараз, коли Моріс де Сен-Ф'якр пильно дивився на нього, слова не йшли йому з горла.

— Ви мене розумієте, авжеж, пане комісар?.. Ми знаємо, що існує духівниця, віддана на збереження нотареві... Будьте спокійні, права графа там не обійдені... Але, разом з тим, там фігурує Жан Метейє... Фінансові справи заплутані... Мій клієнт єдиний, хто розбирається в них...

Мегре з захопленням стежив за виразом обличчя Сен-Ф'якра, якому вдавалося зберігати майже янгольський спокій. На його губах була навіть ледь помітна усмішка!

— Так, він зразковий секретар! — промовив він без тіні іронії.

— Зверніть увагу, що це хлопець із добropорядної родини, він дістав ґрунтовну освіту. Я знаю його батьків... Його батько...

— Повернімося до фінансових справ, якщо ваша ласка.

Це було просто здорово, адвокат ледве вірив власним вухам.

— Дозвольте запропонувати вам по чарці, панове?.. Гарсоне!.. Я вип'ю рафаель з лимоном...

Через два столи від них знову сіла жінка; вона похнюпилася, бо нікого не знайшла. Нічого не поробиш, доведеться підсипатися до котрогось із гравців у більярд.

— Я вже сказав, що мій клієнт готовий вам допомогти... Декому він не довіряє... Та він і сам скаже вам, що певні досить сумнівні операції були проведені деякими

людьми, яких нечасто мучить сумління... Нарешті...

Найважче лишилось позаду!.. А втім, адвокатові довелося проковтнути слину, перш як він зміг вести далі:

— Ви знайшли каси замка порожніми... Отже, оскільки потрібно, щоб ваша ясновельможна мати...

— Ваша ясновельможна мати! — в захваті повторив Мегре.

— Ваша ясновельможна мати... — адвокат збився, але й оком не змигнув. — Про що я говорив?.. Ага! Що похорон має бути гідний Сен-Ф'якрів... До того часу, поки справи не владнаються якнайкраще для кожного, мій клієнт готовий робити все...

— Інакше кажучи, дати гроші на похорон... Я правильно зрозумів?

Мегре не наважувався звести очі на графа. Він дивився на Еміля Готьє, який розпочав нову складну комбінацію, і напружено чекав грози, що ось-ось мала вибухнути поруч.

Але ні! Сен-Ф'якр підвівся і звернувся до новоприбулого:

— Сідайте до нашого столу, пане.

Це був Метейє, який щойно увійшов і якому адвокат, безперечно, вже дав зрозуміти, що все йде гаразд.

— Рафаель з лимоном теж?.. Гарсоне!..

У залі заплескали в долоні, бо оркестр закінчив номер. Коли стало тихше, всі відчували себе якимось ніяково, бо голоси лунали надто гучно. Тишу, що запала на мить, порушував тільки стукіт кістяних більярдних куль.

— Я тільки що сказав панові графу, який дуже добре зрозумів...

— Кому рафаель?

— Ви приїхали з Сен-Ф'якра на таксі, панове? В такому разі я віддаю свою машину у ваше розпорядження, щоб ви могли дістатися назад... Правда, буде трохи тіснувато... Я підвезу також комісара, як обіцяв... Гарсоне, скільки там?.. Та ні, що ви, прошу... Частую я.

Але адвокат уже підвівся й ткнув гарсону стофранкову банкноту. Той спитав:

— За все?

— Авжеж! Авжеж!

А граф, люб'язно усміхаючись, промовив:

— Ви робите нам величезну приємність, шановний.

Еміль Готьє навіть забув про свою вдалу комбінацію, дивлячись, як усі четверо змагаються перед дверима у ввічливості.

Адвокат опинився на передньому сидінні, поруч із графом, який сів за кермо. Позаду Мегре зайняв стільки місця, що Жан Метейє ледве вмовився.

Було холодно. Фари світили тьмяно. Машина не мала глушителя, тому розмовляти було неможливо.

Чи Моріс де Сен-Ф'якр зник до такої шаленої їзди? Чи це маленька помста? Він промчав двадцять п'ять кілометрів від Мулена до замка менш ніж за чверть години, врізаючись у темряву і різко гальмуючи на поворотах. Одного разу він майже впритул проскочив гарбу, що їхала серединою шосе.

Холодний вітер бив в обличчя. Мегре обіруч тримав комір пальта. Селом промчали, не зменшуючи швидкості, мигнуло тільки світло в корчмі, а потім майнула дзвіниця церкви.

Біля під'їзду Сен-Ф'якр загальмував так різко, що пасажирів кинуло вперед. У кухні в підвалі вечеряли слуги. Хтось розкотисто реготав.

— З вашого дозволу, панове, я хотів би запросити вас повечеряти...

Метейє і адвокат непевно перезирнулися. Граф по-приятельському підштовхнув їх до дверей.

— Ласкаво прошу... Тепер моя черга, адже так?

У холі він додав:

— На жаль, це буде не дуже весело...

Мегре хотілося сказати йому кілька слів віч-на-віч, але граф не дав йому змоги це зробити й відчинив двері курильної кімнати.

— Чи не зачекаєте ви мене кілька хвилин?.. Поки що пийте аперитив, а я піду розпоряджуся... Ви знаєте, де пляшки, пане Метейє?.. Чи лишилося там щось?

Він натиснув кнопку дзвоника. Довелося довго чекати метрдотеля, який нарешті приїшов з повним ротом, тримаючи в руці серветку.

Сен-Ф'якр різким рухом вирвав її в нього.

— Покличте управителя... Потім з'єднайте по телефону із священиком та з будинком лікаря.

Він звернувся до присутніх:

— Ви дозволите?

Телефон був у холі. Як і інші покої замка, хол освітлювався погано. Адже у Сен-Ф'якрі не було електростанції, струм для замка давав надто слабкий мотор, і лампочки ледь жевріли. Обриси навколишніх предметів губилися в сутіні.

— Алло!.. Так, я наполягаю, щоб ви неодмінно... Спасибі, докторе...

Адвокат і Мегре були занепокоєні. Але вони ще не наважувалися виказати один одному свою тривогу. Аж ось Жан Метейє порушив мовчання, звернувшись до комісара:

— Що б мені вам запропонувати?.. Не думаю, щоб там залишився портвейн... Зате знайдеться щось міцне...

Усі кімнати першого поверху були розташовані анфіладою; двері, що з'єднували їх, розчинені навстіж. Поруч містилася їдальня, далі вітальня, а за нею курильня, де вони зараз сиділи. Ще одні двері вели до бібліотеки, куди молодий чоловік пішов по пляшки.

— Алло!.. Так... Я можу на вас розраховувати?.. До побачення...

Граф довго розмовляв по телефону, потім ходив по коридору, піднімався на другий поверх. Вони чули, як він зайшов до кімнати небіжчиці й постояв там.

З холу долинули інші, важчі кроки. У двері постукали й одразу ж відчинили їх. Це був управитель.

— Ви мене кликали?

Та побачивши, що графа тут немає, він здивовано витріщився на трьох чоловіків, а потім позадував і вийшов, розпитуючи про щось метрдотеля, який саме повернувся.

— Газованої води? — послужливо запропонував Жан Метейє.

Маючи, напевно, найкращі наміри, адвокат, прокашлявшись, розпочав:

— У нас із вами, комісарє, досить дивні професії... Ви вже давно працюєте в поліції?.. Що ж до мене, то я член колегії адвокатів уже скоро п'ятнадцять років... Нема чого вам говорити, що мені доводилось брати участь у розслідуванні найзаплутаніших справ... Ваше здоров'я! І ваше, пане Метейє... Я радий за вас, радий, бо мені здається...

З коридору почувся голос графа:

— Тим гірше, вам доведеться пошукати! Подзвоніть вашому синові, який саме грає в більярд у «Кафе де Парі» в Мулені... Він привезе все потрібне.

Двері відчинилися. Увійшов граф.

— Маєте що пити?.. А сигари?

І він глянув на Метейє, наче запитуючи його.

— Сигарети... Я палю лише...

Молодий чоловік збентежено замовк.

— Зараз я вам принесу.

— Панове, сподіваюся, ви мені пробачите, що вечерея буде не дуже різноманітна... Але ми тут далеко від міста, тому...

— Годі! Годі вам! — втрутився адвокат, який вже був трохи напідпитку. — Я певний, що все буде дуже добре... Це портрет одного з ваших родичів?..

На стіні великої вітальні висів портрет чоловіка у вузькому сортуку, твердий крохмальний комірець підпірав шию.

— Це мій батько.

— Ага! Ви на нього схожі.

Слуга привів доктора Бушардона, і той роздивлявся довкола з підозріливою недовірою, немов передчуваючи якусь непри-

ємність. Але Сен-Ф'якр зустрів його з радістю.

— Заходьте, докторе. Гадаю, ви вже знайомі з Жаном Метейє... Це його адвокат... Чарівна людина, ви самі переконаєтесь... Що ж до комісара...

Вони потиснули один одному руки, і вже за кілька хвилин лікар пробубонів на вухо Мегре:

— Що це ви надумали, яку махінацію?

— Це не я, а він!

Адвокат, наче ненароком, раз у раз підходив до столика, де стояла його склянка, і вже не помічав, що п'є більше, ніж слід.

— О, цей замок просто диво!.. Яка знахідка для кіно!.. Саме це я недавно говорив прокуророві в Буржі; він терпіти не може кіно... Коли знімають фільм на фоні споруди, що...

Він говорив збуджено й швидко, звертаючись то до одного, то до другого.

А граф з надмірною люб'язністю, що якось мимоволі насторожувала, говорив до Метейє:

— Найгірше тут довгими зимовими вечорами, правда ж?.. Колись, як я пригадую, покійний батько мав звичай запрошувати також доктора і кюре... Вже тоді доктор був атеїст, і всі розмови неодмінно закінчувались обговоренням філософських тем... Аж ось і він сам...

Увійшов кюре. Підкреслено стриманий, запалі очі. Він стояв на порозі, мовби вагаючись і не знаючи, що говорити.

— Пробачте, що я спізнився, але...

Крізь розчинені двері видно було, як двоє слуг накривали на стіл у їдальні.

— Тож запропонуйте панові кюре чогось випити...

Граф звертався до Метейє. Мегре помітив, що сам він не п'є. А адвокат незабаром буде готовий. Проте він усе ще давав комісарові пояснення:

— Трохи дипломатії, тільки й усього. Або, коли хочете, трохи знання людської душі... Вони майже ровесники, обоє з порядних родин... То скажіть мені, нащо їм скоса дивитись один на одного? Хіба їхні інтереси не взаємопов'язані?.. Найцікавіше те, що...

Він зареготав і ковтнув із склянки.

— ...що все це відбулося випадково, в якомусь кафе... В цих симпатичних провінційних кафе відчуваєш себе як удома, до того ж...

Знадвору долинув шум автомобільного мотора. Трохи згодом граф пішов до їдальні, де був управитель, і звідти долинув уривок фрази:

— Так, обидва!.. Як хочете!.. Це наказ!..

Задзеленчав телефон. Граф повернувся до гостей. Потім з'явився метрдотель.

— Хазяїн похоронної контори питає, коли треба приставити труну...

— Коли схоче.

— Слухаю, пане граф!

А той промовив майже весело:

— Прошу до столу... Я звелів принести останні пляшки з нашого льоху... Пройдіть уперед, пане кюре... Нам трохи бракує жіночого товариства, але...

Мегре спробував затримати його на хвилину і взяв за рукав. Граф нетерпляче глянув на нього, висмикнув руку й попрямував до їдальні.

— Я запросив пана Готьє, нашого управителя, так само як і його сина, молодого чоловіка з майбутнім, розділити з нами цю вечерю...

Мегре глянув на зачіску банківського клерка і мимоволі усміхнувся. Вологе волосся вилискувало. Перш як іти до замка, молодик причепурився — умився, поправив проділ, змінив краватку.

— До столу, панове!

Комісар відчув, що горло Сен-Ф'якра стислося від стримуваного ридання. Цього ніхто не помітив, бо лікар саме схопив припорошену пилком пляшку й пробурмотів:

— Так ви ще маєте «Оспіс де Бон» 1896 року?.. А я гадав, що останні пляшки забрав ресторан Ларю і що...

Що він сказав далі, ніхто не почув: гості переставляли стільці, вмоштуючись біля столу. Священик, схиливши голову на складені долоні, заворушив губами, читаючи молитву.

Мегре перехопив звернений на нього уважний і допитливий погляд Сен-Ф'якра.

IX

За Вальтером Скоттом

Велика їдальня була саме тією кімнатою замка, яка найбільше зберегла дух старовини — завдяки різьбленим панелям, які вкривали стіни аж до стелі. Треба додати, що ця кімната була хоч і висока, але вузька, і через це здавалося, що ви перебуваєте на дні глибокого колодязя.

На кожній панелі було по дві довгасті лампочки, що мали імітувати свічки (круг них навіть біліли фальшиві воскові патьоки).

Посередині столу стояв справжній канделябр на сім різьблених, з сімома справжніми свічками.

Граф де Сен-Ф'якр і Мегре сиділи візаві, але могли побачити один одного лише нахилившись убік, бо заважали вогники свічок.

Праворуч од графа сидів священик, ліворуч — доктор Бушардон. З волі випадку Жан Метейє опинився з протилежного кінця столу від свого адвоката. Поруч комісара сиділи з одного боку управитель, з другого — Еміль Готьє.

Метрдотель потрапляв інколи в освітлене коло, обслуговуючи гостей, але, відступивши на два кроки, він мовби розчинявся у темряві, і видно було лише його руки в білих рукавичках.

— Чи не здається вам, що все це нагадує сцену з роману Вальтера Скотта?

Граф промовив це байдужим тоном, однак Мегре прислухався дуже уважно, бо відчув тут якийсь натяк, збагнув, що щось має відбутися.

Поки що вони їли закуски. На столі впереміш стояло зо два десятки пляшок червоного й білого вина, бордо і бургундського, і кожен наливав, скільки хотів і чого хотів.

— Одна лише деталь тут не збігається... — вів далі Моріс де Сен-Ф'якр. — У Вальтера Скотта бідолашна стара там, нагорі, мала б зненацька закричати...

Усі перестали на мить жувати, і кожен немовби відчув подув холодного вітру.

— А справді, Готьє, її ж там залишили зовсім саму?

Управитель квапливо проковтнув щось і пробелькотів:

— Вона... Так... В кімнаті пані графині нікого немає...

— Це не так уже й весело!

У цю мить чиясь нога злегка торкнула ногу Мегре, потім знову, але комісар не міг здогадатися, хто це був. Стіл круглий, і кожен міг дотягтися рукою до центра. І далі Мегре сидів трохи збентежений, бо протягом усього вечора хтось усе частіше й частіше легенько штовхав його ногою.

— У неї сьогодні побувало багато людей?

Він говорив про свою матір, наче про живу людину, і комісар побачив, що Жана Метейє це так вразило, що він навіть їсти перестав і втупився просто себе очима, під якими темніли кола.

— Майже всі фермери округи! — поважно відповів управитель.

Коли метрдотель помічав, що хтось тягнеться до пляшки, він безгучно підходив і з п'ятми раптом виринала його чорна рука, що закінчувалася білою рукавичкою. Келих наповнювався вином. Усе це робилося в цілковитій тиші, з такою спритністю, що адвокат, який уже встиг добряче набратися, тричі або навіть більше розігрував цю сцену.

Він з радісним подивом стежив за цією рукою, яка навіть не торкалася його плеча. Нарешті не витримав:

— Це просто чудо! Метрдотель, ви справжній ас. Якби я міг купити замок, я охоче найняв би вас...

— То що ж! Замок незабаром продаватиметься, до того ж дешево...

Цього разу Мегре мимоволі насупив брови, дивлячись на Сен-Ф'якра, який говорив усе це якимсь дивним удавано-байдужим тоном. Врешті-решт, чи й справді він має сталеві нерви? Чи просто це його манера жартувати?

— Курчата «напівжаლობа», — оголосив він, коли метрдотель і справді приніс курчат з трюфелями.

І, без усякого зв'язку, таким самим легко-важним тоном:

— Убивця зараз їстиме курча «напівжаლობа», так само як усі!

Рука метрдотеля літала над гостями. Управителів голос промовив з удаваним смутком:

— О, пане граф!..

— Так, так! А що ж тут дивного? Убивця тут, це безперечно. Проте нехай це не псує вам апетит, пане кюре! Мертве тіло теж у цьому будинку, і це не заважає нам їсти... Трохи вина панові кюре, Альбере!..

Чиясь нога знову зачепила носок Мегре. Він упустив серветку, нахилився під стіл, та було вже пізно. Коли він підняв голову, граф говорив, не випускаючи з рук виделки:

— Щойно я згадав Вальтера Скотта, маючи на увазі атмосферу, що панує в цій кімнаті, але не лише через це, а головне тому, що тут убивця... Зрештою, якщо подумати, це, так би мовити, не що інше, як жалобна всеношна... Похорон відбудеться завтра вранці, і, можливо, до того ми не розлучимось... Пан Метейє принаймні має ту заслугу, що заповнив льох добірним віскі...

Тут Мегре спробував пригадати, скільки випив Сен-Ф'якр. В усякому разі менше за адвоката, який заволав:

— Чудово! Просто чудово! Адже не випадково мій клієнт онук виноробів, а тому...

— Тож я казав... — втрутився граф. — Що саме я казав?.. Ага!.. Так!.. Налийте панові кюре, Альбере... Отже, я казав, що, оскільки вбивця тут, інші виступають в ролі суддів... Саме тому наше зібрання нагадує сцену з роману Вальтера Скотта... Завважте собі, що, по суті, вбивця, про якого йдеться, нічим не ризикує. Адже це правда, комісарє?.. Бо ж це не злочин — покласти до молитовника якийсь аркуш паперу... До речі, докторе... Коли був останній напад у матінки?..

Лікар витер губи й похмуро озирнувся.

— Три місяці тому, коли ви телеграфува-

ли з Берліна, що лежите хворий у номері якогось готелю і що...

— Я вимагав грошенят! Он воно як!

— Я сказав тоді, що новий удар буде останнім.

— І саме тому... Подумайте... Хто про це знав? Жан Метейє, звичайно... Я теж, звичайно!.. Татусь Готьє, який є майже член сім'ї, а також і ви, пане кюре...

Він вихилив повну чарку віскі й скривився:

— Це все до того, що за законом логіки майже всіх нас можна розглядати як можливих злочинців... Якщо це вас розважить...

Можна було подумати, що він навмисне підшукував дошкульні слова!

— ...якщо це вас розважить, ми розглянемо по черзі кожний окремий випадок... Почнемо з pana кюре... Чи мав він вигоду від смерті моєї матері?.. Зараз ви побачите, що відповідь не така проста, як здається на перший погляд... Облишмо питання про гроші...

Священик важко дихав, не наважуючись підвести голову.

— Пан кюре ні на що не міг розраховувати... Проте він містик, апостол, майже святий... Він має чудну парафіянку, що своєю поведінкою всіх шокує... То вона перша поспішає до церкви, то робить усе, щоб скандалізувати цілий Сен-Ф'якр... Та ні, не робить такої міни, Метейє... Адже тут усі чоловіки... Це, коли хочете знати, висока психологія... Пан кюре вірує так фанатично, що це могло б спонукати його на якусь крайність. Пригадаймо хоча б ті часи, коли спалювали на вогнищі грішників, щоб очистити їхні душі... Моя мати на месі... Вона щойно причастилася... Вона чиста від гріхів... Але ж незабаром вона знову може впасти в гріх і знову спричинити скандал... А якщо вона помре там, на своїй лаві, як свята...

— Але... — почав був священик, на очі йому набігли сльози, він змушений був триматися за стіл, щоб зберегти спокій.

— Дуже вас прошу, пане кюре... Ми займаємося психологією... Я просто хочу довести, що навіть найскромніших осіб можна запідозрити в найстрашніших злочинах... А от з доктором мені буде важче... Адже він не святий... Його рятує і те, що він навіть не вчений... Інакше, якби він був учений, то міг би з допомогою клаптика паперу в молитовнику провадити експерименти над хворою, щоб визначити, наскільки міцне ще у неї серце...

Всі перестали жувати, збентежено поглядаючи один на одного. Лише метрдотель мовчки доливав келихи, неквапно й незворушно.

— Ви всі похмурі, панове... Невже й справді інтелігентні люди не повинні заціпа-

ти певні теми?.. Налийте нам, Альбере... Отже, ми облишимо доктора, бо не можемо розглядати його як вченого або дослідника... Його рятує його власна посередність...

Він тихо засміявся й повернувся до татуся Готьє.

— Черга за вами!.. Випадок складніший... Ми розглядаємо все це якомога абстрактніше, ви згодні?.. Тут два варіанти. По-перше, ви зразковий управитель, самовіддана людина, що присвятила все життя своїм господарям, замку, де поспішила світ... Ви не тут побачили світ, та це не має значення... У такому випадку ваше становище не зовсім ясне. Сен-Ф'якри мають лише одного спадкоємця чоловічої статі... І ось усе багатство поступово зникає з-під носу цього самого спадкоємця... Графиня поводить ся як божевільна... Хіба це не найслухніший час рятувати те, що лишилося?.. І все шляхетно, як у Вальтера Скотта, і ваше становище нагадує становище пана кюре... Але, по-друге, дещо суперечить цьому! Ви не є більше зразковим управителем, що народився в цьому замку... Ви негідник, який роками зловживає слабкістю господарів... Доводиться продавати ферми, і саме ви їх скуповуєте через підставних осіб... Заставні на землю теж потрапляють до ваших рук... Не сердьтєся, пане Готьє... Хіба кюре сердився?.. І все-таки я ще не скінчив... Ви вже майже повновладний володар замка...

— Пане граф!

— То ви не вмієте грати? Адже я сказав вам, що це гра! Ми граємо, якщо хочете, уявіть, що ми всі комісари, як ваш сусід... І ось настав час, коли графиня вже в безвихідному становищі, коли вже треба продавати все і коли можуть помітити, що саме вам вигідна вся ця ситуація... Отже, хіба не краще для самої графині вмерти, вмерти пристойно, і тим самим врятуватися від злиднів?..

Тут він обернувся до метрдотеля, до тіні в тіні, демона з білими мов крейда руками:

— Альбере!.. Принесіть батьків револьвер... якщо він ще є...

Він налив собі і двом своїм сусідам, а потім простягнув пляшку Мегре.

— Ви не відмовитесь налити вашим сусідам?.. Ух! Гра триває... Але зачекаймо Альбера... Пане Метейє, ви не п'єте...

Почулося здавлене «спасибі».

— А ви, метр?

Адвокат відповів з повним ротом, язик у нього вже заплітався:

— Спасибі, спасибі! Я маю все, що треба... Скажіть-но, чи знаєте ви, що з вас вишов би знаменитий прокурор?..

Він сміявся один, так само як один він

їв з непристойним апетитом, пив келих за келихом вино — йому було байдуже, бургундське, бордо чи якесь іще.

На дзвіниці церкви вибило десять. Альбер простягнув графові великий револьвер з барабаном. Граф перевірів, чи він заряджений.

— Чудово! Я покладу його тут, якраз посередині столу, а він круглий... Зверніть увагу, панове, що револьвер на однаковій відстані від кожного з нас... Ми вже розглянули три варіанти... Лишається ще три... Дозвольте мені зробити невелику передмову? Гаразд! Щоб зберегти вірність традиції й духові Вальтера Скотта, я заявляю вам, що перш як проб'є північ, убивця моєї матері буде мертвий!..

Мегре пильно зиркнув на нього, побачив надто блискучі очі, наче Сен-Ф'якр був п'яний. І тут знову хтось торкнувся його ноги.

— А тепер далі... Та їжте ж салат... Я перехожу до вашого сусіда ліворуч, комісаре, себто до Еміля Готьє... Серйозний хлопець, трудяга, він, як звикли говорити під час вручення нагород, іде вгору завдяки власним якостям і власній упертій праці... Чи міг він убити? Ось гіпотеза: він працював заради свого тата, у змові з ним... Він щодня їде до Мулена... Саме він, краще ніж будь-хто, знає фінансове становище нашої родини... Йому було б зовсім неважко домовитися з друкарем або іншим друкарським робітником... Облишмо! Друга гіпотеза... Пробачте, Метейє, якщо я вам скажу — адже ви могли цього не знати, — що ви маєте суперника... Еміль Готьє, звичайно, не красень... Але це не завадило йому займати раніше за вас місце, яке ви займали так гідно... До того ж лише кілька років тому... Може, він пов'язував з цим певні сподівання?.. А чи не траплялось йому після того знову розчулити таке сентиментальне серце моєї матері?.. Як би то не було, він лишався її офіційним протєже і йому було дозволено плекати будь-які честотливі надії... З'явилися ви... Ви перемогли... Вбити графиню і водночас спрямувати на вас усі підозри...

Мегре відчув, що пальцям ніг тісно в черевиках. Усе це огидно, це блюзнірство! Сен-Ф'якр говорив з п'яною екзальтацією. А присутні питали себе, чи витримають до кінця цю сцену, чи не краще підвестися й піти геть.

— Завважте, — вів далі граф, — що навіть сама графиня, яка лежить над нами, була б неспроможна, якби змогла заговорити, дати нам ключ до таємниці... Бо тільки вбивця знає, хто вчинив злочин. Та їжте ж, Емілю... Не треба бути таким вразливим, як батько, — він, здається, вже мало не непритомніє... Альбере, там мусить бути

іще кілька пляшок вина... Тепер черга ваша, молодий чоловіче!

Він з усмішкою обернувся до Метейє, який аж підскаочив з несподіванки.

— Пане, мій адвокат...

— Та сідайте ж, хай йому чорт! І не намагайтеся перекопати нас, що ви не розумієте жартів...

Мегре дивився на графа, коли той це говорив, і помітив, що на чолі в нього великими краплинами проступає піт.

— Ніхто з нас не намагається показати себе кращим, ніж він є, правда ж? Гарзді! Бачу, ви вже почали дещо розуміти. Беріть фрукти, прошу вас...

Було нестерпно жарко, і Мегре чомусь почав міркувати, хто і коли вимкнув електрику, лишивши тільки свічки на столі.

— Ваша справа така проста, що навіть не цікаво... Ви грали не дуже веселу роль, ніхто не погодився б грати її надто довго... Крім того, ви вже тримали в руках духівницю, у якій ваші інтереси не було обійдено. А тим часом її могли змінити у будь-який момент... Нагла смерть, і кінець! І ви вільний! Ви зібрали б тоді врожай вашої... Гм, вашої самопожертви... І тоді, їй-богу, то був би слушний час одружитися з якоюсь дівчиною, яку ви, напевно, вже собі десь намітили...

— Прошу пробачення! — втрутився адвокат, і Мегре усміхнувся — так кумедно це прозвучало.

— Замовкніть! Пийте!

Сен-Ф'якр не допускав заперечень! Він був п'яний, це вже було цілком очевидно, і говорив з красномовністю, притаманною п'яним, мішаючи брутальність із дотепністю.

— Лишаюся тільки я сам!

Він покликав Альбера.

— Знаєте, старий, може, підете нагору, туди... Адже моя бідна матінка така самотня там...

Мегре перехопив запитливий погляд слуги, звернений до старого Готьє. Той ствердно опустив вії.

— Стривайте! Поставте спочатку пляшки на стіл... Віскі теж...

Він глянув на свій годинник.

— Одинадцять десять... Я так разбазікався, що навіть не почув курантів вашої церкви, пане кюре...

А коли метрдотель, розставляючи на столі пляшки, трохи пересунув револьвер, граф зауважив:

— Обережно, Альбере!.. Він мусить бути на однаковій відстані від кожного...

Він зачекав, поки зачиняться двері.

— Так от! Лишаюсь я, тільки я сам! Я не скажу вам нічого нового, повідомивши, що ніколи не зробив жодної доброї справи! Може, хіба коли ще жив мій батько... Але,

оскільки він помер, коли мені було лише сімнадцять років... Я вибитий з колії! Усі це знають! Неоплачені чеки... Я завдаю мамі удару за ударом... Вигадую берлінську хворобу, щоб витягти з неї ще кілька тисяч франків... Зверніть увагу, що це, власне, прийом такий самий, як і з молитовником, хоч і в мініатюрі... Отже, що відбувається? Гроші, які по праву належать мені, летять на вітер з легкої руки таких мерзотників, як Метейє... Вибачайте, старий... Адже ми весь час займаємося трансцендентною психологією... А невдовзі не залишиться нічого... Я телефоную матері, коли неоплачений чек має штовхнути мене до в'язниці... Вона відмовляється платити... Нарешті, якби це тривало ще кілька тижнів, від моєї спадщини не лишилося б і копійки... Дві гіпотези, як і для Еміля Готьє. Перша...

Ніколи ще Мегре не почував себе так незручно. І, безперечно, це було вперше, що він чітко усвідомлював свою безсилість піднятися над подіями й збагнути їх. Вони були сильніші за нього. Часом йому здавалося, що він уже все розуміє, та досить було Сен-Ф'якру кинути якихось кілька слів, щоб він переглянув усю ситуацію й побачив її іншими очима!

А тут іще оце відчуття чиеїсь настирливої ноги.

— Чи не краще змінити тему розмови! — промимрив адвокат, п'яний як чіп.

— Панове... — почав був священик.

— Пробачте! Ви повинні віддати мені ваш час принаймні до півночі! Як я вже сказав, перша гіпотеза... Хай йому грець! Ви зовсім збили мене, і я втратив нитку міркувань...

І немов для того, щоб віднайти її, він налив собі повну чарку віскі.

— Мені відомо, що моя мати дуже вразлива. Я підкладаю папірець їй у молитовник, просто так, щоб налякати, до того ж разом і розчулити, розраховуючи повернутись наступного дня й попросити в неї грошей, сподіваючись, що вона буде поступливіша... Але є ще й друга гіпотеза! А чому б я не міг хотіти вбити, так, і я теж? Адже ще не всі гроші Сен-Ф'якрів з'їдено! Дещо ще залишилось! А в моєму становищі трохи грошей, хай навіть їх зовсім мало, можуть означати порятунок! Я здогадуюся, що Метейє тримає в руках духівницю на свою користь. Але вбивця не може бути спадкоємцем... І хіба не його першого підозрили б у злочині? Його, що так часто буває у друкарні в Мулені! Його, який, живучи в замку, може коли завгодно підкласти папірець у молитовник! То ж чи не приїхав я до Мулена у суботу по обіді! І хіба не очікував я там, у товаристві коханки, наслідків своєї махінації?..

Він підвівся й підняв чарку.

— За ваше здоров'я, панове... Ви всі такі похмурі... Я дуже шкодую... Усе життя моєї матері протягом останніх років було похмуре... Хіба не правда, пане кюре?.. Було б справедливо, щоб хоч в останню її ніч тут стало трохи веселіше...

Він зазирнув комісарові просто в очі.

— За ваше здоров'я, пане Мегре!

З кого він кепкував? З нього? З усіх присутніх?

Мегре почував себе під впливом сили, проти якої марно намагалися щось вдіяти. Деякі особи у певний момент свого життя вступають у стадію повного розквіту духовних сил, і в цей недовгий час вони, так би мовити, підносяться над усім людством і над самими собою.

Так буває з гравцями; якийсь із них у Монте-Карло виграє одразу ж, яку б не зробив ставку. Так буває, коли якийсь депутат опозиції, доти нікому не відомий, своєю промовою вибиває ґрунт з-під уряду, скидає його і сам перший дивується, оскільки він хотів лише побачити кілька рядків у «Журналь офісьєль».

Моріс де Сен-Ф'якр зараз переживав таку стадію. У ньому прокинулася сила, про яку він сам і гадки не мав, і всім присутнім не лишалося нічого іншого, як покірно схилити голови.

Проте чи не алкоголь підніс його на цю хвилю?

— Повернімось до того, з чого ми почали цю розмову, панове, адже ще не північ... Я сказав, що вбивця моєї матері серед нас... І довів, що ним міг бути я або будь-хто інший з присутніх, за винятком, мабуть, лише комісара і доктора! Та і в цьому я не переконаний... І я сповістив про його близьку смерть... Чи дозволите ви мені продовжити гру в гіпотези? Убивця знає, що закон безсилий проти нього. Але він знає також, що нас кілька чоловік, тобто, що залишиться кілька чоловік, не менше шести, які знають про його злочин... І тут знову ми опиняємось перед кількома можливими розв'язаннями... Перше — найромантичніше, найближче до Вальтера Скотта... Проте слід відкрити нові дужки... Що є особливістю цього злочину?.. Те, що було принаймні п'ять осіб, які оберталися навколо графині... П'ятеро осіб, які були зацікавлені в її смерті і які, можливо, — кожен із свого боку, — обмірковували, як це зробити... Лише один наважився... Лише один убив!.. Гаразд! Мені легко зрозуміти, що цей чоловік міг би скористатися з цього вечора, щоб помститися іншим... Адже йому кінець!.. То чому ж не висадити в повітря всіх нас?..

І Моріс де Сен-Ф'якр з чарівною усмішкою подивився на кожного — по черзі.

— Чи це досить романтично? Старий обідній зал старого замка, свічки, стіл, заставлений пляшками... Потім, опівночі, смерть... Не забудьте, що це водночас відверне скандал... А завтра люди кинуться сюди і нічого не зрозуміють... Говоритимуть про фатальність або про анархістський замах...

Адвокат засовався на стільці й занепокоєно озирнувся на темряву, що панувала менше як за метр від столу.

— Дозвольте нагадати вам, що я лікар, — пробурмотів Бушардон, — і порадити кожному випити чашку дуже міцної кави...

— А я, — повільно промовив священик, — вам скажу, що в цьому домі є покійник...

Сен-Ф'якр якусь мить вагався. Чиясь нога знову злегка зачепила ногу Мегре, який одразу ж нахилився, але і цього разу запізно.

— Я просив вас зачекати до півночі... Ми розглянули лише першу гіпотезу... А є й друга... Убивця, зацькований, охоплений жахом, пускає собі кулю в лоба... Але я не вірю, що він так зробить...

— Дуже прошу всіх перейти до курильної! — заверещав адвокат, підводячись і чіпляючись за спинку свого стільця, щоб не впасти.

— І, нарешті, є ще третя гіпотеза... Хтось, кому дорога честь цієї родини, приходить на допомогу вбивці... Стривайте... Питання дуже складне... Хіба не треба уникнути скандалу?.. Хіба не треба допомогти вбивці закінчити рахунки з життям?.. Револьвер тут, панове, на однаковій відстані від кожного... За десять хвилин буде північ... Повторюю всім, що рівно опівночі вбивця буде мертвий...

Цього разу слова ці прозвучали так, що всім перехопило подих.

— Жертва там, нагорі; з нею слуга... А вбивця тут, оточений сімома чоловіками...

Сен-Ф'якр одним духом вихилив свою чарку. Чиясь нога весь час злегка торкалася ноги Мегре.

— Лишається шість хвилин... Чи не правда, за Вальтером Скоттом? Тремтіть, пане вбивця...

Він був п'яний і пив іще й іще!

— Не менш як п'ять осіб прагнуть обіграти стару жінку, що лишилася сама на світі, без чоловіка, без співчуття... Один таки наважився... Вирішить або бомба, або револьвер, панове... Бомба, що висадить у повітря всіх, або револьвер, що покарає лише злочинця.. Лишається ще чотири хвилини...

Він додав сухо:

— Не забувайте, що ніхто не знає!..

Він схопив пляшку віскі, налив усім по черзі, починаючи з Мегре і кінчаючи келихом Еміля Готьє.

Не налив він тільки собі. Може, він уже досить випив? Одна свічка згасла. Незабаром погаснуть і інші.

— Я сказав — опівночі... Ще три хвилини...

Це скидалося на аукціон.

— Лишається три хвилини... дві... Вбивця має вмерти... Можете розпочати молитву, пане кюре... А ви, докторе, чи взяли ви з собою інструменти?.. Дві хвилини... півтори...

І весь час біля ноги Мегре була чиясь настирлива нога. Він не наважувався нахилитися, щоб не пропустити очікуваного видовища.

— Як на мене, я піду звідси! — заволав адвокат, підводячись.

Всі дивилися на нього. Він стояв, учепившись руками за спинку стільця і не наслідуючись зробити три кроки, що відділяли його від дверей. Він хитнувся.

І в ту ж мить пролунав постріл. Всі сиділи непорушно, мов заклакні.

Згасла друга свічка, і одразу ж Моріс де Сен-Ф'якр упав, вдарившись плечима об спинку готичного стільця, похилився на лівий бік, спробував підвестися, але знову впав — головою на руки кюре й завмер.

Х

Жалобна всеношна

Усі наступні події були вкрай заплутані. І там, і тут щось відбувалося, а коли вже можна було перевести дух, кожен з присутніх міг розповісти лише про маленьку частку подій, про те, що спостерігав особисто.

Зал освітлювали тільки п'ять свічок, які ще горіли. З усіх боків насувалася темрява, і люди, що метушилися, зникали в ній і потім виринали знову, наче з-за театральних куліс.

Стріляв той, хто був одним із сусідів Мегре — Еміль Готьє. І одразу ж після того, як пролунав постріл, він простягнув обидві руки до комісара; в цьому жесті було щось театральне.

Мегре стояв. Готьє підвівся. Його батько теж. Вони троє утворили групу по один бік столу, тоді як друга група скупчилася навколо жертви.

Граф де Сен-Ф'якр лежав нерухомо, уткнувшись обличчям у руки священика. Лікар схилився над ним, потім підвів похмуро обличчя.

— Мертвий?.. — пролунав голос круглоликого адвоката.

Йому ніхто не відповів. Можна було б подумати, що по цей бік столу погані актори мляво розігрують якусь сцену.

Один тільки Жан Метейє не належав ні до першої, ні до другої групи. Він залишився біля свого стільця і стояв такий збуджений, що аж тремтів.

Еміль Готьє, напевно, заздалегідь обмірковував свою поведінку, бо, ледве поклавши на стіл зброю, заявив дивлячись в очі Мегре:

— Адже він сам про це сповістив, правда ж?.. Убивця мав загинути... А оскільки він виявився надто боягузливим, щоб заподіяти собі смерть...

Він говорив твердо і впевнено.

— Я зробив те, що вважав своїм обов'язком...

Чи чули це інші, по той бік столу? З коридору долинули чийсь кроки. То прийшли слуги. Доктор пішов до дверей, і Мегре почув, як він казав їм, аби вони ішли собі.

— Я бачив, як Сен-Ф'якр тинявся навколо замка в ніч перед злочинном... Я вже тоді зрозумів...

Уся ця сцена була погано розіграна. І Готьє заявив, як справжній комедіант:

— Судді скажуть своє слово, чи...

— Ви певні, що саме Сен-Ф'якр убив графиню? — почули вони голос лікаря.

— Перекоаний! Адже хіба я зробив би те, що зробив, якби...

— Ви бачили, як він ходив навколо замка вночі напередодні злочину?

— Я бачив його так, як зараз вас. Він залишив свою машину біля в'їзду до села...

— Ви не маєте інших доказів?

— Маю! Сьогодні після обіду церковний прислужник прийшов до мого банку з своєю матір'ю... Саме вона примусила його говорити... Невдовзі після злочину граф хотів забрати в хлопчика молитовник і пообіцяв йому певну суму грошей...

Мегре остаточно втратив терпіння, йому здавалося, що його залишено поза грою!

Це була комедія, справжня комедія! Чому доктор посміхається собі в борідку? І чому священик потихеньку забирає руки з-під голови Сен-Ф'якра?

Комедія, фарс і драма водночас.

І справді, несподівано граф де Сен-Ф'якр звівся на ноги, наче прокинувшись від сну. Погляд його був суворий, а губи кривилися в іронічній, але зловісній посмішці.

— Йди-но сюди й повтори мені це!.. — примнув він.

І тут пролунав страшний зойк. Еміль Готьє кричав, мов несамолюбний, вчепившись в руку Мегре, наче шукаючи в нього порятунку. Але комісар відступив, лишаючи двом чоловікам вільне поле бою.

Принаймні один з присутніх нічого не розумів — Жан Метейє. Він був переляканий майже так само, як і банківський клерк. До всього упав один із свічників, запахло горілим.

Адвокат загасив пожежу, виливши на скатерть вино з пляшки.

— Йди-но сюди!

Це наказ! Не виконати його було просто неможливо — це відчувалося з тону, яким були сказані ці слова.

Мегре схопив револьвер. Досить йому було глянути, щоб перекоонатися, що він заряджений холостими патронами.

Отже... Моріс де Сен-Ф'якр упав головою на руки священикові... Шепнув тому кілька слів, і ось усі вважають, що він мертвий...

Зараз це була вже зовсім інша людина. Він здавався вищим на зріст, поважнішим. Він не зводив очей з молодого Готьє, і раптом управитель підбіг до вікна, розчинив його й крикнув синові:

— Стрибай сюди...

Ідея непогана. Усі були такі вражені, панувало таке замішання, що в цю мить Готьє мав шанси втекти.

Чи навмисне зробив це маленький адвокат? Звичайно ні! Або ж алкоголь додав йому відваги. В усякому разі, коли втікач кинувся, він раптово висунув уперед ногу, і Готьє простягнувся на підлозі.

Він підвівся не сам. Дужа рука схопила його за комір, підняла, поставила на ноги, і він знову заверещав, побачивши, що це рука Сен-Ф'якра.

— Не ворушися!.. Хай хтось зачинить вікно...

І він ударив свого бранця кулаком в обличчя. Той одразу ж заюшився кров'ю.

— Тепер говори! Давай!..

Ніхто не втрутився... Ніхто навіть і не подумав про це, настільки всім було очевидно, що підвищувати голос серед них має право тільки один.

Татусь Готьє прошепотів Мегре на вухо:

— Хіба ви дозволите йому?..

Аякже! Моріс де Сен-Ф'якр зараз був господарем становища!

— Ти бачив мене в ту ніч, про яку йдеться, це правда!

Потім він звернувся до інших:

— Знаєте, де?.. У під'їзді... Я мав увійти, а він виходив... Я хотів узяти дещо з фамільних коштовностей для продажу... Ми зіткнулись ніс у ніс у цій темряві... Був мороз... І ця падлюка сказала мені, що виходить від... Здогадується? Виходить з кімнати моєї матері, саме так!..

Вже тихше він недбало додав:

— Я відмовився од свого плану й повернувся до Мулена.

Жан Метейє витріщив очі. Адвокат потирав підборіддя, скоса позираючи на келих.

— Звичайно, Готьє міг збрехати... Але ж вони були удвох у домі, і він також міг сказати й правду... Як я щойно пояснив, він був перший, хто скористався з жахливого стану старої жінки... Метейє з'явився значно пізніше... Відчуючи, що його становищу щось загрожує, Метейє, можливо, і сам спробував би помститися... Хотів би я знати... Вони не довіряли один одному... І обоє були проти мене... Адже так, Готьє?.. Добродій, що підписує липові чеки й тиняється вночі біля замка, не наслідиться звинуватити когось, боючись, щоб не арештували його самого.

І вже іншим тоном:

— Сподіваюся, ви пробачите мені, пане кюре, і ви також докторе, що я розгрібаю перед вами цю купу сміття... Але ж було вже сказано, що справжньому правосуддю тут немає чого робити... Адже так, пане Мегре?.. Ви зрозуміли це, коли щойно я штовхав вас ногою під столом?..

Він міряв кроками кімнату, то з'являючись у колі світла, то зникаючи в півні. Він справляв враження людини, яка зберігає зовнішній спокій лише ціною нелюдського зусилля. Інколи він підходив до Готьє так близько, що міг його зачепити.

— Яка спокуса схопити револьвер і вистрілити! Так! Адже я сам сказав: злочинець має вмерти сьогодні — опівночі! А тоді ти став би захисником честі Сен-Ф'якрів.

Він ударив знову, просто в обличчя. Очі Емілі Готьє були, як у звіра, що конає. Він похитнувся від удару і, заюшившись, мало не заплакав од болю, страху і відчаю.

Адвокат хотів втрутитися, але Сен-Ф'якр відштовхнув його.

— Прошу вас, обличште, ви!

Одним цим словом «ви» він підкреслив ту відстань, що була між ними. Так, Моріс де Сен-Ф'якр залишався господарем становища.

— Прсбачте, панове, але мені ще треба виконати одну невелику формальність.

Він навстіж розчинив двері й обернувся до Готьє.

— Сюди!..

У того ноги наче приросли до підлоги. У коридорі було темно. Він не хотів опинитися там сам на сам із своїм ворогом.

Та це тривало недовго. Сен-Ф'якр наблизився до нього, вдарив іще раз, так, що Готьє вилетів у хол.

— Нагору!

І він показав на сходи, що вели на другий поверх.

— Комісар! Попереджаю вас, що... — захлинявся управитель.

Священик одвернувся. Він страждав, але не мав сили втручатися. Усі були знесилені до краю, і Метейє налив собі в келих, що трапилося під руку, так йому пересохло в горлі.

— Куди вони йдуть? — спитав адвокат.

Вони йшли вздовж коридору — там була кам'яна підлога, і кожен крок озивався луною. Поруч важко дихав старий Готьє.

— Ви знали все! — повільно, дуже тихо промовив Мегре, звертаючися до управителя. — Ви були у змові, ви й ваш синочок! Ви вже загарбали ферми, закладні на землю... Але Жан Метейє був для вас небезпечний... Усунути графиню... І в той же час здихатися цього альфонса, на якого лягла б підозра...

Зойк болю. Доктор вийшов у коридор подивитися, що там відбувається.

— Нічого! — сказав він. — Цей мерзотник не хоче йти нагору, і йому допомагають піднятися...

— Це жахливо!.. Це злочин!.. Що він робить?.. — заволав старий Готьє, кидаючись вперед.

Мегре рушив за ним, а потім вийшов і доктор. Вони підійшли до сходів саме тоді, коли двоє там, нагорі, вже були біля дверей покою небіжчиці.

Вони почули голос Сен-Ф'якра:

— Заходь!

— Я не можу... Я...

— Заходь!

Приглушений удар. І знову.

Татусь Готьє біг сходами, а за ним Мегре й Бушардон. Та всі вони спізналися — двері грюкнули у них під носом.

Управитель затамував подих, та за товстими дубовими дверима нічого не було чути.

Видно було лише тоненьку смужку світла під дверима.

— На коліна!

Пауза. Потім хрипіння.

— Мерщій!.. На коліна!.. А тепер проси пробачення!..

Знову тиша, довга тиша. Зойк болю. На цей раз убивця дістав удар не кулаком; то був удар каблукію просто в обличчя.

— Про... пробачте...

— Оце й усе?.. Усе, що ти надумав сказати?.. Пригадай-но, адже саме вона вихувала тебе...

— Прошу пробачення!

— Пригадай, що лише три дні тому вона ще жила.

— Прошу пробачення.

— Пригадай-но, паскудний малий мерзотнику, що ти колись пробрався до неї в ліжко...

— Прошу пробачення!..

— Цього замало!.. Давай!.. Скажи їй, що ти смердюча блощиця... Повторюй...

— Я смердюча...

— На коліна, кому кажуть!.. Чи тобі треба килим?

— Ой-ой!.. Я...

— Проси пробачення...

І раптом за цими репліками, що чергувалися з довгими паузами, — ціла серія сильних ударів.

Мегре прочинив двері. Моріс де Сен-Ф'якр тримав Готьє за горло й бив його потилицею об підлогу.

Побачивши комісара, він випустив Готьє, витер носовою хусточкою чоло й випростався.

— Діло зроблено!.. — сказав він, зводячи дух.

Він побачив управителя й нахмурих брови.

— Ти не відчуваєш потреби просити пробачення, ти теж?

Старий так злякався, що впав на коліна.

У тьмяному світлі двох свічок небіжчиці майже не було видно; можна було розрізнити лише ніс, який здавався неприродно великий, та руки з чотками.

— Геть!

Граф виштовхнув Еміля Готьє з кімнати й зачинив двері. Усі пішли до сходів.

Еміль Готьє сховався в кров'ю. Він загубив десь хусточку. Лікар дав йому свою.

Вигляд він мав страшний: на розбитому обличчі закипіла кров; ніс — суцільна рана, верхня губа розсічена...

Але найбридкіше, найогидніше було не це, а його очі — вони бігали, ховалися...

Моріс де Сен-Ф'якр, випроставшись із виглядом господаря, який знає, що має робити в своєму дємі, широкою ходою прайшов уздовж довгого коридора першого поверху, відчинив двері — знадвору ринула хвиля морозного повітря — і гримнув на батька й сина:

— Забирайтеся!..

Але коли Еміль підійшов до виходу, він знову схопив його інстинктивним рухом.

Мегре почув схлип, що його ледве стримав граф. Він бив знову, майже несвідомо, і кричав:

— Сволота!.. Сволота!..

Зрештою, комісарові досить було торкнутися його плеча. Сен-Ф'якр опанував себе і буквально викинув тіло за поріг, а потім зачинив двері.

Вони ще встигли почути слова старого:

— Емілю... Де ти?..

Священик молився, спершись на буфет. У кутку залякли Метейє і його адвокат, втупивши очі у двері.

Увійшов Моріс де Сен-Ф'якр, високо піднявши голову.

— Панове... — почав він.

Та ні, він більше не міг сказати й слова! Він був надто збуджений і важко дихав. Сили вже залишили його.

Він потиснув руку лікареві, потім Мегре, даючи зрозуміти, що тепер їм лишається тільки піти. Потім повернувся до Метейє і його супутника, мовби чогось чекаючи.

Ті двоє, здавалося, не розуміли, чого він хоче. Або ж їх паралізував страх.

Щоб показати їм на поріг, досить було одного жесту. Граф клацнув пальцями.

І все!

Але ні! Адвокат заходився шукати свого капелюха, і Сен-Ф'якр гаркнув:

— Швидше!..

За дверима Мегре почув шепіт і зрозумів, що то були слуги, які намагалися збагнути, що ж відбувається зараз у замку.

Комісар накинув на плечі своє важке пальто. Він відчував потребу ще раз потиснути руку Сен-Ф'якрові.

Двері були відчинені. Надворі ясна, холодна ніч, на небі ані хмаринки. В місячному сяйві, мов вирізьблені, стояли тополі. Десь далеко-далеко стукотіли чийсь кроки, а у вікнах будинку управителя горіло світло.

— Ні, ви залиштеся, пане кюре...

І голос Моріса де Сен-Ф'якра востаннє пролунав з коридора:

— Якщо ви не дуже втомилися, ми посидимо до ранку біля матері...

XI

Двоголосий сюрчок

— Не гнівайтесь на мене, пане Мегре, якщо я чимось не догодила... Адже з цим похороном...

Марі Татен заклопотано пересувала ящики з пивом і лимонадом.

— Особливо ті, що живуть далеко, зайдуть підкріпитися...

Поля були зовсім білі від паморозі, а трава ламалася під ногами. З інтервалами у чверть години дзвони церкви били відхідну.

Катафалк прибув ще вдосвіта, факельники сиділи в корчмі, оточивши півколом пічку.

— Дивно, що управителя немає дома! — сказала їм Марі Татен. — Тож він, напевно, в замку, біля пана Моріса...

На вулицю вийшли кілька селян у недільному вбранні.

Мегре закінчував снідати, коли побачив у вікно церковного служку. — Його вела за руку мати. Але вона не пішла з ним до корчми, а зупинилася на розі, де її, як вона гадала, не було видно, і підштовхнула свого сина вперед, мовби допомагаючи йому

швидше дістатися до закладу Марі Татен.

Ернест увійшов з упевненим виглядом. Мабуть, з таким виглядом кращий учень декламує на церемонії роздачі нагород байку, яку повторював протягом трьох місяців.

— Пан комісар тут?

Ще не закінчивши свого запитання, зверненого до Марі Татен, він побачив Мегре і попрямував до нього, закривши обидві руки в кишені; в одній руці він щось крутив.

— Я прийшов, щоб...

— Покажи-но мені твій сюрчок.

Ернест збентежено відступив на крок, одвів очі вбік, подумав і пробелькотів:

— Який сюрчок?

— Той, що в тебе у кишені... Ти вже давно хотів мати бойскаутський сюрчок?..

Хлопчик машинально дістав сюрчок з кишені й поклав на стіл.

— А тепер розкажи мені твою казочку.

Ернест кинув на комісара недовірливий погляд і злегка знизав плечима. Адже він був уже хитрий. У його погляді можна було прочитати: «Тим гірше! У мене є сюрчок! А я розкажу все, що мені звеліли розказати...» І він завчено пробубонів:

— Це щодо молитовника... Я вам не все сказав, коли ви питали, бо боявся... Але мама хоче, щоб я сказав усю правду... До мене приходили по молитовник, перед великою месою...

Він почервонів і схопив сюрчок, наче боявся, що його заберуть, аби покарати за брехню.

— І хто прийшов до тебе, щоб його забрати?

— Пан Метейє... Секретар із замка...

— Сідай-но тут, біля мене... Хочеш випити гренадину?

— Так... З колючою водичкою...

— Принеси нам склянку гренадину з газованою водою, Марі... А ти як, радий, що маєш сюрчок?.. Покажи-но, як він свистить.

Факельники повернулися в їхній бік, почувши свисток.

— Тобі його купила мати? Вчора після обіду, авжеж?

— Звідки ви знаєте?

— Скільки дали їй учора в банку, твоїй матері?

Рудий хлопчисько зазирнув йому просто в очі. Він уже був не червоний, а зовсім блідий. Він повів очима на двері, наче міряючи відстань, що відділяла його від них.

— Пий гренадин... Отже, вас прийняв Еміль Готьє... Він звелів тобі повторити урок...

— Так!

— То він справді звелів тобі наклепати на Жана Метейє?

— Так.

Помовчавши трохи, він запитав:

— Що ви мені за це зробите?

Мегре забув відповісти. Він думав. Думав, що його роль у цій справі обмежилася тим, щоб знайти останнє кільце ланцюга, крихітне кільце, якого бракувало, щоб замкнути коло.

Отже, саме Жана Метейє хотів звинуватити Готьє. Але вчорашній вечір розбив усі його плани. Він зрозумів, що найбільшу небезпеку для нього становить не секретар, а граф де Сен-Ф'якр.

Якби все вдалося, йому треба було б на світанку відвідати рудого хлопчика, щоб той вивчив новий урок.

— Ти скажеш, що молитовник у тебе хотів узяти пан граф...

А хлопчик знову повторював:

— Що ви мені зробите?

Мегре не встиг відповісти. Адвокат спустився сходами, увійшов до їдальні, попря-

мував до Мегре й простягнув йому руку. Видно було, що він вагається.

— Добре спали, пане комісар?.. Пробачте... Я хочу спитати вашої поради від імені мого клієнта... О господи, як болить голова...

Він сів або, точніше, плюхнувся на лаву.

— Отже, рівно о десятій буде похорон...

Він глянув на факельників, потім на людей, що йшли повз корчму, збираючись на похорон.

— Між нами кажучи, чи вважаєте ви, що обов'язок Метейє полягає в тому... Зрозумійте мене правильно... Ми усвідомлюємо становище, і саме завдяки...

— Мені можна піти, пане?

Мегре не слухав. Він говорив адвокату:

— Ви ще не зрозуміли?

— Інакше кажучи, якщо взяти ситуацію в цілому...

— Добра порада: не беріть нічого!

— Значить, ви вважаєте, що краще поїхати без?..

Ернест, стискаючи в руці сюрчок, відчинив двері й чкурнув геть.

— З точки зору закону ми у вигідному стані...

— Вигідному, точно!

— Авжеж... Саме це я й казав своєму...

— Він добре спав?

— Навіть не роздягався... Цей хлопець дуже нервовий, дуже вразливий... Тепер молоді люди з порядних родин...

Але факельники вже підводилися і, розраховуючись, прислухалися до їхньої розмови. Мегре теж підвівся, зняв з вішалки пальто з плюшевим коміром, почистив свій котелок рукавом.

— Ви обидва матимете змогу зникнути по-англійському під час...

— Під час похорону?.. В такому разі, мені треба викликати таксі по телефону.

— Саме так...

Священик був у стихарі, Ернест і ще двоє прислужників — у чорних сутанках. Хрест ніс кюре з сусіднього села. Усі йшли швидко, бо було холодно.

Селяни купками юрмилися біля під'їзду замка. Всередині будинку нічого не було видно. Нарешті двері відчинилися й з'явилася труна, яку несли четверо чоловіків. За ними виднілася чиясь висока постать. Це був

Моріс де Сен-Ф'якр. Він ішов випроставшись, запалі очі почервоніли.

Він був не в чорному. Один він був не в жалобі.

Проте, коли він, зупинившись у дверях, окинув поглядом натовп, усі відчули себе трохи ніяково.

Він вийшов із замка один, нікого не було поруч. І сам один він ішов за труною...

З свого місця Мегре бачив будинок управителя, що був колись його домівкою, а тепер стояв із наглухо зачиненими дверима й вікнами.

В замку жалюзі теж були спущені. Лише з вікон кухні визирали обличчя слуг.

Дзвони били не вгаваючи.

Мегре глянув на графа — той дивився на нього.

Чи не помилився комісар? Йому здалося, що на губах Моріса де Сен-Ф'якра майнула усмішка. Але то була не скептична усмішка гульвіси парижанина, прогорілого сінка порядних батьків.

Усмішка ясна, довірлива...

Під час меси всі почули слабкий сигнал таксі: то малий мерзотник тікав у супроводі очманілого з похмілля адвоката.

*З французької переклав
Анатолій КИСІЛЬ*

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ГОЛОВНА ПРОБЛЕМА. Португальська газета «Діаріу да манья», пишучи про роботи вчених у галузі пересадження серця, називає одну найважливішу проблему, яку, на думку газети, слід остаточно розв'язати, перш ніж запровадити в широкому масштабі практику пересадження сердець. Йдеться про визначення релігійної належності особи, у якій береться серце. «Не можна допустити, — пише газета, — щоб католикові пересаджували серце, взятє, скажімо, у магометанина. Бог покарає за це!»

ВИПРАВИЛИ ПОМИЛКУ? В американській газеті «Сент-Луїс пост диспетч» було написано таке: «Немає в світі жодної країни, яка б добровільно погодилася допомагати Сполученим Штатам у проведенні їхньої зовнішньої політики».

Наступного дня в газеті з'явилася поправка, з якої виходило, що замість слів «добровільно погодилася» слід читати «зовсім відмовилася»...

БАЧИТЬ ОКО... На західнонімецьких біржах бажаним пропонують придбати акції заводів, які розміщені на території Німецької Демократичної Республіки, зокрема, «Лойна-верке», «Бергман-Борзіг», «Айзенхюттенверке Тале» та інших. На тих акціях ці підприємства позначено старими назвами, як за гітлерівських часів, наприклад, «Герман Герінг-верке» тощо.

Дюссельдорфська газета «Індустрікурір» пише про ці так звані «східні акції», що вони «обіцяють в майбутньому великі прибутки»...

УКРАЇНІКА В НДР

Великою популярністю в НДР користуються твори українських радянських письменників. Трилогія Олеса Гончара, наприклад, тільки до 1955 року виходила тут п'ять разів. В рецензії на роман («Нойє дойче літератур», 1954, № 1) німецький критик Г. Тюрк писав, що «Прапороносці» є «одним з найкращих і найбільш показових творів радянської літератури про Велику Вітчизняну війну». В НДР виходили також романи О. Гончара «Таврія» (1955), «Перекоп» (1960), «Людина і зброя», «Тронка» (1964), а також повісті «Микита Братусь» (1953) і «Щоб світився вогник» (1957).

Невдовзі після появи в українських виданнях романи М. Стельмаха були перекладені також німецькою мовою. Ще в 1955 році в НДР вийшла перша частина роману «Велика рідня» — «На нашій землі». 1961 року тут побачив світ роман «Кров людська — не водиця», а 1964 — «Правда і кривда». Про численні відгуки преси НДР на творчість М. Стельмаха «Всесвіт» уже писав на своїх сторінках у № 9 за 1967 рік.

Двоє видань витримала в НДР повість Ю. Збанацько-

го «Морська чайка» (1963, 1964). Кілька разів перевидавався тут роман В. Собка «Запорука миру», в якому ставиться актуальна проблема перебудови країни в післявоєнні роки. В 1961 році німецькою мовою вийшов також роман В. Собка «Нам спокій тільки сниться».

Значний інтерес літературної громадськості НДР викликає також українська радянська драматургія. Німецькою мовою виходили п'єси О. Корнійчука, М. Зарудного, В. Собка, М. Куліша та ін. Відомий німецький письменник Фрідріх Вольф у передмові до видання «Патетичної сонати» М. Куліша ще на початку 30-х років писав: «Форму «Патетичної сонати» — цієї досі найбільшої української драматичної поезії у світовій літературі — можна порівняти тільки з драматичними поезіями «Фауст» і «Пер Гюнт».

Прозові твори українських письменників у НДР популяризують такі відомі перекладачі, як Еріх Залевський (видав збірку новел В. Стефаника та збірку оповідань І. Франка), Трауте і Гюнтер Штайн (перекладачі творів О. Кобилянської, А. Тесленка, Ю. Федьковича, В. Собка та В. Владка),

О. Болц (перекладач оповідань Б. Грінченка, С. Васильченка, Л. Мартовича, М. Коцюбинського, А. Головка, О. Гончара, Л. Первомайського, Я. Галана), К. Рунге (упорядник збірки «Україніше Ерцелер» та перекладач творів М. Черемшини, Д. Ткача тощо), Маріанна Лянге-Вайнерт (перекладачка прози Т. Шевченка). На перекладах української радянської прози спеціалізуються Лариса Робіне, Карл Кеніг, Гаррі Бурк, Урсула та Петер Кірхнер, М. Буш, Н. Дрехслер, Е. Дікман та інші. Особливо плідно працює на цій ниві Лариса Робіне. Її перу належать переклади творів Ю. Збанацького, П. Загребельного, О. Гончара, М. Стельмаха та ін.

Добираючи твори українських письменників, перекладачі НДР керуються як художньою їх цінністю, так і актуальністю поставленої в них проблематики. Письменники НДР і в своїх оригінальних творах часто звертаються до тематики з життя українських робітників і селян. Так, А. Іхенгойзер у повісті «Захований скарб» і О. Готше в романі «Криворізький прапор» розкривають ідею інтернаціоналіз-

му на матеріалі дружби між трудящими українського міста Кривий Ріг і німецького міста Ейслебен. А нещодавно тижневик «Зоннтаг» дуже схвально оцінив «Варіації на теми Рільке» М. Бажана та поему «Тельман» молодого українського поета С. Тельнюка.

Великі заслуги в популяризації серед читачів Німецької Демократичної Республіки української класичної та радянської поезії мають німецькі поети і письменники Еріх Вайнерт, Альфред Курелла, Гедда Ціннер, Гуго Гупперт, Петер Кірхнер та ін. Еріх Вайнерт на початку 50-х років випустив переклад збірки поетичних творів Івана Франка, а також видав окремою книгою поему «Гайдамаки» та інші вірші Т. Шевченка. Багато зробив цей видатний поет-антифашист для підготовки до друку «Кобзаря» Т. Шевченка німецькою мовою (1951 р.). Перу Еріха Вайнерта належать також переклади творів українських радянських поетів. Окремою збіркою він випустив вірші Павла Тичини.

Щирим прихильником української літератури є також Альфред Курелла. Він перекладав поезії Т. Шевченка, написав літературно-критичний нарис «Тарас Шевченко — національний поет України», де надзвичайно тепло говорить про українську літературу і зокрема про геніального Кобзаря.

Крім творів української класичної поезії, в НДР неодноразово публікувались збірки та окремі твори українських радянських поетів — П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, Л. Первомайського та ін.

Чималу добірку творів молодих українських поетів напередодні п'ятдесятиріччя Жовтня опублікував на сво-

їх сторінках тижневик «Зоннтаг» (№ 42 за 1967 рік).

Зміцненню дружніх літературних зв'язків великою мірою сприяє проведення днів української культури в НДР та днів німецької культури на Україні, міжнародні форуми славистів, а також особисті зустрічі і творчі контакти українських і німецьких діячів літератури, спільна праця іноді цілих колективів обох країн над розв'язанням тієї чи іншої наукової проблеми.

Прикладом такого дружнього співробітництва літературознавців Радянської України і НДР є спільна праця науковців Німецької Академії наук (НДР) та Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка над створенням книги «Іван Франко. До питання історії і культури України. Видавництво Німецької Академії наук, Берлін, 1963», що являє собою велику збірку творів І. Франка, які він написав німецькою мовою. В результаті багаторічної співпраці учених НДР та України з'явилось ґрунтовне дослідження спадщини українського поета-революціонера, і водночас зміцнилися наукові контакти між літературознавцями обох республік.

В процесі налагодження добросусідських взаємин між літераторами України і НДР зростає і тенденція до вивчення історії цих взаємин. Цінний внесок зробили останнім часом україністи НДР, передусім ті, що працюють в Інституті славистики при Німецькій Академії наук у Берліні.

Теоретичні статті з питань дружніх літературних зв'язків і переклади часто з'являються на сторінках газет і журналів. У травневому номері (1965 р.) журналу «Зов'єтвісеншафт» опублікована стаття Е. Вінтера «Двадцять років німецько-радянських наукових зв'язків», де дається також ха-

рактеристика літературних взаємин НДР і СРСР. «Після розгрому фашизму, — зазначає Е. Вінтер, — в Німеччині була створена основа для нового, справді гуманного співробітництва... В нових історичних умовах, коли СРСР і НДР разом будують нове суспільство, таке співробітництво має сприятливі перспективи».

На відзнаку двадцятої річниці визволення від фашизму, з 6 по 8 квітня 1965 року, в Берліні відбувалась наукова конференція, присвячена історії німецько-радянських культурних зв'язків. Вона була скликана з ініціативи академіка Е. Вінтера Німецькою Академією наук та Берлінським університетом ім. Гумбольдта. В конференції взяли участь 350 вчених НДР, а також 12 делегатів — вчених з СРСР, в тому числі й з України.

Голова українського відділення товариства радянсько-німецької дружби і культурних зв'язків академік І. Білодід виступив на цій конференції з доповіддю, в якій розповів про роботу українського відділення. Про українсько-німецькі культурні зв'язки за період з 1922 по 1933 рр. розповів на конференції І. Кулінич.

Німецький україніст Г. Грайфенгаген виступив з доповіддю, присвяченою дружнім зв'язкам письменників обох країн у двадцятих роках, і закликав підтримувати і множити ці взаємокорисні традиції.

Огляд роботи ювілейної конференції дали в статті на сторінках журналу «Цайтшріфт фюр славистік» І. Ріхтер та Е. Вайс.

Велика збірка під назвою «Два десятиріччя німецько-радянських зв'язків 1945—1965», підготовлена колективом Інституту історії народів СРСР при університеті ім. Мартіна Лютера в м. Галле, вийшла друком

1965 р. в Берліні. В ній вміщено різноманітні матеріали про дружнє співробітництво двох народів у післявоєнний період.

Зміцненню й поширенню літературних зв'язків всіляко сприяє журнал Німецької спілки письменників (НДР) «Нойе дойче літератур», який систематично інформує своїх читачів про міжнародне літературне життя, про літературні події в Радянському Союзі, про переклади творів радянських, а отже й українських письменників німецькою мовою, друкує статті з питань мистецьких взаємин. У № 5 за 1964 рік цей журнал, зокрема, опублікував статті Альфреда Курелли і Ганса Коха про німецько-радянські і, зокрема, німецько-українські літературні зв'язки.

Цілу серію статей, присвячених нашій літературі, опублікував на своїх сторінках останнім часом тижневик «Зоннтаг».

Дуже схвальну рецензію на роман Василя Козаченка «Листи з патрона» вмістила газета «Зоннтаг» у № 15 за 1967 р.

Особливо багато матеріалу про українську літературу опублікував на своїх сторінках «Зоннтаг» напередодні свята 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Під загальним заголовком «Сувеніри з України» 15 жовтня 1967 року тут була надрукована велика літературно-критична розвідка Петера Кірхнера про українську поезію.

Розповідаючи про V з'їзд письменників України, Петер Кірхнер відзначає, що цей письменницький форум «щодо ґрунтовності аналізу, глибини поставлених проблем і невимуженості дискусії без перебільшення слід оцінити як одну з найвизначніших культурно-політичних подій останнього часу на Україні».

На цьому з'їзді, — пише

далі автор статті, — українські письменники ще раз оглянули п'ятдесятирічний шлях української радянської літератури, дали оцінку окремим моментам у її розвитку, а також намітили плани на майбутнє.

У великій літературно-критичній статті «Поетичний Дніпро — глибокий і рівний» Петер Кірхнер робить огляд української радянської поезії останніх десятиріч, простежуючи в ній деякі характерні тенденції і новаторські відкриття. Даючи на початку статті оцінку всій українській літературі цього періоду, дослідник пише, що вона «перейнята відповідальністю за рівень людяності в людині і за збільшення цієї людяності». Водночас українській літературі властивий глибокий соціальний зміст, вона не відмовляється від великих надбань минулого, вбирає в себе все поетичне, красу життя. Для української прози останніх років, зазначає далі П. Кірхнер, характерна «багатогранність і проблематики, і художньої форми, що ми бачимо, наприклад, у романі-баладі Первомайського «Дикий мед», в романі з новел Гончара «Тронка», в романах-дослідженнях соціально-психологічного характеру Чендея «Птахи полишають гнізда» і Томчанія «Жменяки», або в романі-хроніці Ірини Вільде «Сестри Річинські».

Таку саму тенденцію можна простежити і в своєрідній, відомій усьому світові українській новелістиці, розвиток якої саме за останні десять років можна без перебільшення назвати «третім періодом розквіту» (після двадцятих і сорокових років).

Даючи високу оцінку українській радянській драматургії, автор пише, що «деяким українським драматургам пощастило по-новому, оригінально поставити

великі й хвилюючі проблеми сучасності, успішно продовжити, таким чином, всесвітньовідомі літературні традиції М. Куліша, Корнійчука, Микитенка та Ірчана».

Переходячи до характеристики сучасної української радянської поезії, П. Кірхнер звертає увагу на те, що кращі зразки її, на жаль, ще майже невідомі читачам НДР. І це нічим не виправдана несправедливість.

Автор пише, що за останні роки в нашій поезії «виросла не тільки кількість творів (лише минулого року з'явилося близько двохсот збірок поезії, не рахуючи віршів, опублікованих у газетах і журналах), а насамперед їх якість».

Автор доводить далі, що «на порядку денному сьогоденної української поезії стоїть людина, а для змалювання художнього образу українська поезія користується різноманітними іманентними соціалістичному реалізму засобами».

На прикладах поетичних творів Миколи Бажана, Андрія Малишка, Василя Мисика, Ігоря Муратова, Василя Симоненка, Івана Драча, Віталія Коротича та інших автор розвідки знайомить читачів НДР з деякими тенденціями, характерними для сучасної української поезії. Він пише, що в ній можна помітити не тільки появу нових художніх напрямків, а й оновлення її окремих жанрів. Старі келихи старого жанру наповнюються новим вином — новий зміст карбує також і нову форму.

«Українська поезія, — робить висновок критик, — відкрила багато нового, яке ще чіткіше підкреслює її національний характер на барвистій палітрі багатонаціональної радянської літератури».

У великій статті під назвою «Письменники, їхня спілка та їхні журнали»,

опублікований також у № 42 тижневика «Зоннтаг», Петер Кірхнер знайомить літературну громадськість НДР з діяльністю СПУ та її друкованих органів.

Поруч з вищезгаданою статтею про поезію, великим здобутком україністики НДР слід вважати опубліковану в тижневiku «Зоннтаг» (№ 45 від 5.XI.67) статтю Петера Кірхнера під заголовком «Література світового значення», в якій автор робить огляд прозового доробку українських радянських письменників.

Зупинившись на аналізі новелістики, автор розвідки підкреслює, що за цим жанром української літератури давно закріпилась заслужена світова слава. «Прочитавши новели Василя Стефаника у збірці «Кленові листки» («Агорнблетер», видавництво «Ауфбау», 1952), або майстерні твори Коцюбинського, Черемшини, Васильченка та інших в антології українського оповідання («Україніше Ерцелер», видавництво «Нойес Лебен», 1963), починаеш розуміти, чому саме ці твори справляли, наприклад, на Горького таке сильне враження. Такі ж самі почуття викликають у читача кращі оповідання й новели двадцятих років — Довженка, Головка, Яновського, які піднесли реалізм класиків на новий ступінь, ні в чому не відстаючи від своїх великих попередників». І сьогодні, продовжує до-

слідник, поряд із своєрідними молодими талантами, відомі письменники старшого й середнього покоління здобувають для української новелістики світову славу. Саме в цьому жанрі прози, на думку автора статті, відзначились останнім часом не тільки старші — Леонід Первомайський, Семен Журахович, — а й молоді, такі як Євген Гуцало, Володимир Дрозд, Валерій Шевчук. «Ці письменники, — зазначає він, — написали цікаві твори, з якими слід познайомити також і читачів НДР».

Зупинившись, зокрема, на аналізі творчості В. Шевчука, В. Дрозда і Є. Гуцала, дослідник пише, що Валерій Шевчук і Володимир Дрозд приділяють головну увагу відтворенню складної діалектики внутрішнього життя своїх героїв, складних процесів світосприймання в тих тонких змінах людських почуттів і страждань, які важко піддаються логічному визначенню. Проте інтерес письменників до внутрішнього світу людини не відвертає їх уваги від дослідження життя з його актуальними конфліктами. Цю свою думку автор статті підтверджує детальним аналізом оповідання В. Шевчука «Люба».

Тема громадянської і Великої Вітчизняної воєни, пише далі дослідник, у романи, так само як і в оповідання й новели, неодноразо-

во надає письменникам можливість звертатися і до сучасних проблем. І, «правильно усвідомлюючи те, що минуле й сучасне українського народу утворюють безперервний процес, українські романисти дивляться сьогодні... в майбутнє не лише з висоти сучасності, а й з глибин минулого».

Слід зауважити, що такою різноманітністю опублікованих на сторінках «Зоннтагу» матеріалів про українську літературу його редакція завдячує співробітництву в ній відомого україніста Петера Кірхнера, якому після академіка Едуарда Вінтера — автора фундаментальних праць з історії та літератури України — належить чи не найбільше праць з української літератури. Нещодавно Петер Кірхнер опублікував наукову розвідку «Вивчення І. Франка у нових аспектах». Його перу належать також статті про творчість Т. Шевченка, Лесі Українки, О. Гончара, В. Козаченка та ін. З його ініціативи Інститут славистики Академії Наук НДР планує видати «Історію української літератури» обсягом 30 друкованих аркушів.

Плідна праця українських і німецьких літераторів на ниві культурних зв'язків — це вагомий внесок у духовне збагачення двох народів, у зміцнення дружби між ними на благо миру в усьому світі.

ФРАНКОВЕ БЕЗМЕЖЖЯ

Характеризуючи діяльність Івана Франка в галузі перекладу художніх творів зарубіжних авторів на українську мову, академік О. І. Білецький писав: «Перед нами дійсно феноменальна людина, до якої важко підібрати аналогічну фігуру в інших літературах світу».

Про цілковиту справедливість цієї характеристики свідчать, зокрема, періодичні видання Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР Франкової «Літературної спадщини», що включає і переклади та переспіви з творів багатьох поетів світу, виконані І. Я. Франком в останні роки його життя й невідомі досі широкому загалу читачів.

В опублікованих раніше трьох томах «Літературної спадщини» чільне місце належить перекладам та переспівам з античної грецької та римської літератур. Так у другому томі (К., 1962) знаходимо переклади творів стародавніх грецьких поетів, а том третій (К., 1963) присвячений поетичним переспівам за мотивами історії стародавнього Риму.

Нову сторінку безмежно поетичного генія Камєняра відкриває перед читачем випущений нещодавно чет-

вертий том його «Літературної спадщини» (К., 1967). Тут надруковано, зокрема, Франкові переклади поезій із збірки «Тисяча і одна ніч» — «Арабські поезії», переклади та переробки із збірки німецького байкаря XIII ст. Бонерія «Коштовний камінь» — «Скарбничка», переклади елегій понтійського періоду творчості Овідія — «Публій Овідій Назон в Томіді», переклади і переспіви старошотландських, староанглійських, староісландських, старонорвезьких, албанських, іспанських, португальських, італійських і німецьких балад та пісень — «Балади і пісні народів світу» тощо.

Нам хотілося б докладніше зупинитись на двох розділах, а саме: на перекладах елегій Овідія під назвою «Публій Овідій Назон в Томіді» і розвідці про них, а також на переробках байок німецького поета періоду середньовіччя Бонерія під заголовком «Скарбничка».

Дослідження І. Я. Франка «Публій Овідій Назон в Томіді», яке складається із вступу та шести розділів, публікується тут уперше, однак опис цього твору був уже зроблений Й. П. Дідиком у статті «Іван Франко — перекладач і дослідник творчості Публія Овідія Назона» (див. «Публій Ові-

дій Назон». До 2000-річчя з дня народження. Вид. Львівського університету, 1960). Досить докладно розглядає це Франкове дослідження також І. Басс у «Передмові» до IV тома «Літературної спадщини», і тому ми звернемо увагу тільки на окремі найцікавіші моменти. Відомо, що останній, т. зв. понтійський період свого життя Овідій провів на узбережжі Чорного моря. Цей період його творчості особливо зацікавив І. Франка. «До зложення сего вибору мене спонукала головню остання доба в життю поета, проведена недалеко устя Дністра в Чорне море, отже на території теперішньої України». Це Франкове дослідження цікаве оригінальною постановкою і трактуванням цілої низки проблем, пов'язаних з творчістю Овідія періоду заслання, яким не приділяли належної уваги дослідники ні до Франка, ні після нього. Українського поета дуже зацікавив, зокрема, той факт, що Овідій написав збірку віршів гетською мовою, в якій знайшов «засоби для вислову своїх поетичних помислів та почувань». Далі Франко ставить питання про етнічну спорідненість гетів із слов'янами. Як справедливо відзначає І. Басс, «вивчен-

«Літературна спадщина. Іван Франко», т. IV, «Наукова думка», К., 1967.

ням цих питань, що мають зажливе значення для науки, не займався жоден з дослідників життя й творчості Овідія».

І. Франкові належить вельми цікаве й оригінальне припущення про те, що деякі подробиці міфа про Іфігенію в Тавриді («Понтійські послання» III, 2) запозичені Овідієм з усних переказів тубільного населення, іншими словами, І. Франко ставить питання про вплив гетського фольклору на творчість Овідія періоду заслання.

Велику увагу І. Франко приділив Овідієвій поемі-памфлету «Ібіс», на яку дослідники творчості римського поета майже не звертали уваги, вважаючи поему мало цікавою за змістом. І. Я. Франко, навпаки, вважає, що поема «Ібіс» — це «останній і найсильніший твір» Овідія періоду заслання, читаючи який, можна «відчути та віднайти красоту, різнородність та поетичність вислову, значить літературну вартість оброблення та культурно-історичну вартість самої теми», не кажучи вже про те, що «для нас особливо вона крім літературного та загально-

людського має ще й той інтерес, що була написана на території, заселеній тепер так само, як тоді, одним і тим самим народом».

Не менш важливим є припущення І. Я. Франка про те, кому Овідій адресує безліч своїх прокльонів у тій же поемі «Ібіс». Проаналізувавши докладно окремі місця із «Скорботних елегій», а також саму поему «Ібіс», Франко рішуче твердить, що «під Ібісом треба розуміти особу, зближену до Августа... Така особа, на думку Франка, була лиш одна, а се був муж Лідії та адаптований син Августа і його пізніший наступник Тіберій».

Кілька слів про «Скарбничку» — вибір перекладів та переспівів з «Коштовного каменя» Бонерія. Франкова «Скарбничка» складається з «Передмови», в якій перекладач подає відомості про середньовічного німецького поета XIII ст. і джерела його оповідань-байок (Езоп, Федр, Бабрій, Авіан та ін.), а також двадцяти п'яти віршів — перекладів з Бонерієвих оповідань.

Характеризуючи джерела оповідань, Франко докладно аналізує жанрові особли-

вості античної байки і зазначає, що цей жанр розвивався в таких трьох різновидах, як т. зв. «тваринна байка», де дійовими особами виступали тварини, побутове оповідання новелістичного характеру та оповідання на історичні мотиви. Що ж до самих перекладів, то їх скоріше можна назвати переспівами, аніж перекладами: Франко брав у Бонерія такі твори, які, за його словами, «давали можливість ширше в новосучасному дусі розвинути або й трохи повернути чи то головну акцію, чи декорацію оповідання», не звертав уваги на моралізацію, але прагнув «виробити та розвинути поетичний зміст та колорит кожного оповідання», іншими словами, Іван Франко дав українському читачеві твори, що їх він, як сам каже, наповнив «виробами своєї штуки», вклавши в них «частку своєї душі».

Розглянуті нами матеріали, як і всі інші вміщені в цьому томі «Літературної спадщини» твори великого Каменяра, є неоціненним здобутком української культури і ще одним свідченням невичерпності Франкового поетичного генія.

м. Ужгород

ЛУІС ЕНРІКЕ СЕНДОЙЯ,
колумбійський поет і критик

НЕ ЗАБУТИ НІКОЛИ

— Нарікати на долю я не маю жодних підстав, я можу тільки дякувати їй. Уявіть лише: вперше приїхати до СРСР, одразу стати учасником всенародних торжеств, присвячених вшануванню пам'яті великого Пушкіна, відвідати місця, де він жив, творив і похований, схилити голову над могилою іншого національного генія Росії — Льва Толстого і весь час тісно спілкуватися з радянськими людьми — чи це не рідкісна удача для зарубіжного гостя! І я невимовно радий, що вона припала на мою долю.

Про свою нетривалу, але винятково багату враженнями подорож відомий колумбійський поет і критик Луїс Енріке Сендойя розповідає з тією ледве стримуваною експансивністю, яка одразу викazuje і темперамент жителя далекої латиноамериканської країни, і невгамоване ще хвилювання від усього побаченого, почутого, такого, що запало в душу.

— Вражень — сила-силенна, просто не знаю, на чому зупинитися, — гортає дрібно списаний блокнот наш співбесідник. — Головні з них? Мені ніколи й ніде не доводилося спостерігати, щоб увесь народ так одностайно, так зворушливо і щиро висловлював глибоку шану, вдячну любов до свого національного поета. Слухаючи в Михайловському виступи ра-

дянських поетів, присвячені великому попереднику, спостерігаючи, як чуйно сприймає їх стоп'ятдесяти-тисячна аудиторія, я зрозумів, що саме справило на мене найбільше враження: ставлення народу до неминуючих духовних цінностей. Вони відіграють в житті радянських людей не меншу роль, ніж блага матеріальні й технічні. Література стала для радянської людини невід'ємною частиною її існування.

У Михайловському я побачив, як прості селяни закидали квітами радянських митців, що зверталися до них поетичним словом. Це було чудово! Схвилюваний неповторним видовищем, я також відчув душевну потребу виступити в російському селі зі своїми віршами про великого Пушкіна. Цих днів я не забуду ніколи!

Розмова переходить на інші теми. І, перш за все, до особистої творчості самого Луїса Сендойя. Він автор п'яти збірок, з яких книга «Місто без дзеркал» удостоєна в цьому році національної літературної премії Колумбії. Про що розповідає цей твір?

Коротко відповісти на таке питання не просто: адже поезію важко вмістити в форму переказу. «Місто без дзеркал», як я його задумав, — пояснює автор, — це місто майбутнього. Але одразу ж уточню: не вважайте мене, будь ласка, настільки жорстким, що я вирішив позбавити жінок майбутнього такої невід'ємної частини їхнього щоденного побуту, як дзеркала. Ні, — жінки можуть бути спокійні — дзеркала залишаться.

У своєму творі, — продовжує вже серйозно наш гість, — я хотів сказати, що люди майбутнього міста повинні стати кращими, чеснішими, благороднішими. Мені ввижається, що вони будуть дивитися один одному в душі, немов у дзеркала, які ніколи, за жодних обставин не спотворюють зображення.

Свою творчу діяльність поета і літературного критика Луїс Енріке Сендойя поєднує з науково-педагогічною працею. Він професор літератури в університеті міста Калі. Таке поєднання професій виправдане й обгрунтоване. Та виявляється, в Колумбії, як правило, майже нема письменників, що могли б займатися своєю улюбленою справою професійно, існуючи лише на літературні заробітки.

Майже всі наші письменники «недільники»,— каже Сендойя і пояснює:— вони змушені заробляти на життя якою завгодно працею і лише в неділю можуть віддатися своїм віршам, повістям, романам. Звичайно, нема правила без винятку. До таких винятків належить наш видатний майстер слова Хорхе Саламеа Борда. Вся прогресивна Колумбія горда з того, що недавно цей прекрасний письменник і громадський діяч удостоєний високого звання лауреата Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами».

На наше прохання Сендойя називає ще кілька літературних імен, найбільш популярних у Колумбії. Це, перш за все, прозаїк Габріель Гарсія Маркес— автор книги «Сто років самотності».

Це історія невеличкого селища Макондо, хроніка життя кількох поколінь. В долях персонажів відбито життя простих людей Колумбії з їхніми повсякденними турботами та нечастими радощами. На думку Сендойя, як літературного критика, книга ця виходить за національні рамки й являє собою нову концепцію реалізму в латиноамериканській літературі. Роман витримав кілька видань і вийшов тиражем у 80 тисяч примірників.

— Для країн Латинської Америки це величезний тираж,— підкреслює наш співбесідник,— адже в нас ще багато неписьменних, та й вартість книг досить висока.

Кажучи про найбільш близький йому жанр— про поезію, колумбійський критик називає в числі кращих Хорхе Рохаса.

— Чудовий поет!— вигукує він.

...Тисячі кілометрів відділяють Колумбію від СРСР. Різні соціальні умови, різні народи, звичаї, побут, спосіб життя. Чи знають в Колумбії радянську літературу?

— На жаль, дуже мало,— відповідає Луїс Сендойя.— Звичайно, культурному прошарку суспільства імена Маяковського, Шолохова, Еренбурга відомі, з російських класиків читають Толстого, Достоевського, Чехова. Однією з причин слабкої обізнаності з радянською літературою наш гість вважає відсутність до останнього часу дипломатичних стосунків між Колумбією й СРСР. Тепер ці відносини поновле-

но. І це,— підкреслює наш співбесідник,— сповнює надією, що становище з радянською літературою в Колумбії зміниться. Прогресивні кола Колумбії дуже хочуть й чекають цього.

Про зростаючий в Колумбії інтерес до радянської й російської класичної літератури свідчить, зокрема, такий факт. Семінари з російської літератури професора Хуана Посади, які він проводить в університеті міста Калі, мають великий успіх у слухачів.

— Я був серед них,— розповідає Сендойя,— і можу сказати— дуже цікаві лекції й заняття.

В процесі подальшої бесіди із зарубіжним гостем з'ясовується цікава деталь його особистої біографії. Виявляється, в молодості,— а зараз йому вже понад п'ятдесят,— він закінчив духовну семінарію в місті Ібазі за фахом теології, філософії та філології. Хоча Луїс Сендойя давно вже відійшов від теології, можливо, давнє й забуте тепер захоплення нею, викликало його інтерес до питання про релігійну свободу в СРСР. Колумбійський гість висловив бажання відвідати підмосковне місто Загорськ, що віддавна вважається центром православ'я. Звичайно, його бажання було задоволено.

— Ваші враження від Загорська?— поцікавилися ми.

— Музейне місто, де старанно охороняються й зразково утримуються церкви. Але ось, що одразу впадає в очі: їх заповнюють переважно старі люди. Молоді в церквах не побачиш. Це перше і, мабуть, головне враження.

Ставлення до релігії— питання взагалі делікатне,— веде далі Сендойя.— У нас раніше поширювалися чутки про утиски релігії в СРСР. Культурні люди не вірили в це. Тепер я на власні очі пересвідчився в тому, в чому не мав сумніву й раніше: це брехня й наклепи. Я твердо переконаний, що в СРСР кожний може сповідувати яку завгодно релігію, виконувати які завгодно обряди. А що в Загорську моляться переважно бабусі, то тут нічого не вдієш...

Наша бесіда наближається до кінця. Останнє традиційне питання:

— Ваші плани?

— Закінчу книгу віршів, над якою я зараз працюю. Буду писати нариси про свою подорож до Радянського Союзу, хочу поділитися з читачами своїми незабутніми враженнями від зустрічі з радянськими людьми. І ще мріятиму про нову поїздку до вашої великої країни, про нове побачення з гостинним радянським народом.

Наприкінці червня цього року на 56 році життя померла одна з тих небагатьох коронованих осіб, які ще лишилися на нашій планеті, містер Елбайон Гарман.

Якщо ім'я містера Гармана нічого не каже читачеві, можемо пояснити: він сам себе коронував свого часу на правителя «незалежної держави», дислокованої на одному з островів поблизу англійського узбережжя. Держава ця називалася «Ланді», а населення її налічувало аж 48 чоловік. Історія цієї держави має лише 37 років — вона була заснована через 6 років потому, як батько містера Гармана придбав острів Ланді за 16 тисяч фунтів стерлінгів, з метою заопікуватися гніздами рідкісних птахів — мешканців острова.

Розташований у 17 кілометрах від берегів південно-західної Англії, острів цей був спочатку базою для піратів, а потім — місцем, де контрабандисти ховали свій товар. По смерті батька Елбайон Гарман згадав, що має старовинні документи, які стверджують його походження саме від колишніх власників острова. Тоді, в 1931 році Гарман оголосив острів Ланді незалежною державою, за-

«Суверенна держава» синьйора Рсзи.

САМ СОБІ ДЕРЖАВА

провадив там власну валюту «пuffін» (від назви птахів, що живуть на острові). Пuffін дорівнює англійському пенні, й в пuffінах визначено вартість поштових марок, випущених покійним Гарманом.

Як кожен суверен, Гарман провадив війни. Так, 1961 року він зробив постріл із гармати по якомусь траулеру, що насмілювався ловити рибу в територіальних водах його держави.

Елбайон Гарман нещодавно помер, передавши корону, скіпетр та інші ознаки влади своєму синові, наслідному принцу.

Та не слід думати, що Ланді — єдина подібна держава. Історія знає й іншу, яка мала тільки одного підданого, він же й король. Щоправда, держава ця проіснувала лише кілька днів, а терито-

рія її становила 400 квадратних метрів. Та держава була розташована не на землі, а на дев'яти сталевих пілонах і бетонних плитах.

Трагікомічна історія виникнення й загибелі цієї новітньої Атлантиди така: італійський інженер з Болоньї на прізвище Джорджо Роза відплив на вантажному судні в Адріатику, від берегів Італії. В нейтральних водах він знайшов підводну міліну, де глибина моря досягала лише 12 метрів. Джорджо Роза забив у морське дно згадані дев'ять пілонів, а на них поклав бетонні плити. Утворилася платформа в 400 квадратних метрів, яку можна побачити на нашому фото-знімку.

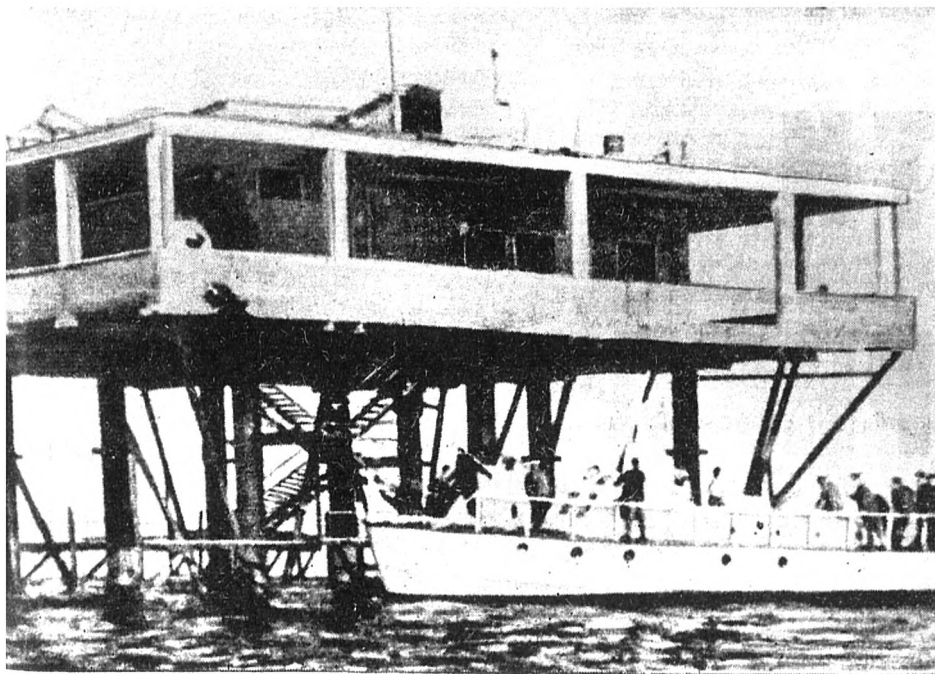
Відповідно до міжнародних законів, територія, що лежить в 12 кілометрах від узбережжя будь-якої держави, вважається за нічию, і синьйор Роза вирішив скористатися з цих законів. Бетонну площадку на пілонах він оголосив «Вільною територією Рожевий острів», і додав, що збирається запровадити на острові власну валюту і поштові марки, прикрасити острів новим державним прапором.

Божевільний? Людина, хвора на манію величчя? Нічого подібного. Синьйор Роза просто шукав можливості заробити грібні гроші. На бетонній платформі він хотів побудувати ресторан, крамничку із сувенірами й, звичайно, королівський палац хоча б на одну — дві кімнатки. Крім того, він мав намір створити також казино і піратську радіостанцію, що передавала б різні комерційні оголошення і, перебуваючи в нейтральних водах, не платила б податків Італії.

Наприкінці червня мало відбутися урочисте «відкриття» нової держави, і вже було навіть написано її державний гімн. Та поліція втрутилася у внутрішні справи «Вільної території Рожевий острів». Шість поліцейських катерів оточили острівець і висадили десант на його бетонних берегах.

Повідомляють, що його величність король Рожевого острова збирається зробити демарш перед президентом Італії. Проте, політичні оглядачі вважають, що з цього демаршу нічого не вийде: якщо припустити заснування подібної «незалежної держави», то «Рожевий острів» може стати прикладом для інших спритних ділків, які й собі будуватимуть у нейтральних водах різні комерційні підприємства й заклади, вільні від сплати державного податку. А це завдасть великих збитків італійській та іншим скарбницям.

Отак і загинула новозаснована імперія!

..СТРІЛЯЮЧІ ШТАТИ АМЕРИКИ..

Криптонім США давно вже стали розшифровувати як «Стріляючі Штати Америки». Справді, вбивства президентів і просто небажаних для американської реакції діячів, пограбування банків, тисячі вбивств кримінального характеру, вбивства побутові тощо — стали типовим явищем щоденного північно-американського життя. Ось одна з документальних фотографій, зроблена спритним репортером під час бандитського нападу на банк.

Це сталося в місті Клівленді, в штаті Огайо. О сьомій годині ранку хтось подзвонив у двері квартири директора банку Фокса. Його дочка відчинила й побачила за ними двох озброєних бандитів. Вони вдерлися в дім й з револьверами в руках підійшли до Фокса, який мирно пив каву.

— Ідіть за нами,— наказали йому бандити. Дружині й двом дочкам Фокса вони зв'язали руки й ноги й поклали перед ними щось загорнуте в газету, і це щось досить виразно цокало.

— Якщо ви наслідитесь рушити з місця, — попередили бандити, — бомба негайно вибухне!

Потому вони разом із Фоксом вийшли з його дому, всілися в машину й поїхали до банку. О восьмій годині почали сходитися службовці, але їх одразу ж замикали в ізолюваній кімнаті.

У той час одна з дочок Фокса все ж таки наважилася наблизитися до телефону. Вона набрала номер банку, й Фокс зняв трубку.

— Якщо ти в руках бандитів, — сказала дочка, — відповідай «Hi!» і я вживу відповідних заходів. Бан-

кір тремтячим голосом кинув: «Hi», й дочка викликала поліцію. Приміщення банку було оточене, всередину офіса стали кидати сльозоточиві гранати. Знялася стрілянина. На фото відбито саме той момент, коли банківські службовці вистрибували з дверей і вікон на вулицю.

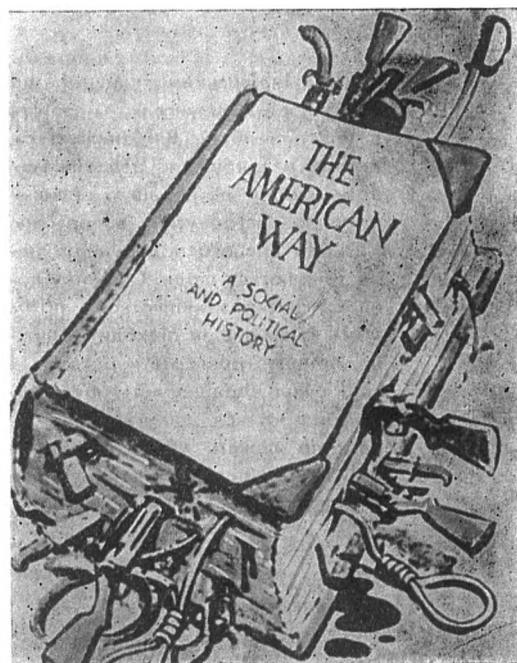
Одному з бандитів вдалося втекти, а другий пустив собі кулю в голову. Що ж до «пекельної машини», яку бандити залишили в домі Фокса, то вона виявилася звичайним будильником.

Таким є повсякденне буття в Стріляючих Штатах. Недарма одна з американських газет вмістила на своїх сторінках карикатуру, яку ми тут передруковуємо. «Американський спосіб життя. Соціальна й політична історія» — так написано

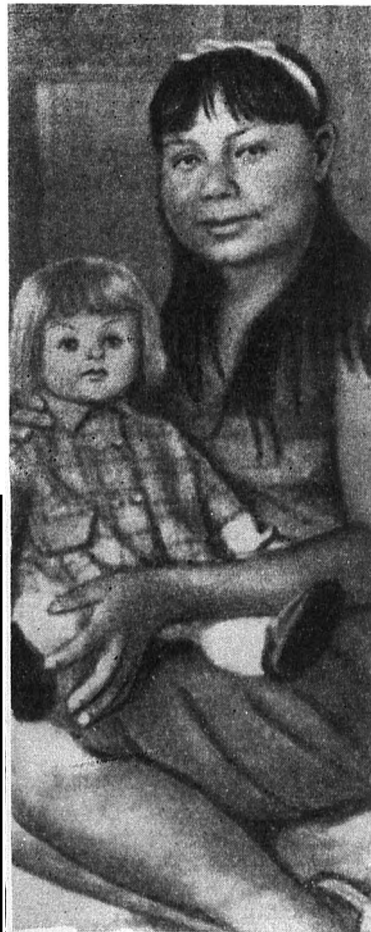
на обкладинці книжки, з якої замість закладок стирчать рушниці, пістолети, кинджали, зашморги.

Ясна річ, подібний «американський спосіб життя» вимагає й певної технічної бази, а саме, зброї. А її, як відомо, тут купити легше, ніж звичайні ліки в аптеці. Кожен четвертий громадянин США носить у кишені пістолет, — повідомляють американські газети. В разі потреби можна купити не лише пістолет чи рушницю з оптичним приладом, з яких вже вбито, зокрема, президента Джона Кеннеді й Мартіна Лютера Кінга. Років два тому кілька політичних бандитів купили міномет й дали з нього постріл по ...будинку Організації Об'єднаних Націй у Нью-Йорку! Можна купити й кулемет, і польову гармату, і танк застарілої моделі, і персональний винищувач — можна все, аби тільки було бажання й гроші.

Спроби заборонити продаж зброї або якось обмежити його не мають успіху. Незважаючи на вимоги громадськості, сенат США знову відклав на невизначений строк розгляд цього питання. Не важко зрозуміти, що зроблено це під тиском фабрикантів зброї, яким така заборона була б вкрай не вигідна.

М ІСЛИВЦІ ЗА СКАЛЬПАМИ

Ця 14-річна індіанська дівчинка перебуває в Ріо-Жанейро під посиленою охороною. Вона має стати головним свідком обвинувачення на майбутньому судовому процесі, бо є єдиною з племені «Довгі стрічки», що залишилася в живих. Дівчинка на власні очі бачила всю жахливу розправу з її одноплемінниками.

...Над індіанським селищем, що загубилося в джунглях Амазонки, з'являється літак. Він знижується, деякий час кружляє над хижками, потім скидає на парашуті великий пакунок, загорнутий в рогожу. Навколо дивного подарунка з неба збираються люди. Спочатку вони боязко роздивляються, потім хтось із сміливців підходить ближче, починає розгортати рогожу. І тоді лунає страшенний вибух. Коли розсіюється дим від вибуху, навколо лежать убиті, корчаться поранені, у повітрі лунають крики й зойки.

А літак знову знижується й розстрілює з кулеметів тих, хто лишився живий...

Описане вище трапилося в наші дні, два роки тому, в штаті Мату-

Гросу, в сучасній Бразилії. І жертвами злочинного повітряного нападу стали сотні людей з індіанського племені «Довгі стрічки», цих колись гордих господарів лісів, вод і родючих земель в басейні Амазонки.

Глибоко трагічною є доля корінних жителів Бразилії — аборигенів цієї найбільшої країни Латинської Америки. Історія індіанців — це, власне, історія систематичного винищення цілих племен, знищення цілих селищ. Чиясь зла воля робила все для того, щоб з лиця бразильської землі зникла й сама згадка про тих, кому вона належала довгі віки й тисячоліття.

Передові люди Бразилії справедливо вважали цей злочин ганьбою для своєї країни. Ще на початку нашого століття тут розгорнувся

рух за припинення геноциду. Учасники цього руху вимагали від уряду прийняти певні закони і вжити заходів проти масових убивств індіанців. Особливо активно виступав тоді з цього питання відомий громадський діяч Бразилії, її національний герой маршал Рондон. Завдяки його зусиллям було створено спеціальну урядову «Службу захисту індіанців». Конституцію Бразилії навіть доповнили деякими новими статтями, спрямованими на захист прав аборигенів. Зокрема, зважаючи на те, що в Бразилії індіанські племена живуть переважно скучено, у відокремлених районах, в конституції було записано, що землі цих племен не можна ані продавати, ані передавати комусь.

Створення «Служби захисту індіанців», конституційні акти, деякі інші урядові заходи справді припинили чи принаймні обмежили винищення індіанців, але лише на дуже короткий час. Маршалові Рондону та його поміщикам просто не вистачило сил боротися з можновладними колами, які наживалися на злочинах проти аборигенів. Поступово «Служба захисту індіанців», особливо після смерті Рондона, перетворилася на облудну вивіску, за якою чинилися страшні справи.

У багатьох районах країни, особливо віддалених від великих центрів, місцеві органи влади є нічим іншим, як слухняним знаряддям в руках великих поміщиків. Ці «фазендейрос» — це і влада, і суд, і закон. Вони навіть мають свою приватну поліцію — «капангос», набрану з кримінальних злочинців та інших покидьків суспільства. Останнім часом лави капангос поповнювалися також і за рахунок гітлерівських злочинців, що ховаються в Латинській Америці від справедливого покарання. До речі, спеціальні закони суворо забороняють утримання капангос. Але ці й інші подібні закони існують тут лише про людське око, як і відповідні статті конституції, що нібито закріпили навечно за індіанськими племенами їхні землі.

Продавати землі того чи іншого індіанського племені за законом можна ніби в тому випадку, коли

це плем'я або вимирає, або залишає свої оселі. «Фазендейрос» добре користаються з цього пункту і самі дбають про те, щоб індіанські племена швидше «вимирали» та частіш «добровільно» залишали свої оселі...

Виступ газети «О Глобо» з розповіддю про бомбардування селища племені «Довгі стрічки» та про інші подібні криваві справи викликав таке обурення громадськості, що уряд Бразилії змушений був утворити надзвичайну комісію по розслідуванню злочинів проти індіанців. Голова цієї комісії, член верховного суду Бразилії Ж. Фігейредо повів справу досить енергійно. Скоро в його руках було вже стільки різних актів, свідчень та інших документів, що вони

склали великий архів вагою в 103 кілограми! Про деякі темні справи громадськість Бразилії не мала навіть найменшого уявлення. З'ясувалося, що учасниками багатьох «операцій» стали самі чиновники «Служби захисту індіанців» й навіть керівники служби в Мату-Гросу, Байї, Парані та інших штатах Бразилії. Зокрема, згадану вже операцію з повітря організував сам керівник «Служби» колишній майор авіації Луїс Невес. Цей злочинець, що брав особисту участь у розстрілах індіанців, зробив на своєму кривавому ремеслі 300 тисяч доларів. Причепними до подібних розправ виявилися міністри, депутати парламенту, високі чиновники прокуратури й поліції, навіть сам губернатор

Народ з тисячолітньою культурою, законний господар пізденноамериканських земель, приречений на руйнування.

штату Байя. Список офіційних осіб, замішаних в цій справі, налічує понад 300 імен.

Із заснуванням нової столиці країни — міста Бразиліа й освоєнням нових районів в басейні Амазонки, ціни на землю тут швидко підскочили вгору, розгорнулася шалена спекуляція земельними ділянками. Поміщики й спекулянти найбільше зазіхали на родючі землі індіанських племен.

Наймані загони під виглядом «санітарної обробки» розповсюджували в селищах епідемії віспи та інших смертельних хвороб. Такі ж наймані загони, часто очолювані справжніми поліцейськими офіцерами, під виглядом розшуків якихось втікачів-злочинців, просто розстрілювали на місці десятки й сотні людей.

Ці найманці перетворилися на своєрідних сучасних мисливців за скальпами. Було встановлено навіть певну плату за кожного вбитого індіанця — чоловіка, жінку або навіть дитину. Колись у подібних випадках доказом служив скальп жертви. Нині «винагороду» виплачують, коли представлено доказ у вигляді... відрізанних вух!

Особливого розмаху ці злочини набули чотири роки тому, після того як Бразилія уклала нову угоду із Сполученими Штатами. За цією угодою різним компаніям з США було надано право розвідки в басейні Амазонки корисних копалин — уранової руди, заліза, марганцю, бокситів, цинку тощо. Десятки американських компаній негайно ж кинулися сюди. З'явилася тут і знаменита «Юнайтед фрут компані», ласа на дешеві родючі землі. Почалася справжня гарячка, і жертвами її знову стали індіанці.

Нових загарбників не задовольняли ті засоби, до яких вдавалися бразильські поміщики. Вони вже мали досвід з цього питання в інших латиноамериканських країнах. Знищення з повітря цілих селищ — винахід, який з повним правом можна було б назвати «Made in USA»...

А як же «Служба захисту індіанців»? А як же бразильський уряд?

В ці роки «Служба» пережила останній етап своєї еволюції, пере-

творившись остаточно на пристановисько злочинців і авантюристів. Бразильські поміщики й спекулянти, а особливо сучасні конкістадори із Сполучених Штатів, користуючись вельми розповсюдженням в Бразилії засобом підкупу чиновників і урядовців, насадили в «Службі» своїх людей. Тих, хто не піддавався підкупу, шантажем та залякуванням примушували піти геть.

Саме такою була доля двох керівників «Служби захисту індіанців» — відомого бразильського лікаря й громадського діяча Ноела Нутелса та відомого юриста Хосе Малчера. Обидва змушені були вийти у відставку, вичерпавши всі свої сили у боротьбі проти тиску і шантажу.

У крісло керівника «Служби» сів ставленик бразильських поміщиків і компаній з США темний авантюрист Луїс Невес. За допомогою Невеса власником великих земельних угідь став директор представництва авіаційної компанії США в Ріо-де-Жанейро Хемфрі Томмі. Другий американський ділок Стенлі Зельг придбав тут 600 тисяч гектарів землі, перетворившись на одного з найбільших поміщиків Бразилії. І кожен з цих гектарів густо политий кров'ю винищених індіанців, колишніх господарів земель.

Всі ці жахливі факти встановлені й незаперечно доведені комісією, яку очолив Ж. Фігейредо. Але в умовах, що панують в Бразилії, дуже нелегко дати належний хід матеріалам слідства. Ж. Фігейредо одержує анонімні листи з погрозами. Поліцейські та інші офіційні власті, замість допомоги, створюють всілякі штучні труднощі для роботи комісії. А недавно в приміщенні, де зберігаються матеріали слідства, виникла пожежа, причину якої власті нібито ніяк не можуть з'ясувати. На щастя, хоч самий будинок майже повністю згорів, оті 103 кілограми документів вдалося врятувати.

Підготувавши свою першу до-

повідь для уряду, Ж. Фігейредо вимагав негайного арешту Луїса Невеса та деяких інших головних злочинців, чію вину повністю доведено. Однак міністр юстиції Гама е Сільва заперечував проти цього, бо, мовляв, слідство ще не було закінчено.

А Луїс Невес тим часом зник. Так само безслідно (за твердженням бразильської поліції!) зникли кілька його найближчих поплічників.

Відповідаючи на запитання кореспондентів, бразильський міністр внутрішніх справ Афонсо Альбукерке запевнив, що слідство в цій справі продовжується, що справу буде доведено до кінця. Рішенням уряду «Службу захисту індіанців» ліквідовано, і замість неї створено так званий «Національний індіанський фонд». Та про напрямки майбутньої діяльності новоутвореного «Фонду» не сказано нічого, а злочинне вигнання індіанців з їхніх земель триває й далі.

Повідомлення про криваві розправи загонів капангос з непокірними продовжують надходити з різних місць країни. Зовсім недавно газета «Ултіма ора» навела розповідь очевидця про жахливу розправу з племям патачо в одному з районів штату Мараньяне.

Досвід бразильських «мисливців за скальпами» перейняли й поміщики у Венесуелі. Тут довгий час безкарно лютує банда найманців на чолі з якимось Марселіно Хіменесом, і тут також платять за кожну голову...

Бразильський журналіст Педро Фуентес слушно пише, що індіанська проблема в Бразилії, як і в цілій Латинській Америці, тепер вже не стільки расова, скільки соціальна. Індіанці являють собою найбільш визискувану частину населення, безправних людей, яким можна платити найнижчу платню, яких можна тримати в нелюдських умовах. Часто-густо, особливо на поміщицьких плантаціях, вони нічим не відрізняються від колишніх рабів.

КАМІНДОСКОЛ ВСЕСВІТУ

ЗВИЧКА — ДРУГА ВДАЧА! Магістрат містечка Гіршау в ФРН надрукував таке оголошення: «Чимало жителів нашого містечка справедливо зауважують, що вислів «З німецьким привітанням!», яким ми користуємося також і в офіційному листуванні, є спадщиною гітлерівських часів. Зважаючи на це, забороняється всім установам, а також торговельним фірмам і підприємствам, вживати у своєму листуванні цей вислів».

Оголошення закінчується такими рядками: «З німецьким привітанням! Бургомістр Гіршау Карл Вайзе».

ПАТРІОТИЗМ. «Я допомагаю Англії» — під такою назвою в цій країні ведеться тепер кампанія, мета якої — спонукати англіїзців купувати товари вітчизняного виробництва і цим сприяти подоланню економічних труднощів. У лондонських магазинах, зокрема, продають чоловічі сорочки, розмальовані кольорами англійського прапора з написом «Я допомагаю Англії!». Однак виявилось, що оті сорочки походять... з Португалії!

НЕЗВИЧАЙНИЙ БАНК. У цей дивний банк, заснований Норвезьким телебаченням, приймають вклади у вигляді... корисних ідей. Протягом одного місяця в банк вже звернулося понад тисячу людей з ідеями, які стосуються різних галузей суспільного життя — освіти, охорони здоров'я, мистецтва, торгівлі тощо.

«Якщо ми були б здатні здійснити принаймні десяту частину того, що нам запропонували, — сказав з цього приводу головний редактор Норвезького телебачення Ерік Б'є, — життя норвезького населення значно поліпшилося б. Але, на жаль, всі ці ідеї й залишаться ідеями».

Клод Моне.

Торговець картинами Енью, який купив «Терасу в Сент-Адрессі» Моне для Америки.

В несталому капіталістичному світі, з його кризами, фінансовими інфляціями та банкрутствами, існують деякі цінності, які по праву можна назвати більш-менш сталими. До того ж, їхня вартість виразно виявляє тенденцію збільшуватися із плином часу. Вкладати кошти в такі речі нині вважається за прояв високої комерційної мудрості. Одною з таких цінностей є колекційні поштові марки. Другою, про яку ми дещо й

хочемо розповісти саме з погляду їх комерційної вартості, є твори образотворчого мистецтва.

От типова історія стрімкого піднесення ринкової ціни одної з картин славного французького митця-імпресіоніста Клода Моне. В молодості, як і більшість молодих художників, Моне

РЕМБРАНД, МОНЕ, ПІКАССО ТА БІРЖА

Рубенс. «Поклоніння волхвів». Куплена на аукціоні американським торговцем картинами Леонардом Костером за 800 тисяч доларів.

працював у матеріальних нестатках, картини свої продавав за безцінь. Коли Моне сповнилося 27 років, він, щоб якось пережити голодне літо, поїхав з Парижа до своєї родини, яка мешкала в сільській місцевості поблизу Гавра. Там намалював батька й родину тітки, яка мала в тій місцевості

Рембрандт. «Апостол Варфоломії». Куплена на аукціоні представниками американського нафтового короля Пола Гетті за 600 тисяч доларів.

сті невеличкий будиночок. Картину назвав він «Тераса в Сент-Адрессі» і восени, щоб якось забезпечити собі хоча б півголодне існування взимку, продав цю картину власникові картинної галереї, якомусь Прату, всього за 400 франків. Це було в 1867 році, а рівно через сто років цю картину було продано на аукціоні за 2 мільйони доларів! Це — третя щодо розміру сума, яку будь-коли платили за твір художника.

Комерційна історія славнозвісної «Тераси» нараховує кількох «героїв», які заробили на ній за ці сто років чималі гроші. Удова крамаря Прата продала її незадовго до початку першої світової війни за 40 тисяч франків, тобто здобула 10000% зиску. Через деякий час новий власник «Тераси» крамар Дюран-Рюель за ще більшу суму продав шедевр

Моне до Америки. А сам Моне писав колись про американців: «Я б нізачо не хотів, щоб мої картини потрапили до рук янки. Найкращі свої твори я б волів назавжди залишити в Парижі, бо там і тільки там розуміють хоч трохи, що таке добрий мистецький смак».

Та комерсантам, звичайно, було байдуже до бажань Клода Моне. Через 80 років по тому, як було написано вищенаведені рядки, і через 41 рік по смерті великого митця, найкращі картини Моне перекочували саме до США. Щодо згаданої «Тераси», то її придбав якийсь священик із Пенсільванії на ім'я Теодор Піткерн: в інтерв'ю він заявив, що йому пощастило купити Моне дуже дешево. Та він сподівається вигідно його перепродати, а на виручені гроші, по-перше, капітально відремонтувати свою церкву, а, по-друге, забезпечити матеріально своїх дев'ятох синів.

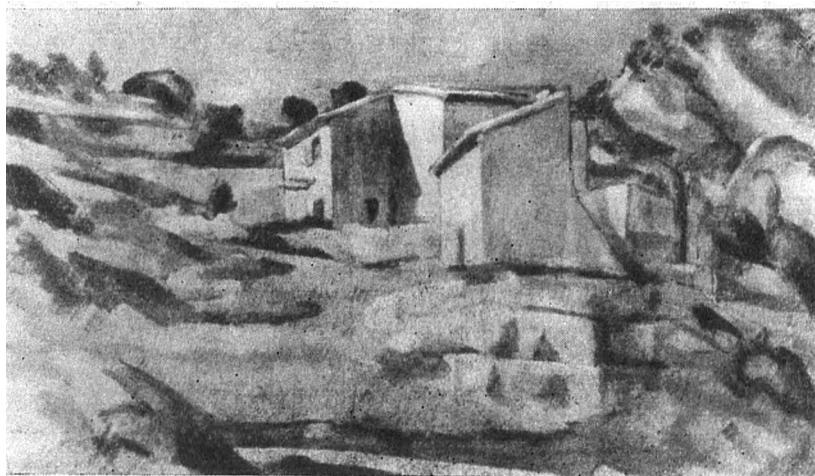
І справді, через деякий час Піткерн вигідно продав цю картину нью-йоркському Метрополітен-музею — нині, мабуть, найбагатшому в світі зібранню творів світового малярства й скульптури.

Та придбання тої чи іншої картини Метрополітен-музеєм — це ще не найбільше лихо, хоча картинні га-

лереї Європи, внаслідок необмежених купівельних можливостей цього музею, підтримуваного тридцятьма мільйонерами - меценатами, все більше й більше порожніють. Справжнє лихо — це купівля мистецьких шедеврів приватними особами — звичайно, з числа різних американських «королів» шинки, нафти, консервів і т. п., які купують ці твори і з міркувань чистого снобізму, і щоб мати про всякий випадок якусь власність, більш стійку, ніж долар або акції своїх підприємств.

Американський мультимільярдер Пол Меллон придбав для своєї колекції картини Сезанна «Хлопчик у червоному жилеті» й «Будинок в Естаку». За заявою Меллона, він вважає за найвигідніше вкладати свої прибутки в картини й чистопородних коней.

Рембрандт. «Тітус». Куплено каліфорнійським «консервним королем» Нортон-Маймоном за фантастичну суму в три мільйони доларів.

От деякі відомості щодо продажу до США мистецьких шедеврів, створених митцями Старого світу.

В 1967 році князь Ліхтенштейн продав Вашингтонській Національній галереї картину Леонардо да Вінчі «Джіневра дель Бенчі». Цю картину названо «найдорожчою в світі», бо князь виторгував за неї аж 5,8 мільйона доларів. Шедевр Леонардо потрапив за океан. Зате князь поліпшив свої матеріальні справи, які вельми підупали після банкрутства фінансованої ним фабрики фотоапаратури, й зміг гідно відсвяткувати одруження свого сина.

Після банкрутства швейцарської авіакомпанії «Глоб-ер» її головний акціонер, якийсь Петер Штехелін, розпродав свою колекцію картин. Один із творів Ван-Гога «Годувальниця» він продав у Парижі за чотириста тисяч доларів, а звідти картина потрапила до США, продана вже за чотириста п'ятдесят тисяч. Довідавшись про цей бізнес, населення кантону Базель, звідки продано було картину, почало збирати кошти, щоб відкупити шедевр Ван-Гога. Та даремно: нові власники «Годувальниці» заправили за неї вже близько трьох мільйонів доларів!

Англіська газета «Таймс»

з практичністю, гідною Джона Буля, розглядає питання: чи вигідно й безпечно вкладати в шедеври живопису гроші, й чи можна в такий спосіб розбагатіти. Газета наводить такі факти: за шістнадцять років — з 1950 по 1966 рік — ціна на картини Моне зросла в одинадцять разів. Жодне інше капіталовкладення не принесло б такого прибутку. Картини Ренуара підвищи-

А от два «рекордсмени». «Святий Георгій і дракон» Ван-дер-Вейдена, твір завбільшки з поштову листівку. Той самий Пол Меллон сплатив понад три тисячі доларів за кожен квадратний сантиметр картини. «Джіневра дель Бенчі» куплена в США за найдорожчу ціну, яку будь-коли платили за картини взагалі: близько 5,8 мільйона доларів.

лися в ціні за цей час на 405%, а Пісарро на 845%.

Але, зауважує «Таймс», з такими капіталовкладеннями пов'язаний певний елемент ризику. «Таймс» наводить тому чимало прикладів. От деякі з них.

Навесні 1967 року комісія фахівців довела американському мультимільйонерові, нафтовому королю Елгуру Мідду, що з 58 картин його особистої колекції принаймні 44 — фальсифікати, а не твори Дюфі, Дерена чи Модільяні.

У травні 1967 року нью-йоркський суд засудив колишнього газетного репортера Девіда Штейна за підробку 41 картини Пікассо, Шагала й Матісса. (Він заробив на них 165 800 доларів).

У вересні минулого року якийсь Георг Вінтер продав кільком мільйонерам підроблені картини Рубенса й Веронезе.

Німецький експерт Віллі Бонгардт у розпачі заявляє, що мистецтво підробки досягло такого рівня, що часом і фахівці не можуть відрізнити фальсифікати від оригіналу. «Я особисто, — заявляє він, — купую картини лише безпосередньо в їхніх живих авторів».

З методом Бонгардта не погоджується інший фахівець, англієць Роберт Райт. Він заявляє, що через тридцять років лише півпроцента творів сучасних майстрів збережуть будь-яку риночну вартість. «Пікассо, — пише він, — намалював нескінченну кількість картин — він сам не знає, скільки — десять чи двадцять п'ять тисяч. Хто може гарантувати, що всі вони збережуть свою ціну?»

Роберт Райт, мабуть, має рацію. Та все ж таки в порівнянні з такою мінливою цінністю, як валюта деяких провідних капіталістичних країн, картини видатних художників видаються чимось більш надійним.

Малюнки В. Ігнатова

На вулиці екзарха Йосифа роздавали пістолети й перепустки. Мені сказали, щоб я поквапився, коли хочу одержати зброю, і додали, що революція триває.

У ті часи наша вулиця кишіла народом: п'яні візники з порожніми бідками, сухотні кравці, шевці у шкіряних фартухах, лахмітники і, звісно, гімназисти й студенти, що харчувалися в корчмі «Граово». Всі ці люди туляться по горищах і підвалах, галасують і голодують, оточені завжди невдоволеними домовласниками, кінними поліцаями, повіями і новоспеченими багатіями, — як то кажуть, породженням воєнного часу. Листонош майже нема. В нашому відділенні було тільки двоє. Одного мобілізували кудись на Егейське море. А другий лишився — я — сам один серед цієї колотнечі. І ось мене помітили — адже після перемоги вага державних службовців зросла.

— Слухай, брате, — сказали мені, — революція в небезпеці, треба її боронити! Ти ж класово свідомий!

Спершу я ставився до цих закликів досить-таки байдуже, та під впливом загального ентузіазму, що захлеснув нашу вулицю,

захопився й сам і відчув, що мене підхоплює хвиля класової ненависті. Інакше кажучи, зрозумів, що до шкіряної сумки слід припасувати й пістолет, що його мені пропонували.

Склад зброї містився в апартаментах експортера Табашкі, який утік з німецькими військами, як то кажуть, не попрощавшись із сусідами. Знайшли в його квартирі усякий дріб'язок: банки з варенням, жіноче взуття й нові костюми — їх одразу роздали населенню. Вичистили, так би мовити, квартиру і наповнили її зброєю, а перед дверима поставили хлопця з червоною пов'язкою на рукаві.

Кожного дня натовп зростає, повільно посуваючись цементними сходами до квартири, де стояв хлопець з червоною пов'язкою. У форменому кашкеті і з шкіряною сумкою через плече, я терпляче примостився на сходах і мовчки чекав черги, прислухаючись до рипіння дверей, що їх відчиняв і зачиняв вартовий. Ось на порозі з'явився товариш Мичев, колишній політв'язень, а тепер інтендант у квартирі експортера Табашкі. Цей Мичев одразу помітив

мене (серед юрми я був один у форменому кашкеті) й гукнув:

— Гей, ти, листоношо! Нумо, ходи ближче... Дайте йому пройти, товариші! Державні службовці мають перевагу...

— Яюсь незручно, — розгубився я.

— Давай, давай... — наполягав Мичев і ще раз попрохав, щоб мені дали дорогу.

Я насилу дістався до дверей і зайшов у кімнату трохи наляканий і збентежений.

— Тепер кажи, що хочеш — автомат чи карабін?

— Мабуть, щось легше, товаришу Мичев, — промимрив я.

— Легкий кулемет, може? — усміхнувся колишній в'язень і підвів мене до пістолетів, що купую лежали на подвійному ліжкові, де свого часу, певно, спав експортер Табашкі з пані Табашкі.

— Бачу, ти не дуже розумієшся на цьому, — вів далі Мичев, — але треба діяти, брате... Ти в армії служив?

— Ні, був у трудових загонах.

— Зброю в руках тримав?

— Та...

— Навчишся. Всі ми були неuki... Бери оцей «вальтер» і пам'ятай, що буржуазія не спить. Табашкі теж може повернутися... Ясно тобі?

Пхнув мені в руки револьвер і показав на стіл; я побачив гору шкіряних кобур — всі новенькі, принесені просто з німецьких складів.

Узяв я одну з тих кобур, вклав у неї пістолет і почепив на ремінь. Тоді мені дали аркуш з печаткою і підписом Мичева, де говорилося, що маю право носити зброю і ходити всюди протягом цілої доби, від ранку до вечора і вночі. Як прочитав я «всюди» і «протягом доби», одразу відчув, що в душі моїй прокидаються мої романтичні схильності. З цим «вальтером», значить, я можу чинити все, що заманеться, протягом усієї доби! Такі права я дістав уперше, а тому сказав собі: «Хай буде, що буде, Драгане, хай ворогам голова болить!» І подався додому похвалитися жінці, яка останнім часом ставилася до мене яюсь зневажливо-зверхньо, може, через те, що набрид їй, а може й тому, що мало приносив грошей. Моя жінка, — ледаче, незграбне, сонне, але дуже амбітне створіння, — часом просто ненавидить мене. Вона не могла примиритися з тим, що мусить жити з якимось листоношею, до того ж низеньким на зріст — нижчим за неї, кволим і не дуже гарним, одягнутим завжди в одну й ту саму уніформу. Цю неприязнь до мене вона прищепила й нашому десятирічному синові Іванові, який завжди показує мені за спиною язика, тільки-но я намірюся намі'яти йому вуха. Так, авторитет мій був підірваний, і тепер

я поспішав додому відновлювати його. А знову здобувши авторитет удома, я завоюю його і в своєму кварталі, де мене обзивали бакалійним прислужником і взагалі не дуже на мене зважали.

Я простував вулицею екзарха Йосифа до нашого підвалу, не чуючи під собою ніг, хоча «вальтер» тис мені на поперек, ковзаючи на обвислому під його вагою шкіряному ремені. Я ще не звик до нього, та й яюсь незручно було йти озброєним по вулиці, бо люди спантеличено дивилися мені вслід, мовби наміряючись щось сказати. Один таки гукнув:

— Гей, друже, там щось метляється в тебе під одягом, пильнуй, щоб не впало!

— Не твоє діло, — огризнувся я й пішов далі, а потім пошкодував, що не зупинив його й не перевірів документи. В таких випадках блискучі ідеї завжди з'являлися запізно. І тому я тепер ішов, поглядаючи на людей із надією, що мене знову візьмуть на кпини, але люди ховали очі й обминали мене, а «вальтер» ковзався на попереку й бив по кістках.

Прийшов я додому немов з поля бою — приголомшений і наче осяяний славою. Жінка щойно повернулася з базару, принесла виноград і шматок м'яса і зараз різала те м'ясо довгим, гострим ножем, який завжди мене лякав, коли опинявся в її руках. Але тепер я був сміливий і, зайшовши до кухоньки, голосно запитав, чому досі не готовий обід і скільки тієї роботи в нещасному підвалі на одну кімнату, що обід не готовий. Це вразило мою дружину. Вона кинула різати м'ясо, втупила в мене очі й одрубала:

— Ти тільки глянь на нього!

Я подумав, що це стосується «вальтера», який відтягував мені ремінь, і відказав пишачоюся:

— Кожному по заслугах!

— Так, але бакалійник сказав, що більше нічого не даватиме в борг!

— Невже? — крутнувся я, але вона знову не помітила пістолет. — Даватиме, даватиме! Ще й хоро¹ гратиме... Ми з тією буржуазією ще не порахувалися як слід!

Я знову повернувся і нахилився над умивальником, удаючи, ніби п'ю воду. Та жінка різала м'ясо і не дивилася на мене.

— Ти ж голодний! Навіщо дудлиш воду?

— То моя справа, — відповів я, схилившись над умивальником і підтримуючи рукою «вальтер», аби не так тягнув. Жінка щось бурчала, а я пив воду. В цю мить до кухні влетів, як завжди засапаний, наш десятирічний син Іван, стомлений і голодний. І вже з порога помітив пістолет.

¹ Болгарський національний танок.

— Татку! — гукнув він і обхопив мене за поперек.

— Іване! Ти здурів!

— Хочу подивитися! Покажи!..

Жінка нарешті обернулася і сонно глянула на нас.

— Чи ви показалися?

— Мамо, мамо, в татка є пістолет!

Жінка впустила ножа і витріщилася на мене:

— Де ти його взяв, Драгане?

Я трохи відсунувся, сперся на стінку, аби вберегти «вальтера» од Іванових рук, і з притиском промовив:

— Мені видали його в організації.

— В якій організації?

— Товариша Мичева...

— Ти збожеволів, Драгане!

Жінка знову взяла ніж. Я стояв під стінкою, а Іван все крутився коло мене, смикав за руки й квисляв. Як усі хлопчачи, він снів зброєю, тому я стояв біля стіни так, щоб він не міг дотягтися до «вальтера». Адже не дарма кажуть, що раз на рік і не заряджена зброя стріляє, а не те що з набоями, як мій «вальтер».

— Слухай, Іване, — врешті розгнівався я, — одійди трохи! Зброя не іграшка... Ну-мо, хлопчику, кому кажу!

— Покажи, — наполягав малий.

— Не можна, мій хлопчику... Іване! — розпачливо скрикнув я. — Одійди до дверей! Ще далі! До дверей! Отам і стій!

Нічого не вдієш, скинув куртку, розстібнув ремінь і зняв пістолет разом з кобурою. Потім видобув холодний метал і здаля показав синові, який з радощів аж оченятами блискав. «Скінчився твій спокій, Драгане!» — сказав я собі і знову вклав пістолет у кобурку, почепив її на ремінь і оперезався. І тут Іван знову кинувся до мене, маючи на меті торкнутися пістолета, хай навіть і через шкіряний футляр. Я сказав, що цього не можна, і попросив жінку втихомирити його.

— Це мене не обходить, — відповіла вона, — то ваші справи!

— Себто як? — здивувався я. — Його ж убити може!

— Було б раніше думати, — пробурчала вона, витираючи ножа й не дивлячись на мене. А тоді додала: — Тобі за це принаймні хоч буде підвищення по службі?

— Усе можливо, — відповів я, — але накажи дитині, хай дасть мені спокій.

— Чи не в міліцію тебе переведуть?

— Може й туди, — кажу.

— Чула, що їм дають великі пайки.

— Авжеж.

Вона повеселішала. Згадала навіть про сержанта з сусідньої вулиці, який був на-

пхав хату одягом і харчами із спеціальних пайків. А жінка його ходила завжди добре вдягнута. Я попросив не порівнювати поліцію з міліцією, бо це зовсім різне, але вона провадила своє, схиляючи мене до необачних вчинків. Наша розмова скінчилася тим, що ми тихо й мирно пообідали, думаючи про краще життя, що чекало нас. Але краще життя не настає отак легко. Щоправда, нікчемний досі листоноша, якого ніхто в кварталі не помічав, раптом зробився шанованим громадянином. Тепер мені казали не «Драгане», а «товаришу Мицков», і віталися ще здалеку, знімаючи капелюхи. Все це мене тішило й підбадьорювало. Тепер я з незалежним виглядом ходив нашою вулицею з «вальтером» при боці і з шкіряною сумкою, розносячи з дому в дім листи, дивився на людей суворо й вимогливо. Ворогів я не викрив, але багатьох настановив на правильний шлях своїми порадами. Одним наказував бути пильними й не гратися з вогнем. Іншим докоряв. А бакалійникам, яких ще не експропріювали, наказував важити точно, не накопичувати капітали й не захоплюватися, як захопився отой Табашкі. Спочатку вони дивилися на мене зневажливо, але згодом почали дослухатися моїх порад, розпитувати. А один прихований фашист просто прийшов додому, впав переді мною на коліна й зайшовся плачем, що я одразу й не второпав, чого йому треба. Виявилося, що його звинувачують у спекуляції. Він спробував навіть пхнути мені в руки якісь банкноти, але я відштовхнув його і сказав, щоб більше нічого подібного собі не дозволяв. Він вибачився й пішов. А після того низько вклонявся мені, коли ми зустрічалися на вулиці, чи в інших людних місцях. Я розповів про цей випадок жінці й побачив, як вона пошкодувала, що я не взяв отих банкнотів. Та я поклав собі бути непідкупним.

— Цей «вальтер» мені дали не для того, щоб хабарі брати, товаришко, — казав я їй, — а щоб захищати революцію!

Так, я був на посту. Розносив листи. І взагалі мені велося непогано. Але добро ніколи не ходить саме. Воно завжди веде за собою і лихо. Так сталося і зі мною.

По-перше, я ще жодного разу не стріляв із пістолета. Не знав, як його заряджати і як розряджати. Інакше кажучи, тягав оту залізяку, не уявляючи, що з нею робити. І добре, що ніхто про те не знав, крім моєї жінки, яка часто глузувала з мене:

— І коли вже його в тебе вкрадуть!.. От сміху буде... Дуже мені кортить...

— Дурниці патякаєш, — відповідав я, — ми оце з товаришем Мичевим були на стрільбищі...

— Чи можу я знати, де саме?

— На Вітоші.

— Щось занадто далеко ходили.

Вона не вірила, тим ще більше допікаючи мені, видно, щоб помститися. Я терпів. Тільки чекав вільної днини, щоб знайти якесь безлюдне місце і там випробувати пістолет. Однак такого місця знайти не вдавалося, ми, як відомо, живемо скупчено, і коли чхнеш у своєму підвалі, сусіди по кварталу вже запитують, де це ти застудився... Ні, ніяк не годилося стріляти на подвір'ї. І я стримувався. А душу мені гризла розпука. І я зненавидів того «вальтера».

Друге лихо — то був мій син Іван. Він зовсім збожеволів, бідолаха! Ночами марив про пістолет. Злякався я, щоб не захворів, і попросив жінку тимчасово відвезти його на село, аби трохи розвіявся, та починався навчальний рік, і з цього нічого не вийшло. Хлопець погано вчився. Серед ночі прокидався й нікав по кімнаті, коли ми з жінкою зморені спали. Я почав ховати пістолет. Спочатку клав його під подушку, але потім подумав, що, чого доброго, ще вистрелить од необачного руху та когось уб'є. Потім ховав у буфеті під серветками, серед одягу в комірчині. Нарешті заніс його в погріб і запхав у старий чобіт. Та хіба сховаєш зброю од хлопчика? І я часто прокидався серед ночі й довго не міг заснути. А тут ще й жінка:

— Слухай, коли з дитям щось скоїться, я просто заріжу тебе!

Я довго думав, що робити з отим «вальтером». Хотів навіть попросити начальника замикати його увечері в сейф, щоб хоч уночі мати спокій, та не наважився: подумає, що збожеволів. Подарувати пістолет сусідові, в якого не було дітей? Але ж на зброю потрібен спеціальний дозвіл. Безвихідь та й годі! Отак я мордувався, але в той же час шукав і місця, щоб випробувати пістолет. Якось соромно було носити оту цяцьку, не знаючи, як нею користуватися. Добре, що хоч ніхто про це не здогадувався.

І от одного разу, потай од жінки, я подався у село Дирвеницю. Там, на пустихах, можна було постріляти. Про всяк випадок узяв і свою поштарську сумку, з досвіду знаючи, що селяни побоюються людей у формі. В сухому, зарослому терном яру знайшов стару грушу й вистрілив у неї. Му-

шу вам сказати, що сталося це якось надто швидко. Пострілу я майже не почув, побачив тільки, як на землю впало кілька листочків з груші. Я вирішив стрільнути ще раз. Натиснув спуск — нічого, жодного звуку. Обережно оглянув «вальтера» й побачив, що якась його частина одскочила назад і не повертається на своє попереднє місце. Посмикав туди-сюди, але клята частина й не поворухнулась. І мене вперше охопив справжній страх перед зброєю. Я витер з чола холодний піт і швидко пішов назад, сховавши пістолет у поштарську сумку. Він не влізав у кобуру через оту частину, що відскочила назад і не хотіла повертатися на місце. Додому я прийшов зовсім знесилений — так вимотали мене оті вправи. Заховавши поштарську сумку разом з «вальтером» у гардероб і заснув, ніким не помічений. А жінці, яка кудись пішла, лишив записку, що був, мовляв, у службовому відрядженні в селі Дирвениця, і хай мене не будить, коли повернеться. І дитину щоб доглянула.

Скільки спав — не пам'ятаю, але вдосвіта хтось розбудив мене. Мене сіпали за ноги й кричали. Розплющив очі й побачив жінку з кухонним ножом у руці.

— Вбивця! — волила вона. — Проклятий! Вставай!

Я підскочив і аж заточився з переляку. Вдарився об пічку й прокинувся остаточно. Жінка стискала в руці ніж і кричала: «вбивця, вбивця». Біля неї стояв похнюплений Іван. На підлозі коло нього чорнів «вальтер».

— Я не стріляв, — скиглив Іван, — я тільки зарядив його...

— Ще чого, стріляти...

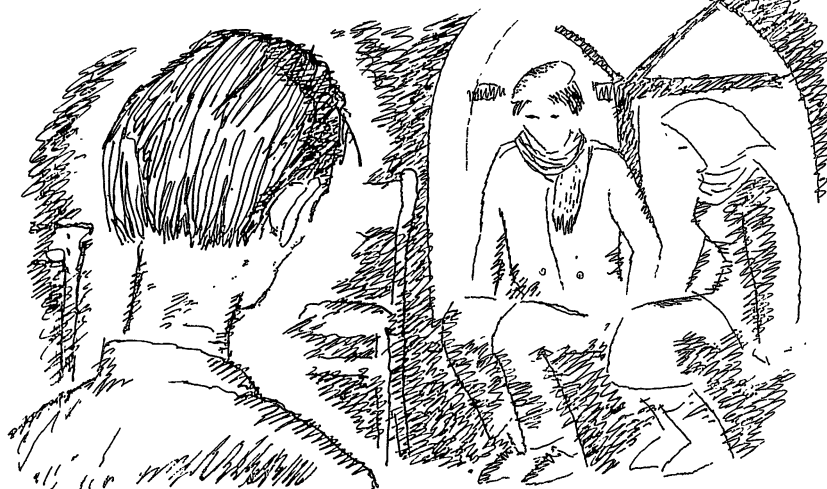
Я все зрозумів. Нашвидку вдягнувся, позираючи на ніж у жінчиній руці, підняв «вальтера» і пішов до товариша Мичева. Старий політ'язень дуже здивувався. Але коли я розповів про свої муки, він зареготався, наче почув бозна-яку веселу історію.

— Гаразд, гаразд, — заспокоював мене він, — я збережу його для твого сина, хай тільки підросте... Адже знаєш, революція ще не завершена!

Тоді поплескав мене по плечі й підштовхнув до дверей.

— Гайда, рознось листи!.. Кожен на своєму посту, брате!

ЗМІЧКА

Останнім часом у пресі й на зборах, от і на нашій вулиці екзарха Йосифа, усе частіше мовиться про змичку між містом і селом. Задля цього й ми організували бригаду на чолі з Іваном Г. Івановим з кадастрового управління. Він ретельно взявся до своїх обов'язків й розклеїв по вулиці афіші, в яких закликав нас бути свідомими.

А ще студент художньої академії Мекишев, який недавно мешкає в нас, намалював селянина й робітника, що обнялися побратньому, й повісив малюнок перед входом до поштового відділення, де буває найбільше людей. Він також вирізав з картону Серп і Молот і почепив перед корчмою «Граово». Так розпочалася наочна агітація в нашому кварталі, після чого Іван Г. Іванов прийшов до мене додому, аби вплинути особисто, бо я все ще огинався й під жіничиним тиском недовіркою ставився до цієї справи.

Того вечора ми всі були вдома: і жінка, і син, і студент Мекишев, що, я вже говорив, наймав у нас куток. То був скромний, замислений хлопець; він погодився спати в кухні разом з нашим Іваном і через те видався нам вельми симпатичним. Він приїхав звідкись із тирновських сіл і тому інколи йому прислали чи то кошик винограду, чи сушених слив на компот, а то й патрану курку з двома-трьома цибулинами замість нутрошків, аби не зіпсувалася, поки дійде. У ті часи пошта працювала не дуже добре, хоча я сам служив у тому відомстві. Отже, Мекишев допомагав нам і платою, і харчами. Та й не засиджувався вдома, а здебільшого малював у академії чи йшов з колегами до клубу. Так чи інакше, Меки-

шев не заважав нам, надто мені, бо він не скупився (ми з жінкою і сином майже самі з'їдали прислану з села курку та інші харчі) і не задавався, як роблять деякі інші художники, про що я чував. Мав, звісно, вади й він, але не були вони такі вже й фатальні, от через те я терпів його. Він був, даруйте, досить брудний і рідко міняв свою поплінову сорочку. Не кажучи вже про штани, колір яких, певно, ніхто б не визначив — сині вони чи коричневі. Але всім цим він завдячував своїй професії, бо мав справу з фарбами й вуглем, а також тому, що в нашому кварталі не було лазні. У міській лазні, як відомо, черга не зменшується ні вдень, ні вночі, та й води інколи не вистачає.

Проте Мекишев багато допомагав нам у наочній агітації. Тому Іван Г. Іванов всіляко улещував його й говорив, що завдяки Мекишеву ми вийдемо переможцями в змаганні з іншими кварталами, бо таких художників там бракує. А товариш Мичев просто заявив: «Це знахідка, не дратуйте його, бо він дуже чутливий»... І всі ми тремтіли над Мекишевим, за винятком моєї дружини, а, як вам відомо, це холодна й не дуже свідомо істота й майже нічого не тямить у мистецтві, не кажучи вже про політику. Вона не тільки будила вранці Мекишева, брязкаючи на кухні посудом, а й посилала іноді його до бакалійника, щоб устигнути вчасно приготувати нам обід, а часто кепкувала з його довгого волосся, кажучи, що він скоро пострижеться в Кокалянський монастир та інші дурниці, які я пускав повз вуха. Мекишев, певна річ, обертав на жарти ці її шпильки й пояснював, що всі ху-

дощники ходили з довгим волоссям й відпускали бороди, бо малювали один одного.

— Не дражни його,— просив я, — бо поскаржиться товаришеві Мичеву, який опікується людьми мистецтва.

— Хай собі скаржиться,— відказувала вона й різала м'ясо.— Я хочу його здихатися, то й кажу.

І ще з більшою люттю різала м'ясо, неначе то було не м'ясо, а я. І я замовкав, відчуваючи, що атмосфера розпалюється.

Якось я сказав Мекишеву:

— Взяв би, та й намалював її. Чого доброго, подобришала б!

А той:

— Не живописна... Занадто повна.

— Пусте! Намалюй її тендітнішою... щоб полагіднішала

— Боюся, що вийде карикатура.

— А ти спробуй, брате, — кажу, — спробуй!

— Подумаю.

Приблизно в цей час до нас прийшов Іван Г. Іванов, щоб уплинути на нас своїм агітаторським словом і переконанням, якого ні від кого не приховував.

Він постукав у двері й ввійшов. Ми саме сиділи біля столу, гуляли з Мекишевим у карти, а мій син записував результати і спостерігав за нами. Жінка, як завжди, поралася на кухні. Отож Іван Г. Іванов застав нас за картами й мовив:

— Що за панські розваги, товариші... Замість слухати музику чи якусь іншу передачу, ви граєте в карти.

Я кинув карти на стіл і вибачився.

— А ви сусідів агітували? — вів той далі. — Провели з ними хоч одну бесіду?.. А ти, Мекишев, приготував картину?

— Рамки нема.

— Про рамку не журись. Я замовив... А Радка вже готова чи ні? — обернувся він до мене.

— Не готова, — почувся з кухні жіночий голос.

Іван Г. Іванов розгублено подивився на мене, бо не чекав такої відповіді, яка розсердила і збентежила його.

— Що це значить, брате? — запитав він тоном товариша Мичева. Я теж останнім часом розмовляю так.— Це що, опозиція?

Жінка саме вийшла з кухні з ножем, що блищав у її руці.

— Не готова і взагалі ніколи не буду готова! — відрубала вона, спинившись перед самісіньким носом в Івана Г. Іванова. Довготелесий, хирлявий чолов'яга, колишній кравець, у випрасуваних смугастих штанах стирчав над нами всіма зі своїм горбатим носом і вусиками.

— Ти це серйозно?

— Цілком.

— Підтверди письмово, — провадив далі Іван Г. Іванов, розгортаючи теку. — І щоб не калялася завтра, коли підеш у комісаріат по карточки...

— Залякуєш? — схлипнула вона.

— Так, залякую, — відповів Іван Г. Іванов, закриваючи теку й підводячись. — Може й ще гірше статися, коли тобі бракує свідомості.

Жінка посунула на нього, але він спритно вислизнув у двері, й ми побачили тільки його спину. Він не дав їй сказати останнього слова, яке вона любила вживати. І може, саме через те, з амбіції, вона почала сварити селян, цих ледацюг, дармоїдів і таке інше, галасувала й бігала по хаті.

— А мені хто допоможе? Все сама-самісінька, ніхто й пальцем не кивне! — кричала вона.

Я забився в напівтемряві за кушетку, син устроїв носа в підручник з алгебри, а Мекишев утік на волю, у клуб. Запала глибока тиша.

Другого дня перед поштою на нас чекав грузовик з двома прапорами й плакатом. Ми з Мекишевим, попри все, з'явилися в умовлений час. Навіть Іван Г. Іванов похвалив нас за точність, поручкавшись із кожним, з делікатності й словом не прохопившись про мою жінку. Ми були задоволені, хоча й не виспалися.

Рушили до села Дирвениця, звідки мали розпочати змичку. Про те село в мене лишилися негарні спогади, бо, як вам відомо, на його околиці я свого часу стріляв із «вальтера». І тепер, коли ми поминали стару грушу, в яку я лучав, мене кинуло в піт. Я, звісно, не розповів Мекишеву про цю неприємну пригоду в моєму житті, що й досі мучить мене, а тільки промовив:

— Страшенно відстала Шопщина¹, брате, потребує великої допомоги.

— Того й поїхали, — відповів Мекишев, пересунувши дерев'яну скриньку, з фарбами, — ми повинні знищити сліди минулого.

— Авжеж.

Незабаром ми були вже на сільському майдані. На наш подив, приїхали ще дві міські бригади, які вже працювали. Ми теж одразу підключилися, щоб виявити й свій хист, не гірший, ніж у інших. Двоє циган заходилися кувати селянських коней, що ходили босі майже од самого кінця другої світової війни, яка принесла народам стільки страждань. Кравчихи взялися до сорочок й одержі бідних людей, а лудильник, який приїхав з інструментом, почав лагодити й чистити позеленілі й побиті каструлі, отож довкіл запахло нашатирним спиртом. Одне

¹ Західна Болгарія.

слово, майдан перетворився на тандиту. Собаки валують, кури злітають над тинами й без угаву кудкудачуть; дітлахи плутаються під ногами й зацікавлено розглядають нас. А їхні батьки й матері тим часом тягнуть усяке лахміття, щоб ми полагодили. Звичайно, дехто з них утрачав почуття міри, як от, наприклад, сільський сторож, що заховався в хаті, коли бригадники підмітали його подвір'я... Дивний світ. Усе стосується свідомості, як бачите!

Ми з Іваном Г. Івановим пішли до общини, поговорити з головою щодо управління й діловодства. Я порадив поштареві сортувати листи за абеткою, перш ніж розносити їх адресатам, а на випадок неправильної адреси негайно повертати кореспондентові, як це прийнято скрізь по нашій мережі. Він уважно вислухав мене. Хлопець, видно, був тямущий, і я похвалив його, сказавши, що він може працювати в міському масштабі. Поштар ухопився за це й відкрився мені, що давно хотів спробувати щастя, тобто мав намір шукати роботу в Софії. Я негайно обрізав його й не дозволив обдурити себе.

Потому ми пішли в читалище¹. Там був Мекишев, оточений гуртом хлопців і дівчат. Всі спостерігали за ним. А він вуглем по пам'яті малював портрети політичних діячів. Аби не заважати йому, я взяв його теку з репродукціями й дав знак молоді йти за мною до другої кімнати. Я хотів показати їм, як робиться стіннівка. Поки я вчив молодь, як наклеювати вирізки з щоденної та іншої преси, Іван Г. Іванов проводив бесіду про кооперативний лад. З цією метою він вийняв із теки Мекишева кілька картин і пояснював наочно.

Тими картинками Іван Г. Іванов привабив до себе майже всю молодь. Біля мене лишився тільки один учень з ножицями й клеєм, а коло Мекишева — дівчина з довгою русою косою і синіми очима. Вони були в неї запалені, та це, звісно, не шкодило красі, наскільки в цьому я розуміюся. Після політичних діячів Мекишев заходився малювати дівчину. Вона сиділа на оранжевому стільці, зніяковіла, видно, од циганських очей художника, який пильно дивився на неї. Я й до того помічав у Мекишева вільні манери, але цього разу був од нього просто у захваті. Кілька разів він повертав до вікна обличчя дівчини, торкаючись двома пальцями її підборіддя й кажучи, з примруженими очима, що шукає виразу її душі, а не тільки зовнішньої схожості, яка його не цікавить.

— Отак, Ценко, — казав він, — а тепер перекладемо косу на груди.

Дівча палало, як зимова герань, і я зрозумів, що воно вже вступило у небезпеч-

ний вік. Мені забилося серце, але я промовчав, удаючи з себе байдужого.

Як далі розвивалися події, я не знаю, бо того дня в мене були й інші справи, але Ценка так само заціпеніло сиділа на стільці. Мекишев клав фарби на полотно й не відривав погляду від білого лиця, яке, здавалося, і в темряві випромінює світло й дозволяє малювати себе допізна. Мекишев навіть не прийшов на мітинг, влаштований на майдані.

Не знаю, чи Іван Г. Іванов помітив відсутність Мекишева, але коли ми поверталися до Софії, він сказав мені суворо й конфіденційно:

— Слухай, брате, цей художник може скомпрометувати нам усю справу...

— Яким чином? — запитав я.

— Ота Ценка — сирота, живе з бабусею.

— Невже?

— Так. Я все з'ясував. Пильнуй, щоб він не викинув якогось коника.

— Тільки цього ще нам бракувало, — показав я співчутливо й подивився на Мекишева, який сидів у кутку кузова й тримав на колінах намальований портрет.

В Софію ми приїхали пізно, розійшлися по домішках й одразу ж позасинали, зморені, ані словом не перемовившись із жінками й дітьми, які теж повкладалися рано, ображені нашою нездільною відсутністю. Наступного дня я прокинувся бадьорий, готовий продовжувати свою роботу в поштово-му відділенні. Мені було весело і якимось легко, коли раптом бачу: Мекишев повісив портрет Ценки на кухні, а моя дружина стоїть навпроти з здивованим обличчям.

— Це хто така? — запитала вона Мекишева, який саме вмивався.

— Сільська дівчина.

— Навіщо ти повісив її тут?

— Щоб висохла, перш ніж передам на виставку.

— Та вже висохла.

І моя жінка простягнула до полотна палець.

— Не займайте, тітонько, — Мекишев замахнувся на неї рушником.

Дружина гучно зареготала й висмикнула рушник з його рук.

— Боже помагай, — проказала вона й пішла підмітати кімнату.

— Ти знаєш оту кралю? — запитала жінка, коли ми сіли за стіл.

— Так. Я бачив її.

— Ну?

— Сирота. Живе з бабусею.

— Ага... Виходить, сватали її.

— Прошу тебе, Радко!

— Нема мене чого просити... Ось припреться взавтра й приведе дитину, отоді проситимеш...

¹ Культосвітня установа — поєднання бібліотеки й клубу.

Я замовк. Бо що можна заперечити проти фактів?

Через тиждень Іван Г. Іванов знову зібрав нас, щоб їхати у Дирвеницю, вже без Мекишева. Замість нього в грузовик сіла моя дружина, щоб побачити Ценку, та й розвіятися трохи. Хоч вона й холоднокривна, але і в неї нерви здають останнім часом.

Отже, приїжджаємо в Дирвеницю і бачимо: Мекишев у читальні малює Ценку.

Жінка моя аж зблідла.

— Чи не казала я тобі, що тут пахне весіллям? — сказала вона, непомітно вщипнувши мене.

Я опанував себе.

— Маєш рацію, Радко, але більше ані слова.

Цього дня я й за холодну воду не брався, за що одержав нагінку від товаришів. І як повернулися до Софії, почалося справжнє пекло. А через два місяці сталася фатальна сварка з Мекишевим. Він приїхав до нас із Ценкою, як ми й передбачали. Вони ска-

зали, що розписалися, тобто взяли громадянський шлюб, і поставили нас перед доконаним фактом. Мекишев сів на стілець, підпер голову й довго думав. Ценка стояла коло нього з вузликом у ногах.

— Оце й весь твій посаг, товаришко? — сказала тоді моя жінка, кепкуючи.

Відтак крутнулася й пішла на кухню. А на дворі сніжило. Лютувала зима. Тоді я тихо промовив:

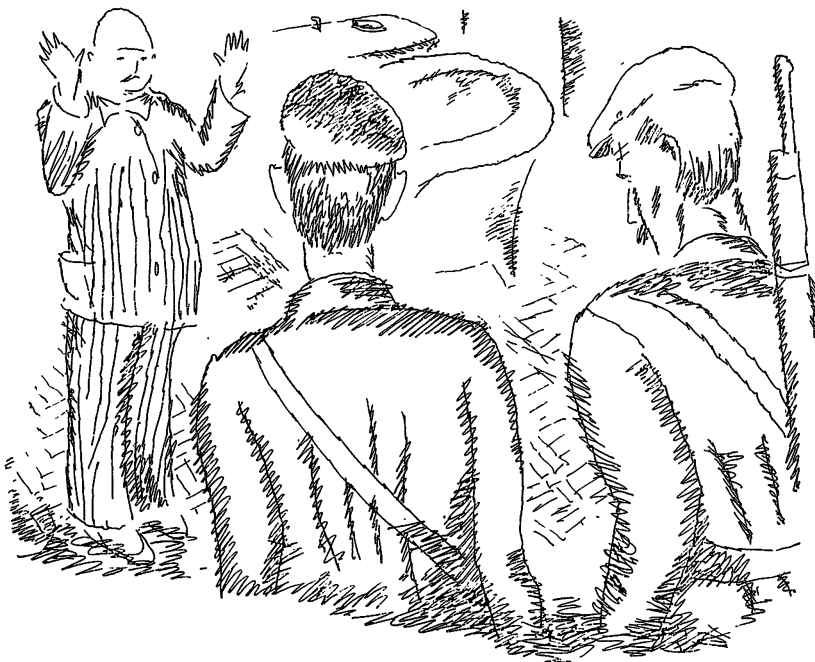
— Мекишев, годі тобі сушити голову, якось та влаштуємось.

Він одкинув з чола волосся й довго дивився на мене затуманим поглядом. Тоді встав, підняв вузлик і взяв Ценку за руку.

— Взавтра прийду за рештою речей, — проказав і повів свою дружину до дверей.

Я пішов за ними. Просив їх повернутися, та вони не чули мене, певно, через хурделицю. Я довго йшов за ними, а тоді вернувся в хату й зажурено сів на канапку. Жінка моя поралася в кухні й мугикала про Лилянну, що полотно полоще в тихому Дунаї. Така голосиста, бісова баба, непогано співає, хоча постаріла й поглаждала.

БЕЗ НАСЛІДКІВ

— У нашій корчмі на вулиці екзарха Йосифа, — розповідав мені Зафіров, — обідав іноді й товариш Мичев — кебабчета¹ з лютеницею² й дрібно посіченою цибулею та трохи квасолі. Я пропонував полити для го-

¹ Невеличкі ковбаски із січеного м'яса, смажаться на відкритому вогні.

² Густа приправа з червоного перцю.

диться й олією, а той відказував, щоб у такий напружений час, як нині, я не дражнив населення, змучене довгими роками фашистського рабства. «Не підводь народну владу, — казав він, — яку ми завоювали кров'ю!» І велів принести келих червоного вина, що його полюбляв. Я приносив йому

розливого¹, для вибраних відвідувачів, і обтирався біля його столу, вичікуючи слухної нагоди, щоб заговорити знову про ті питання, які останнім часом турбували й мене. Бо чимало моїх близьких уже стали на державну службу. А це зачепило вже й мою жінку. Та й ти, Мицков, казав, що в кадастровому управлінні є вакансія. «Тепер саме час, — казав ти, — покинути кельнерство й одержувати на схилі літ добру пенсію». І ставив за взірєць кравця Івана Г. Іванова, який працює тепер в кадастровому управлінні й ходить нашою вулицею з текою, повною квитанцій. «Він колишній приватник, а ти завше був кельнером і носив передачі товаришеві Мичеву в тюрму, — повторював, — тямиш рахувати й почерк у тебе гарний. Думкою дурень багатіє... Саме зараз треба кувати залізо...»

Товариш Мичев мовчки їв подану йому страву, запиваючи вином й утираючи паперовою серветкою вуса, але на мене зовсім не дивився. Я стежив за ним і чекав, коли він повечеряє, щоб знову заговорити про кадастрове управління.

Допивши своє вино й старанно витерши вуса, на яких повисли краплі вина він похмуро кинув:

— Зафіров!

— Слухаю, товаришу Мичев!

— Звідки це вино?

— З села, товаришу Мичев.

— Акциз сплачено?

— Аякже...

— Чому ж іншим подаєш п'ятьот?²

— Які гості, таке й вино, товаришу Мичев!

— Щоб я більше такого не бачив!

— Од п'ятьоту голова болить, товаришу Мичев, а ви займаєтесь розумовою працею й тому... Візники більше уподобують п'ятьот.

— Що візникам, те й мені!

Він устав і застібнув китель, бо за вечерею для зручності завжди розстібав його. Я стояв поряд і казав, що уніформа йому дуже пасує й робить його стрункішим, хоча він і невисокий та й постарів за роки ув'язнення й окупації. А той мені й відказує:

— Будь-яка уніформа тисне, Зафіров, але доводиться носити.

— Так, — погодився я, — колись і мені пропонували лишитися на надстрокову, але я відмовився, бо тоді в мене були інші інтереси. Однак тепер і я готовий служити народові, як тільки він покличе мене.

— Тобі й тут непогано, — мовив товариш Мичев, затягуючи ремінь і ховаючи пісто-

лет під китель, аби не лякати людей, що сиділи довкола й роздивлялися на нього.

— Воно-то так, але одна справа — державна служба, і зовсім інша — приватна.

— Байдуже... І тут потрібна свідомість.

— Авжеж, без свідомості нічого не робиться.

Товариш Мичев надів кашкета й пішов, оглядаючи столи й людей, які сиділи за ними. Я провів його до виходу й пошепки сказав, що власник «Граово» пан Хаджієв не з'являється вже цілий тиждень, і я не знаю, що й думати, бо ми лишилися самі з кухарем і пані Хаджієвою, яка сидить за касою й весь час плаче.

— Ви часом не збираєтесь націоналізувати корчму, товаришу Мичев? — запитав я, намагаючись обхідним маневром вивідати що-небудь про нашого хазяїна, який сидів за ґратами.

— Влада своє знає, брате, а ти не лізь куди не слід, щоб і тобі, бува, боки не нам'яли... Он бач, скільки роботи перед тобою!

Він показав мені на столи й на голодних людей, які чекали, щоб я нагодував їх. А в ті часи було скільки хочеш зголоднілих і зачучверілих людей через недоїдання в роки війни чи хвороби. І тепер усі поспішають набрати ваги, поки є картки.

— Зафіров, — сказав мені якимось товариш Мичев, настрикнувши на виделку одну з кебабчет, які я щойно подав йому, — з яких недоїдків ти готуєш оце?

— З телятини, товаришу Мичев.

— А чому тхне?

— Бо немає холодильника, товаришу Мичев.

— Гляди мені, Зафіров, ми проливали кров не заради спекулянтів і шкурників.

— Зрозуміло, товаришу Мичев.

— І чистота, більше чистоти, брате... Народ повинен бути здоровий, бо на нього чекає велика робота.

— Маєте рацію, товаришу Мичев, все буде зроблено.

— І жодних контактів із Хаджієвим... Сьогодні опечатали м'ясоторгівлю його свояка...

— Та невже? — здивувався я. — А за віщо?

— Тут не дивуватися, а бути пильним треба. Приватна власність завжди приносить несподіванки...

— Ваша правда, товаришу Мичев. Без свідомості нічого не буде... Ліпше було б націоналізувати...

— Тебе все до державного тягне, Зафіров. Не мороч мені голову цими питаннями. Краще засукай рукави й берися до діла!

І знову показав на корчму, наче це була нива, а не кімната з низькою дерев'яною стелею й десятком старезних столів... На-

¹ Болгари віддають перевагу розливному вину.

² Низькогортне вино, виготовлене з виноградних вичавків.

ступного дня він навіть приніс мені два плакати з карикатурами й загадав почепити їх на стіні, де раніше висів портрет його величності, а тепер була пляма, що виказувала монархічні переконання Хаджієва, який нині сидів у тюрмі за спекуляцію. На одному плакаті було написано: «Будьмо пильні», а на другому — «Бий ворога». Я їх повісив, а товариш Мичев тим часом говорив, що незабаром відбудуться й інші події, свідком яких я стану, хоч я і не зовсім класово свідомий. Рятую мене тільки те, що свого часу я годував бідних студентів й іноді носив передачі в тюрму. Тепер од мене вимагалось, щоб я діяв, як молодий партієць, а не просягував руки до державної служби й захищав приватників типу Хаджієва.

— Товаришу Мичев, — одказав я, — мої товариші включилися в соціалізм, а мене ви все ще тримаєте коло приватників. Тут недовго й посковзнутися...

— Ти стоїш на ключовій позиції, Зафіров.

— Не можу, товаришу Мичев! Усі мені пророкують, що я теж опинюся за ґратами, як Хаджієв.

— Що ж ти пропонуєш?

— Не знаю.

— Коли не знаєш, не мели дурниць, а подбай про гігієну... Чому скатерки такі засмальцьовані?

— Немає мила, товаришу Мичев. У комісаріаті не дають карток.

— Застеляй обгортковим папером.

— Так, маєте рацію, про це я не подумав. Ось що дає колективний мозок...

— Мінятимеш папір щодня.

— Ну, можна й через день.

Наступного дня я застелив столи обгортковим папером, синьо-червоним, і все довкола посиніло й почервоніло, навіть наші фізіономії. Поставив і троянду на стіл, за яким сидить товариш Мичев, а над умивальником повісив кругле дзеркало. Поклав і папір для витирання рук, і якийсь порошок, що добре мив, хоча й ранив шкіру при не обережному користуванні. Біля каси, де господаря приймає гроші й плаче, прилаштував два червоні прапори. Я порадив їй повеселішати, аби не псувати апетит клієнтурі, бо інакше ні за що не відповідаю. Вона послухала мене й попросила поставити ще прапорців на столи, щоб партійці нічого лихого не подумали про неї — її чоловік розплачується за чужі гріхи.

Так спливав час у нашому «Граово», і я далі метушився коло столів, засланих обгортковим папером, відчуючи, що все дуже слабію. Заболіла печінка, зіпсувався копір обличчя. Товариш Мичев усе це бачив, але мовчав. Тільки інколи казав, щоб я оберігався міщанської стихії, яка захопила й згубила багатьох молодих партійців. Зви-

чайно, я оберігався, але бачив, що з цього нема ніякої користі. І вже був вирішив покинути «Граово» й податися світ за очі, та тут товариш Мичев викликав мене до себе в управління. В нього були Іван Г. Іванов і ще дехто з нашого кварталу. Всі мовчали.

— Ти готовий, Зафіров? — звернувся до мене товариш Мичев.

Мені перехопило подих.

— Революція триває, брате...

Він оглянув інших, що стояли коло столу, й запропонував сісти. Ми посідали й не зводили очей з товариша Мичева, який тримав у руці аркуш паперу.

— Почнемо?

— Так, — відповів за всіх Іван Г. Іванов.

Товариш Мичев підніс аркуш до очей і почав читати. Він читав повільно, час від часу випростуючи свою куценьку спину й тичуючи на нас пальцем, щоб ми не послаблювали своєї уваги. Я погано розумів його слова, але слухав. Навіть коли він скінчив, я однаково нічого не второпав, але, щоб не виказати цього, промовив: «Дуже добре». Потім товариш Мичев поклав аркуш на стіл, поговорив ще трохи й наказав нам розійтися по домішках і чекати сигналу.

— Становище серйозне, — додав він, — може й до зброї дійти!

Ми розійшлися й стали чекати сигналу. Я сказав жінці приготувати мені черевики й шкіряну куртку, що в них я ходив на екскурсії, і картаті штани-гольф, поношені, але ще годящі. Попросив зварити кілька яєць і загорнути в хустинку кусень хліба. І перестати допитуватися, куди я йду й що робитиму.

Полягали близько півночі. Поспав якусь годину-дві. В досвітнім тумані хтось гукав знадвору, постукавши у вікно:

— Зафіров!

Я прочинив вікно й побачив на тротуарі Івана Г. Іванова у шкіряній куртці й штанах-гольф та ще двох незнайомих чоловіків.

— Одягайся, — сказав Іван Г. Іванов і подав мені автомат.

— Навіщо він мені? — запитав я.

— Не розпитуй, брате, — озвався хтось із темряви.

Я впізнав голос товариша Мичева.

— Куди ми підемо, товариші?

— Це партійні справи, брате, не барися. Даю тобі п'ять хвилин!

Було холодно, туман, наближалася зима. Ми посідали у вантажну машину й рушили до передмістя. Я завважив якусь метушню на вулицях, але нічого не питав, бо товариш Мичев звелів мовчати. Ми проскочили залізницю й виїхали в чисте поле. Вдалині блимали вогні, що з кожною секундою наближалися. Тоді товариш Мичев, який сидів поряд зі мною, прошепотів мені на вухо:

— Запам'ятай, брате, ти береш участь в історичній події! — І показав на будівлю, яка вже окреслилась перед нами: — Цієї ночі ми здійснимо другу революцію... Або, як казав Маркс, експропріацію експропріаторів!

Грузовик різко загальмував, і ми опинилися перед входом до фабрики.

— Будьте обачні, товариші! — сказав товариш Мичев. — До зброї вдаватися тільки в крайньому разі!

— Краще б не вдаватися, — сказав я і перекинув автомат через плече.

Ми зайшли на фабричне подвір'я. Товариш Мичев показував дорогу. Він, певно, знав фабрику, бо колись, ще перед арештом, працював тут і мав знайомих серед старих робітників.

Подвір'я фабрики, порожнє й брудне, оточували низькі будівлі. Їхні вікна світилися, долинав гуркіт машин і смерділо горілою гумою. Це була, як я зрозумів, фабрика калош і гумових виробів. Мене занудило, але я стримався, щоб не осоромитись. Хоча б це була бісквітна фабрика, а то гумові вироби...

Товариш Мичев привів нас до якогось цеху і взяв звідти двох робітників, що, видно, чекали на нас, бо теж були озброєні. Ми разом рушили до будинку адміністрації. Всі мовчали. Чутно було тільки важкі кроки, що їх відлунював коридор. До нас приєднувалися й інші робітники. Всі йшли мовчки, гупаючи черевиками. Коли дійшли до директорового кабінету, нас було вже чимало. Автоматники, очолювані товаришем Мичевим, висунулися наперед, решта — за нами.

Кабінет, на наш подив, був незамкнений. Ми застали там заспаного фабриканта в піжамі. Це був стрижений, хирлявий, зляканий чоловік. Побачивши наші автомати, він одразу ж підняв руки, хоч ми нічого йому не казали, і вклонився. Ми уважно розглядали його, бо вперше бачили капіталіста в піжамі. А товариш Мичев розгнівався, що він уклонився нам, і звелів опустити руки та віддати ключі від каси.

— За рішенням уряду, — сказав товариш Мичев, — сьогодні ми націоналізуємо ваше підприємство...

— Прошу, панове, — промовив фабрикант, — я чекав на вас... Ось ключі!

— Коли б справді чекав, то приніс би їх сам! — ще більше розгнівався товариш Мичев і висмикнув ключі йому з рук.

Фабрикант хотів іще щось сказати, але товариш Мичев передав його Іванові Г. Іванову й наказав одвести до сусідньої кімнати, де мали скласти опис його капіталів. А робітники юрмилися в коридорі, аби побачити, що діється в директоровому кабінеті.

— Зафіров, — обернувся до мене товариш Мичев, коли Іван Г. Іванов вивів фабриканта з кабінету, — сідай зразу за стіл й оформляй документи, бо часу обмаль.

Спочатку я подумав, що це жарт, але він штовхнув мене автоматом у широке крісло, на яке старий поклав шкіряну подушку, й вів далі:

— Не витріщай очей, товаришу Зафіров, а починай керувати! Цілий рік ти канючив, щоб тобі дали державну службу... Ось тобі державна служба.

Робітники довкола засміялися й почали переморгуватися. Я затис у руці ключі й пірнув у крісло.

— Але ж, товаришу Мичев...

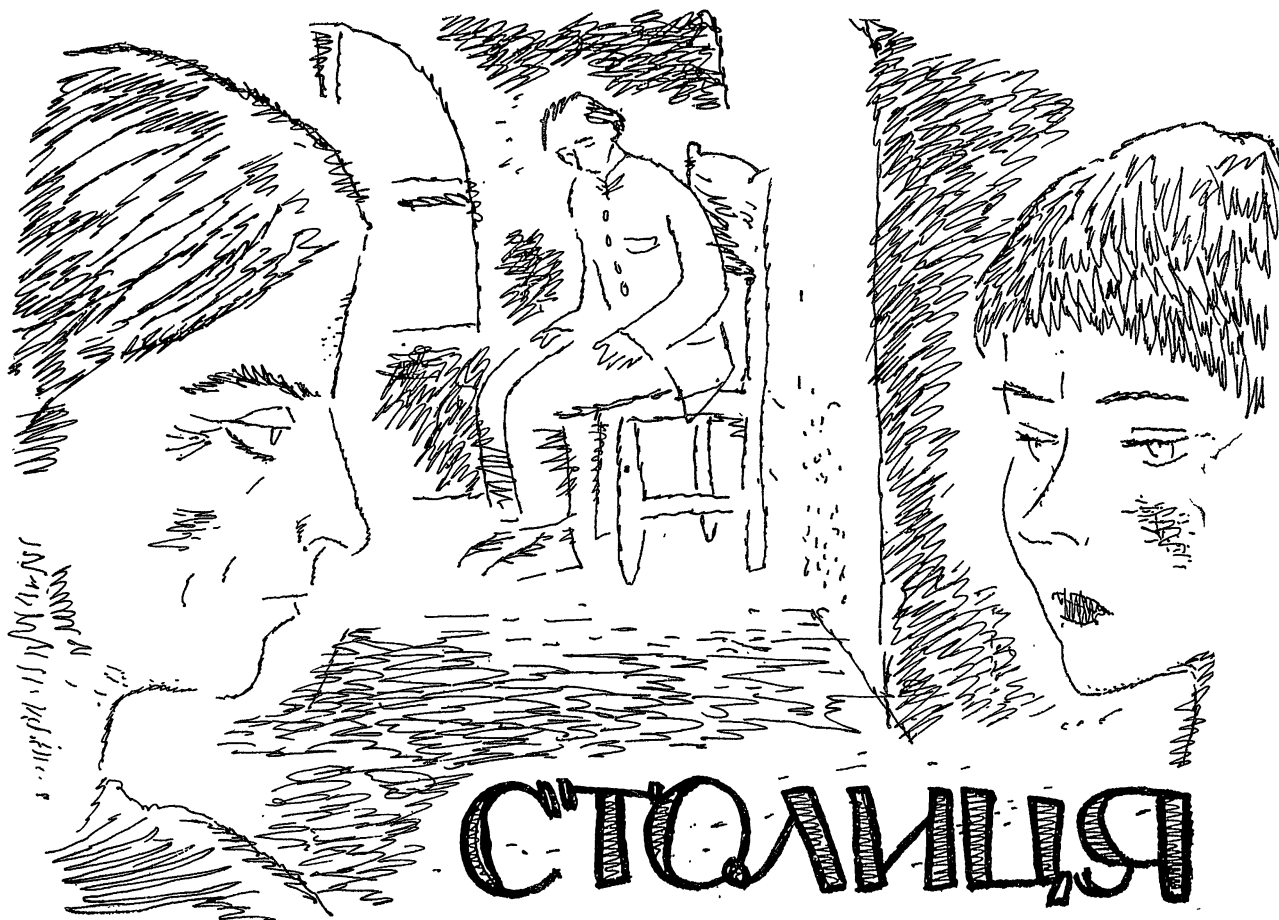
— Ніяких але, Зафіров!

Він махнув рукою і наказав усім іти за ним до великого цеху, де він прочитає постанову уряду, яку вчора читав нам у своєму кабінеті і якої я не зрозумів.

Я несподівано опинився серед чужих людей і засумував за корчмою. Тому написав заяву, щоб мене звільнили. Писав, що хворію і щось про брак освіти. Та ще того самого дня одержав заяву назад із резолюцією «Без наслідків», написаною червоним олівцем через весь аркуш. Я збагнув не одразу, що означає оце «Без наслідків», а тому попросив, аби мене прийняв товариш Мичев і пояснив докладніше. Та він мене не прийняв.

— Перекажіть Зафірову, що коли й далі хникатиме, я заарештую його... Нема чого з ним церемонитися! — сказав він.

І грюкнув кулаком по столу. Я вирішив більше його не турбувати, бо він і справді міг виконати свою погрозу.

СТОЛИЦЯ

Коли минула тяжка зима і настала сонячна весна, я сказав дружині:

— Час подумати про літній відпочинок.

Вона глянула на мене трохи здивовано:

— Що це ти знову надумав?

Я пояснив їй, що люди вже влаштовують дітей у піонерські табори на узбережжі чи лісах Ріли, де вони зміцнюватимуть своє здоров'я, аби після того успішно продовжувати навчання. Вона висміяла мене й заявила, що кращого курорту, ніж Дрянівський монастир, нема ніде в світі. І що навряд чи вдасться знайти інше таке місце, — з рибою й гірськими козлами, не кажучи вже про козяче молоко й домашні ковбаси. До того ж її молодша сестра весь час писала, щоб ми приїхали в гості, а не задавалися своїм софійським мешканством, бо соціалізм будується скрізь по країні, навіть і в монастирях.

— Гаразд, — погодився я, — тоді напишемо їм листа.

— То сідай і пиши, адже це твоя робота!

І справді, сів я після робочого дня і написав листа, в якому більше розпитував про здоров'я свояка та його дружини і кліматичні умови в монастирі, аніж повідомляв

про свій намір організувати літній відпочинок сім'ї. І що б ви думали, — на третій чи на четвертий день надійшла відповідь, віддрукована на машинці, адже свояк працює в бухгалтерії монастиря. «Черешні, — пише, — в наших краях незабаром достигнуть. Потрібно ще якихось десятків днів, сонячних днів, — а в нас тут майже всі дні сонячні, — і можна пригощатися. Про це повідомлю додатково».

Справді, за десять днів одержуємо ще листа, також друкованого на машинці, тільки через червону стрічку. «Тут, — пише свояк, — у нашому краю, приємно й весело, куди не глянеш — зелень; вийдеш з міста, а навколо ниви зеленіють, виноградники, городи. Акація саме цвіте, пахощі на весь район. Бджілки гудуть, збирають з пахучих квітів чистий бджолиний мед. Гляне людина на все це, і стає їй легко, весело, забуває про будні».

— Так, — звернувся я до жінки, — маєш рацію! Пожити там справді корисно для здоров'я. От кінчиться в Івана навчальний рік, одразу ж поїдете. А там, може, і я десь підскочу днів на десять, коли одержу відпустку.

— Чому ж тільки на десять? — здивувалася дружина.

— Щоб не обтяжувати Єленку, — одказав я.

— Ха, їй це як п'яному з гори котитися! — вигукнула жінка. — Вони й без того за нашим Іваном побиваються, бо своїх дітей не мають!..

— Справді, — погодився я. Поговоривши отак ще трохи, ми постановили не втрачати жодного дня літніх канікул і одразу ж після закінчення навчального року відправити Івана — разом, звісно, із його матір'ю — у Дрянівський монастир. У наступних листах повідомив їх про нашу ухвалу, написав, що, може, теж приїду, пізніше — не більше, як на десять днів, аби не завдавати їм зайвого клопоту. А в іншому листі сповістив, що привеземо з собою харчі й усе потрібне, хай про це не турбуються. Запросили і їх приїхати до нас, коли тільки забажають. Завжди будуть дорогими гостями, хоча ми й досі, з-перед Дев'ятого, живемо в підвалі. Цим натякали, власне, щоб не їхали, бо в нас умови погані через відсутність сонця та іншого. Але свояк, зрозумівши, певно, натяк, одразу ж надрукував відповідь: «У зв'язку з твоїм останнім листом змушений тобі нагадати, що ти помиляєшся, бо погані умови пішли в минуле і ніколи не повернуться. незалежно від того, у підвалі ми живемо чи ні! Якщо столиця перетворилася на магніт, то в цьому винні не ми, мешканці провінції! Чи не так?» І ще кілька сторінок у тому ж дусі. Цього разу ні слова про черешні, неначе їх і не існувало. З таким, сказав я собі, можна і в халепу вскочити — чого доброго, перешле мого листа товаришеві Мичеву, або й вище. Тому з тактичних міркувань я не відповідав до початку літніх канікул, які й не забарилися надійти у відповідності з навчальною програмою.

Заклопотаний змаганням, яке охопило поштове відділення, як і всю країну, я навіть не помітив, коли закінчився навчальний рік і почалися літні канікули. На той час і ми завершили партійну освіту, але Іван Г. Іванов наказав нам не роз'їжджатися раніше, ніж він дасть знак, і вважати себе в стані мобілізації, бо всяке може статися. З цієї та інших причин я не зміг поїхати у Дрянівський монастир. І лишився на своєму посту в поштовому відділенні.

То марна річ — описувати вам від'їзд моєї жінки! Клунки, валізи, навіть дерев'яна скринька, що я її змайстрував, коли служив як запасник на турецькому кордоні ще на початку другої імперіалістичної війни, яка принесла народам стільки страждань!.. Отже, поїхали вони, моя жінка і син мій Іван, як то кажуть, з половиною хати,

повимітавши усе, де що було, аж до шафи й полиць, і кинули мене самотнього без нічого, але я не заперечував, — головне, щоб сім'я була нагодована і забезпечена всім потрібним. Та й, одверто кажучи, відчув я себе, мов та худоба в лузі на волі, і дуже мені було весело. Ввечері забігав у «Граю» побалакати з тітонькою Хаджієвою. Заходив інколи й до Мекишева, в ательє, оскільки він хотів намалювати мій портрет для майбутньої виставки. Жартував і з його жінкою Ценкою, яка народила близнят і щовечора купала дітей в дерев'яних ночвах. Взагалі був вільний і щасливий, ходив собі, закинувши на плече поштову сумку з листами, телеграммами, грошовими переказами, газетами й журналами. Відчував крила за плечима. Спав довго при відчинених вікнах, дихав свіжим повітрям з парку. Навіть не прокидався, коли поливальники вулиць зупинялися серед ночі під моїми вікнами побазікати. Все було добре: я працював, одержував листи од свояка з привітаними від моєї жінки, бо вона уникала писати мені через недостатню культуру.

А листи свояка були вельми культурні. Повідомивши, що вже зібрали черешню, він писав, що жита заколосилися й скоро дійдуть стадії воскової стиглості. Комбайни чекали в борозні, заправлені паливом та іншим, щоб не втрачати й секунди, бо, як відомо, день рік годує. Повідомляв іще, що в свята, після того, як виконував свої трудові зобов'язання перед селом, ходив на риболовлю кудись до дрянівської печери. Жартував між іншим, що Іван міг би стати великим вудкарем, коли б, зрозуміло, виявляв більше терпіння, як і в усьому. Жінка моя варила з риби смачну юшку і навчала цього мистецтва свою сестричку. У небі кружляли яструби, впольовуючи інколи курку з монастирського подвір'я. Час од часу над печерою з'являвся великий орел, який повільно ширяв під хмарами і потім зникав у високості, мов у тій легенді. Господарство монастиря процвітало завдяки бухгалтерії, але ігумен жив, додержуючись стародавніх звичаїв, під захистом тирновського владики. Вмів готувати словову ракію на сорока травах, зібраних на верховинах. У свята запрошував на чарку, але свояк відмовлявся, бо не вживав алкоголю ще з 1938 року, коли став непитущим

У жодному листі свояк навіть не натякав, щоб я вислав гроші або що для курортників. Вони жили на його утриманні. Ось нова людина, казав я собі, нова в повному розумінні слова. Так минув липень, настав серпень. Я був щасливий. Але щастя моє ще поглибилось, коли я одержав перше оповідання свояка «За течією пінявої річ-

ки», підписане «Л. Харамієв». В листі сво-
як пояснював, що прізвище Харамієв —
псевдонім, запозичене воно з народних
пісень, і щоб я знав, коли десь зустріну це
ім'я, що належить воно йому, а не будь-
кому іншому. Хотів знати мою думку про
оповідання і просив віднести його в моло-
діжне видавництво до головного бухгалте-
ра, з яким він колись учився в Свиштов-
ській торговій гімназії. Там вони разом
спостерігали з високого берега плин Ду-
наю і писали вірші, які не становили худож-
ньої цінності, але відігравали позитивну
роль в житті того консервативного містеч-
ка.

Оповідання мені дуже сподобалося. Го-
ловні його герої — свояк і мій Іван з вуд-
кою. Ось, казав я собі, як виростають лю-
ди, захоплені трудовими буднями. І я поду-
мав, що не завадить показати оте опові-
дання Івановій класній керівниці Ігнатієвій,
котра вже почала брати під сумнів розу-
мові здібності мого сина. Та я не мав часу
шукати Ігнатієву, бо свояк весь час
дзвонив мені по телефону й питав, чи від-
дав я оповідання головному бухгалтерові,
і чому барюся, з якої причини. Так мене
залякав, що тільки-но почую дзвінок, здри-
гаюсь і кидаюсь до трубки, охоплений ли-
хими передчуттями. Адже на тій річці пов-
но підводного каміння, і всяке ж буває. Та
як би там не було, я уладнав справу, і «За
течією пінявої річки» буде надруковано в
«Септемврійче»¹ за допомогою головного
бухгалтера, котрий казав, що з надр наро-
ду виходять нові сили, яким слід давати
простір. Я про все написав своякові, і він
надіслав мені нове оповідання, яке надру-
кувати не вдалося за браком місця. Та це
автора не збентежило, і він прислав третє
оповідання. На кінець серпня і початок ве-
ресня я мав уже чимало тих оповідань і не
знав, куди їх подіти. А телефон все дзво-
нить і жере гроші за розмови. Набрид я і
редакторам, і якось, коли я приніс черго-
ве оповідання, мені сказали:

— Перекажіть своєму Харамієву, хай
менше пише, та більше думає!

Спочатку я не звернув на це уваги, та,
поміркувавши, зрозумів, як образили і сво-
яка, і мене, бо мені справді подобалися
його твори. І я почав ходити й сваритися з
редакторами, доводячи їм, що вони віді-
рвалися від народу, запаніли в столичному
комфорті. Врешті свояк сам приїхав до
Софії влаштовувати свої справи, бо, як ка-
жуть, хто сидить під грушею, той і їсть
груші.

Це збіглося із закінченням літніх канікул.
Звичайно, дуже зручна нагода привезти
мою жінку і мого сина, щоб звільнити ме-

не від зайвого клопоту і витрат. Разом
з ними приїхала і Єленка, жінчина молод-
ша сестра, тендітненька, веселенька і вель-
ми гарненька, аби погуляти в Софії, де
вчилася в економічній школі, та й допо-
могти своїй жінці, навантаженій валізами,
кошиками й продуктами харчування, запа-
сеними на зиму. Одне слово, раптом з'яви-
лося у хаті четверо душ, усі здорові й міц-
ні, засмагли під літнім сонцем. Запахло
грушами, яблуками і верховинською ракі-
єю, яку свояк не пив, але полюблював да-
рувати і частувати нею близьких. Отак рап-
том зробилося дуже весело, тим більше,
що Єленка весь час наспівувала народних
пісень, з якими мала намір виступити на
Софійському радіо — на конкурсі співу.
Свояк, той був бадьорий. Погрожував, що
стане редакторам на горло і таке інше.
Він, як і Єленка, був худорлявий, високий,
з вусиками і все усміхався, неначе йому
море по коліна. Жінка моя, і та наче якось
пом'якшала, поглаждала на монастирських
харчах. Видно, й на неї курорт вплинув, бо
інколи й вона підспівувала Єленці в унісон
з радіо. Я вже не кажу про Івана, який
майже не повертався до хати, забувши, що
на нього чекає навчальний рік. Я також був
задоволений, забезпечений матеріально на
сувору зиму, готовий до виконання служ-
бових своїх обов'язків і продовження своєї
партійної освіти.

Наше благоденство тривало тиждень.
Першою озвалася моя жінка:

— Єленко, чи не можна трохи притиши-
ти радіо?

— Це не радіо! — відказує Єленка.

— А що ж то?

— Я співаю.

— Дурниці... Ти співаєш! То радіо було.

— Хіба ж я погано співаю, Радко? Через
місяць виступатиму на конкурсі!

Жінка моя замовкла. Чую тільки, як січе
ножем цибулю.

— Що це ви надумали, — несподівано
знову озвалася вона, — невже до Софії
хочете переїжджати?

— А чого ж, може, так і буде, — відпо-
відає Єленка, — це не радує тебе?

Жінка замовкла.

— Наші справи йдуть непогано, — вела
далі Єленка. — Любчо пропонують місце
бухгалтера в молодіжному видавництві. А
як я пройду на радіо, то й мені робота
буде.

— А житло? Квартира?

— Велике діло, якось влаштуємось...

Жінка моя стала в прочинених дверях, з
очима повними сліз од цибулі, яку вона
сікла, і довго дивилася на мене. Тоді хряп-
нула дверима, щоб не бачити мене. Після
того ми два дні не розмовляли. А врешті

¹ Піонерський журнал.

таки посварилася, тільки не зі мною, а з Єленкою. Лаялися в кухні перед неприбранним столом.

— Ти ще мене вчитимеш! — кричала одна.

— Авжеж, вчитиму! — волила друга.

І пішло, і пішло — кінця не видно! Єленка і вертихвістка, і все тільки перед люстром крутиться, Єленка і дітей не мала, бо з шістнадцяти років вешталась із холостяками, не одружуючись... Я притулився в кутку, з сорому не знаючи, куди очі подіти. Після того, зрозуміло, почали битися. Жінка була сильніша, то й випхала Єленку з кухні. Жахливе становище! Свояк, повернувшись, мало не заплакав.

— Рідні сестри! Рідні сестри!.. — повторював він.

А потім додав:

— Ні, я так не можу!

Витягнув заплакану Єленку на вулицю і до пізнього вечора ходили не знати де. Повернулися вночі, непомітно. Ми бачили тільки, що завісили простирадлом двері до передпокою, щоб не видно було, як лягатимуть. Спали до десятої години. Потім устали, вмилися й знову пішли. Так тривало кілька днів. Нарешті свояк мені сказав:

— Слухай, Драгане, ми з тобою чоловіки, тож поговоримо як чоловіки... Справа дуже серйозна... Оце саме чекаю відповіді про три місця...

— Та я ж нічого, — кажу, — аби тільки сестри порозумілися. Я можу і з трьома, і з тридцятьма жити в цьому приміщенні, і мені буде так само просторо... Хіба ж ні?

— Так, у тебе широка душа, але Радка, що робити з Радкою?.. А ти ж сам знаєш, що залізо треба кувати, поки гаряче...

Я дивився на нього й мучився. Під очима в нього од безсоння з'явилися синці. А Єленка провалилася на конкурсі, і про пісні більше не могло бути й мови. Всі ходили похмурі, майже не розмовляючи між собою.

— Тільки трохи місця, братку, мені потрібно! — зітхав іноді свояк, коли моєї жінки не було вдома. — Тільки містечко, щоб голову прихилити! А тоді ви побачите, що я можу і що я вмію!

І очі в нього наливалися слізьми, та й мені пекло під повіками. Нарешті я не витримав і пішов до товариша Мичева, розповісти про все.

— Слухай, брате, — каже мені він, — справа з квартирою дуже складна... Я не заперечую талантів цього товариша, але час вже тобі подумати й про себе... Доки, між іншим, ти житимеш у цій халупі, що лишилася од минулого?.. Радка має рацію, коли бореться за житлоплощу! Не дорікай їй!

Він підвівся й довго міряв кроками кімнату. Потім знову сів за стіл, узяв теку в червоній оправі і почав гортати якісь папери.

— Цими днями звільняється одна квартира, яку займала досі наша адміністрація... Ми ще нікому її не обіцяли...

— Але, товаришу Мичев...

— Кажу тобі, не заперечуй!.. А той Харамієв, письменник, поживе в підвалі поки що... Так?

— Спасибі, товаришу Мичев, спасибі! — почав я дякувати.

А він підвівся й насварився на мене, бо не любив поклонів. Тоді підняв телефонну трубку, зробивши мені знак, що я можу йти.

Радісний, я збіг сходами й поспішив додому поділитися новиною. Свояк і Єленка аж в долоні заплескали, а жінка почервоніла, неначе її обварили окропом.

— Не буде цього! — одрубала вона. — Звідси не піду, хай навіть хороми дають!

— Радко! — заходилися ми її умовляти.

— Ні!

Вона була тверда й непохитна.

Ну що ж... У сонячну квартирку переїхали свояк з Єленкою, а ми лишилися жити в підвалі, як і раніше, задоволені благополучним закінченням сварки, що загрожувала назавжди розлучити нас. А це негаразд, бо кожен має право на щастя, незалежно від того, де живе, чи в підвалі чи в сонячній квартирі.

Одного тільки було мені жаль — Дрянівського монастиря, де ми звикли відпочивати... Бо свояк, захоплений бухгалтерською і письменницькою роботою, не думав уже ні про природу, ні про власне здоров'я... Але, кажуть, профспілки думають вже і над цим питанням, треба тільки мати терпіння...

*З болгарської переклав
Любим КОПИЛЕНКО*

«НЕЗНАЙДЕНІ ДВЕРІ»

(Нотатки про творчість Томаса Вулфа)

У вересні цього року минуло 30 років від дня смерті видатного американського письменника Томаса Клейтона Вулфа.

Це ім'я мало відоме радянським читачам. Тільки два оповідання письменника були надруковані в збірці «Американська новела XX ст.».

До останнього часу грандіозна постать Хемінгуей заступала весь літературний горизонт Сполучених Штатів, і лише порівняно недавно ми познайомилися з Уільямом Фолкнером, Скоттом Фітцджеральдом та рядом інших американських митців — сучасників Вулфа.

Мабуть, доробок жодного письменника не діставав таких гострих і суперечливих оцінок, як творчість Томаса Вулфа. Нікого так часто не порівнювали з Бальзаком, Діккенсом, Достоевським і Мелвілем. Нікому так часто і люто не дорікали за багатослів'ям, автобіографічність, невміння добирати матеріал. І, як це не парадок-

сально, величезні й нерівні книги Вулфа, одну з яких він сам назвав «монстром», дають підстави для таких крайніх оцінок.

Томас Клейтон Вулф народився в 1900 році, його перший великий твір «Озирись на дім, янголе» вийшов друком 1929 року, і письменник одразу ж став відомий не лише на батьківщині, але й за її межами.

Книги письменника перекладалися й досі перевидуються угорською, польською, чеською, італійською, французькою, німецькою мовами.

Неослабний інтерес до його творів пояснюється тим, що всі вони присвячені одній із споконвічних тем літератури. Це становлення й формування молодої людини, її знайомство з довколишнім світом, процес пізнання та спроби зрозуміти сенс життя й знайти ті цінності, на які можна спертися.

Вулф неуситимо прагнув пізнати й зобразити дійсність в усій її багатобарв-

ності й складності. «Голодний Гуллівер» — так назвала Памела Хенсфорд Джонсон одне з своїх есе про Томаса Вулфа. Це прагнення все осягнути й описати, мабуть, якнайкраще визначає своєрідність творчості американця. Звідси величезні книги — «монстри», звідси його горезвісна багатослівність.

Ще 22-річним юнаком Вулф писав матері: «Я хочу знати життя й розуміти його, і розповідати про нього сміливо і неупереджено. Воно не все — добро, але й не все — лихо, не все — потворність і не все — краса, та це — життя, життя, життя, тільки це й важливо. Воно нещадне, жорстоке, ласкаве, благородне, пристрасне, егоїстичне, щедre, дурне, потворне, прекрасне, нестерпне, радісне... і все це я хочу знати й пізнати, хоч би мене за це розіп'яли... і все відтворю на папері, й зроблю це правдиво і прекрасно... І я буду писати, писати, писати...»

Творча біографія письменника налічує близько 13 років. Це дуже короткий строк, особливо для письменника з такими далекосяжними планами. Вулф хотів показати життя Америки за півтора століття, а кількість персонажів епопеї мала дорівнювати майже двом тисячам.

Вулф помер, не доживши до 38 років. Він не встиг здійснити своїх задумів. Два останні його романи були надруковані після смерті письменника. Власне, рукопис одного роману був поділений на дві частини й у такому вигляді виданий.

Про світогляд та погляди Томаса Вулфа не можна писати як про щось стале й визначене. Смерть спіткала його в дорозі. Все своє життя він шукав символічного «батька» — опору, символічні «незнайдені двері», тобто ті головні, необхідні духовні й ідейні цінності, на які можна було б спертися й які допомогли б знайти відповіді на численні питання і, зокрема, на питання, що завжди непокоїло Вулфа: «що сталося з його улюбленою Америкою». Все життя він шукав «свою» Америку.

Томас Вулф належить до письменників, головним джерелом творчості яких є особистий досвід. В цьому він дуже близький до Хемінгуея. Отже, художні твори Вулфа дають читачеві можливість відтворити образ самого письменника, і не тільки його душевний світ, а певною мірою навіть його зовнішній вигляд. Вулф постає перед нами неврівноваженою, дуже емоційною, дуже самотньою, важкою в спілкуванні й дуже вразливою людиною.

Це, безумовно, постать трагічна в своєму конфлікті з оточенням. Головною справою свого життя він вважав свою працю, вона була для нього джерелом і радощів, і страждань. Коли він починав новий твір, це, за його власним висловом, означало «60 сигарет на день, 20 чашок кави, кошмари, нерви, божевілля».

Твори Вулфа рясніють численними автобіографічними моментами, але не ці моменти визначають зміст його книжок. Шлях письменника та його героїв — це шлях цілого молодого покоління інтелігенції — не тільки американської, але й західноєвропейської — між двома світовими війнами. Він зумів чесно й правдиво розповісти про розгубленість інтелігенції, про її конфлікт з довколишнім об-

людним і корисливим світом.

Томас Вулф — автор чотирьох великих творів: «Озирнись на дім, янголе» (1929 р.), «Про час і про ріку» (1935 р.), «Павутиння і скеля» (1939 р.), «Додому вороття нема» (1940 р.), збірки оповідань «Від смерті до ранку», незавершеної книги «Там пагорби» й кількох ранніх досить слабеньких п'єс.

Герой першого роману Вулфа «Озирнись на дім, янголе» Юджін Гант, так само як і автор, — наймолодший син у великій сім'ї різьбяр по каменю, власника майстерні, що виготовляє надгробки. Так само як і автор, Юджін народився й виріс у маленькому провінційному містечку штату Північна Кароліна, вступив — єдиний з усіх дітей — до університету штату, а потім до знаменитого Гарвардського університету і став письменником.

Дія роману розгортається в двох планах: духовне життя й реальне, щоденне життя героя. Роман має підзаголовок «Історія таємного життя». Цим двом планам відповідають і два вступи. Перший написано ритмізованою прозою і все в ньому символічне: «Про листя, про камінь, про незнайдені двері... Самотні й голі приходимо ми у вигнання (читай, світ — Н. Б.)... Ми шукаємо велику забуту мову, загублений шлях на небеса...» тощо. Але в живій тканині твору більшість символів наповнюються цілком реальним змістом, бо всі вони пов'язані з духовними пошуками героя.

Вулф детально розповідає про дитинство Юджіна. Проте, як хлопець поступово розширює сферу своїх спостережень, про його знайомство з світом, про те, як формується його ставлення до цього світу.

Юджін Гант — прямий нащадок Гекельберрі Фінна,

чистого душею й серцем хлопчика, устами якого Марк Твен засуджує жорстокий і байдужий світ американської провінції.

Томас Вулф належить до письменників, не схильних ідеалізувати «аристократичний» південь. Його південь — це світ, зображений Фолкнером і Колдуеллом, затурканий, темний, страшний в своїй тупій жорстокості. «Бий негра, топи єврея» — ось, за словами Вулфа, девіз півдня. Принципи життя й настрої дорослих, як у дзеркалі, відбиваються в поведінці дітей. Емоційного Юджіна доводить до відчаю незрозуміла жорстокість людей, його пригнічує інтелектуальне убозтво оточення. Тим-то, розповідаючи про реакцію Юджіна на події реального плану, Вулф часто примушує свого героя «ридати від жаху й відрази», «задохатися від люті», відчувати «нудоту». Містечко Алтамонт оточене горами, це маленький замкнутий світ, і хлопець задихається в ньому. Лише віддалені гудки поїздів нагадують про те, що десь існує зовсім інший, великий, чудовий світ. Одразу ж після шлюбу між батьками Юджіна — Олівером Гантом та його дружиною Елізою — виникає гострий конфлікт. Вони люди різних світоглядів. Батьки й родичі Елізи і вона сама охоплені одним прагненням — розбагатіти. Гант — «чужий в чужій країні» — прагне до краси, до свободи від дріб'язкового й вузького користолюбства. Олівер Гант збудував дім для дружини. «Для нього дім був картиною його душі, одягом його бажання. Але для Елізи — це був предмет власності, вартість якого вона розумно підрахувала, будинок був початком накопичення». Світ Елізи зрештою перемагає. Олівер продає мармурову фігуру янгола, що прикрашала його майстерню

й була символом поетичного прагнення до краси. Старий Гант зламаний, він капітулював, але «чужим у чужій країні» стає його молодший син Юджін. Самотній, незбагнений, тому що його інтереси й прагнення глибоко чужі оточенню, він не знайшов підтримки ні в сім'ї, ні в школі, ані в коханої дівчини. Не зробившись таким, як усі, Юджін залишає рідне місто.

Хоча «виховання почуттів» Юджіна й посідає головне місце в книзі, зміст і значення роману «Озирнись на дім, янголе» цим не вичерпується. Вірний своєму прагненню зобразити дійсність в усій її різноманітності, письменник намагається дати багатофігурну, поліфонічну картину життя. Перед читачем проходять лікарі, підмайстри Олівера Ганта, шкільні вчителі, шкільні товариші Юджіна, спритні ділки, багаті й бідні, судді, негри, студенти й викладачі університету, мешканці пансіонату Елізи.

Вдається Вулф і до прийому монтажу. Так, наприклад, друга частина роману починається картиною ранку в Алтамонті: «Дивно, немов окремими частинами, прокидалося життя в бузковій пільмі». Одна частина — службовці друкарні; друга — хлопчики-газетарі, що чекають на свій «товар»; третя — міський бар, куди забігають найрізноманітніші люди перед початком робочого дня тощо. Вулфа завжди заворожувала різноплановість, співіснування протилежностей, контрастів, і тому поряд з картиною мирного побуту в романі вставлено такий епізод: промені сонця, що сходять, освітлюють перерізане горло вбитого вночі негра.

Необхідно відзначити ще один надзвичайно характерний для Вулфа момент. Серед персонажів письменни-

ка нема задоволених і щасливих. Майже всіх гризе внутрішній неспокій, невдоволення, гіркота несправджених надій і відчуття занедбаності й пригніченості. Недарма в творах часто звучать слова «всі ми самотні й безпорадні», «над нами вороже небо» тощо. Нема щастя в сім'ї Гантів. Пожадливість Елізи понівечила життя всієї родини. І все ж у романі нема безнадії. Він ліричний, в ньому багато гумору й любові до життя.

Як і дехто з його сучасників, Вулф віддав данину захопленню джойсівським «потокм свідомості», але це був лише епізод і в романі, й у творчості письменника.

Наступний роман Томаса Вулфа «Про час і про ріку» є продовженням історії Юджіна Ганта і його сім'ї. Твір не можна схарактеризувати як новий, вищий ступінь у творчості письменника. Він відрізняється від інших деякою абстрактністю й формалістичними експериментами. Мабуть, Вулф був сам незадоволений цим твором, бо довго не хотів його публікувати.

«Про час і про ріку», як і «Озирнись на дім, янголе», повторює в основних моментах події життя самого Вулфа. Це Гарвард і робота в драматургічній «майстерні»; Нью-Йорк, багатолике місто, тема якого є провідною і в наступних романах письменника. Змальовуючи подорож Юджіна по Америці, автор багато й піднесено декламує, зловживає повторами, звуконаслідуванням. Є в романі справді реалістичні епізоди — смерть і похорон старого Ганта та блискуча вставна сатирична новела, що змальовує вечір у «вишуканому» літературному товаристві. Її сюжетний хід і розв'язання витримані в кращих традиціях Марка Твена.

Два останніх романи «Па-

вутиння і скеля» та «Додому вороття нема» — це історія іншого героя — Джорджа Уеббера.

Обидва ці романи являють собою новий етап у творчості Вулфа, в них відчувається його нове ставлення до багатьох проблем дійсності.

Економічна криза, що вибухнула в 1929 році й охопила не тільки Америку, але й Європу, справила глибоке враження на Вулфа, здійснила переворот в його поглядах. Першим емоційно-нальним шоком стала звістка про крах банку в Ешвілі, рідному місті Вулфа, і про трагічні наслідки цього краху: в містечку спалахнула епідемія самогубств.

Величезне виховне значення для митця мали чотири роки життя в Брукліні, одному з найбідніших районів Нью-Йорка. Стомлений роботою, Вулф часто блукав ночами по місту й назавжди запам'ятав картини людського відчаю й злиднів — людей, що спали під мостами чи в громадських туалетах, виснажені обличчя безробітних у довгих чергах. Він бачив бідність, горе і безнадію — з одного боку й самовдоволену байдужість «верхівки» суспільства — з другого.

Згодом письменник згадував, що в 1929 році він раптом збагнув, що чогось дуже важливого бракує структурі американського життя, і почав «критично досліджувати довколишню дійсність, щоб зрозуміти причини» трагічних фактів.

Одразу ж зазначимо, що, на жаль, Вулф тих причин не збагнув, не прийшов до якоїсь чіткої соціальної позиції. Але він твердо усвідомив, що сила й надія Америки — в її народі, і плевав мрію про світле демократичне майбутнє своєї батьківщини, хоч і не бачив конкретних шляхів до цього майбутнього.

Коли починаєш читати роман «Павутиння і скеля», то спочатку створюється враження, що Джордж та його рідне містечко Лібіа-Хілл — це, власне, Юджін Гант і Алтамонт. Та це враження незабаром зникає. Де ліричність, де лагідність роману «Озирнись на дім, янголе»? Все в цій новій книзі стало більш різким і жорстоким. У першому романі було б неможливе таке змалювання жителів півдня: «В усіх людей в очах страх, підозра, ненависть, недовіра». Розважаються вони тим, що «після дня, проведеного в пивничках, вирушають лінчувати негра. Вони вбивають його жорстоко. Вночі заштовхують до машини негра, сідають самі і мчать курними шляхами, доки не знайдуть зручніше місце, але їдучи, вони встромляють маленькі ножі в негра й сміються, дивлячись, як він корчиться. І коли вони приїжджають на місце, то там, де сидів негр, — калюжа крові, і вони вішають його на дереві, відрізавши спочатку статеві органи, ніс і його товсті негритянські губи». Ці боягузливі, підлі, жорстокі й дуже нещасні люди живуть у понурих маленьких містечках. Портрети жителів Лібіа-Хілла, стосунки в сім'ї Джорджа створюють атмосферу лицемірства, фальшу й жорстокості. Самотність Джорджа тут вмотивована ґрунтовніше й глибше, ніж самотність Юджіна. Діставши незначну спадщину, Джордж вступає до університету штату. Але цей «Олімп» і його представники дуже швидко розчаровують Джорджа. У пустопорожній балаканині про «служіння», «ідеали», «демократію» бринить той самий фальш.

У «Павутинні й скелі» знову, як і в попередніх творах, виникає тема великого міста, тема зустрічі провінціала з його мрією. Цього разу чарівність міста ще

сильніша, бо блискуча, розумна, талановита художниця Естер Джейк, у яку закохується Джордж, — породження міста, до деякої міри його символ.

І знову, як і в попередньому романі, природно виникає питання — чи стане кохання тією опорою, яку так шукає Джордж і яку свого часу шукав Юджін? Ні. І цією відповіддю розшифровується й назва роману. Кохання стає павутинням, що обплутує і зв'язує Джорджа в його пошуках і прагненні пізнати життя.

Всі лінії, намічені в «Павутинні й скелі», розвиваються й розв'язуються в останньому творі письменника «Додому вороття нема». Цю книгу можна схарактеризувати як найвище творче досягнення Вулфа. Саме цей твір ставить письменника в один ряд з найвизначнішими представниками американського соціального роману, з викривачами американського життя, з борцями проти фашизму. Назва книги «Додому вороття нема» — фраза, що проходить як рефрен майже крізь усі твори Вулфа, — означає: не можна повернутися до минулого, до рідного міста, до колишніх ідеалів і поривань.

Від чого ж відмовляються, до чого не можуть повернутися ні Юджін Гант, ані Джордж Уеббер? Юджін не може повернутися до вузького провінціального світу. Джордж не може не тільки повернутися до рідного міста, охопленого божевіллям спекуляцій, він відмовиться від кохання — і не тільки тому, що воно зв'язує його, але й тому, що місіс Джейк належить до чужого йому світу багатства. Не може Джордж повернутися й до мрії про славу, яка не дає ні щастя, ані впевненості. І, нарешті, Джордж, який завжди так

схилявся перед Німеччиною, вважаючи її своєю другою батьківщиною, побачив, на що перетворилася фашистська Німеччина, й зрозумів, що туди вороття теж нема. Відмови й втрати не спричиняються до відчаю, навпаки, вони приносять Джорджеві мужність і віру. Свої погляди, правда, досить загальні, Джордж — Вулф викладе в заключних розділах роману, зокрема, в розділі «Кредо».

І в цьому творі дано широку картину тогочасного життя Сполучених Штатів. Тут жителі Лібіа-Хілла, сусіди Джорджа по будинку в Брукліні, офіціанти скромних бруклінських рестораників, «великосвітські» друзі Джейків, письменники, екзальтовані дами, що колекціонують знаменитостей, англійці й німці, з якими зустрічається Джордж під час свого перебування в Англії та Німеччині.

Вулф дедалі гостріше й контрастніше розмежовує світ бідності й світ багатства. «Сіролиці мурашки», що населяють великі міста, ці знеособлені «атоми» викликають у нього все більший інтерес і співчуття. Письменник з жалем відзначає, що тільки в смерті «атом» знаходить свою людську гідність, тільки самогубство перетворює «атом» на особистість. Цим міркуванням про долю маленької людини присвячено цілий розділ «Порожністі люди». На їхньому поті й крові стоїть соціальна піраміда (так тепер Вулф уявляє структуру суспільства). Аналогічний образ використовує письменник, зображаючи все-сильну і всюдисущу торговельну компанію. На вершині сходів стоїть президент з бичем, удари якого передаються від вишого до нижчого, а біля підніжжя корчиться жалюгідна зацькована людина. (Цей розділ був опублікований в

1938 році як окреме оповідання в прогресивному журналі «Нью Мессіз»). Але хто ж стоїть на вершині сходів? Ці «володарі життя» низкою проходять перед Джорджем на званому вечорі у Джейків. Пихаті нездари, розпусниці, безсоромні ділки, що проповідують високі й благородні ідеали й щоденно зраджують їх. Підлість, жорстокість, безсоромність виявляються якостями, що їх породжує сама система життя. Цинічний лихвар з Лібіа-Хілла — суддя Бленд — був колись благородною і чесною людиною. У творі Вулфа він постає не тільки як символ сучасного суспільства, але й як його жертва.

Центральною подією вечора в Джейків була лялькова вистава. Вулф детально її описує. І в читача виникає переконання, що безглузді пантоміми, виконувані дротяними маріонетками, пародіюють безглуздість життя так званого «товариства». Таким самим епізодом з подвійним дном стає й пожежа, що спалахує в домі, де живуть Джейки та їм подібні. Світ Джейків не такий уже й міцний, як здається спершу.

Велика частина роману присвячена перебуванню Джорджа в Німеччині. Він приїжджає в Берлін під час

Олімпійських ігор 1936 року. Майже вся розповідь будується за принципом контрастів. Джордж відчуває, що його улюблену країну роз'їдає якась страшна хвороба. Це відчуття стає дедалі сильнішим і нарешті оформлюється в чіткий вирок — Німеччина вражена «чумою духу», невидимою, але «безпомилковою як смерть». Німеччина перестає бути домівкою. Сюди вороття нема.

Один із відомих німецьких журналістів, що емігрував до Америки, писав: «Вулф дав картину Німеччини яскравішу й переконливішу, ніж разом узяті легіони американських кореспондентів». Письменник зрозумів, що фашизм вбиває людяність і саму людину. Саме в Німеччині Вулф робить висновок про необхідність братерства всіх людей. Він усвідомлює свою відповідальність перед усіма й за всіх.

Емоційним поштовхом у цьому плані став такий епізод. Коли Джордж повертався на батьківщину, на кордоні Німеччини було заарештовано одного з його попутників. Він виявився євреєм, що рятувався від нацизму. Джордж та його супутники бачать фашизм у дії. Ось як змальовує письменник їхню реакцію: «всі почувалися винними, всі відчували, що кажуть «про-

шай» не людині, а людяності, не якомусь... незнайомцю... а людству, образу брата».

Отже, життєвий досвід Джорджа збагатив його розумінням багатьох речей. Він зрозумів, яку страшну небезпеку для всього людства становить фашизм. Він зрозумів, що фашизм має сприятливий ґрунт і в самій Америці, з її жорстокістю й лицемірством. Але він не вдався у відчай. Навпаки, він дійшов висновку, що «людське життя може бути й буде краще, що найбільші вороги людини...—страх, ненависть, рабство, жорстокість, злидні... можуть бути переможені...» Цю перемогу Джордж (а отже і автор) пов'язує з надією на «цілковиту зміну суспільної структури».

Вулф помер 30 років тому, але його творчість зберігає своє значення й понині, бо він більше за будь-кого іншого розповів про Америку 1900—1938 рр., краще за будь-кого іншого показав духовну й моральну атмосферу Америки тих часів, атмосферу, що викликала у нього таке серйозне занепокоєння. Читаючи Вулфа, починаєш краще розуміти закономірність подій останніх років, ту обстановку насильства й жорстокості, яка зараз панує в країні.

«Гончарство — це свята професія, перше ремесло на світі. Адже сам господь-бог був гончарем», — жартує старий майстер Карел Гаузер, розкручуючи босими ногами гончарський круг. Його спритні пальці рук надають безформній грудці глини класичної, благородної форми глека.

Старий майстер Гаузер очолює майстерню художньої кераміки у Валашському Мезіржічі. В майстерні тепло й затишно. Над гончарським кругом — сліпучі лампи. Під стелею полиці, на яких сушаться глеки, тарілки, дрібні сувеніри, поки що світлокоричневі, невипалені. За сусіднім столиком

Руки гончаря.

ГЛИНА ОЖИВАЄ

один з помічників гусячим пером малює на маленьких тарілочках прості валашські візерунки.

Ця майстерня міститься тут вже понад два сторіччя. Старовинна обстановка надає їй особливої принадності.

Кажуть, що гончар — людина найближча до землі. Адже він весь час шукає «свою» глину. Є безліч гатунків глини, і далеко не кожен підходить гончару. Для валашської кераміки найкраща глина — залізиста. Спочатку її обробляють: звільняють від камінців і сміття, розкачують. Колись все це робили ручним способом, сьогодні — за допомогою механізмів.

Оброблена глина потрапляє на круг. Гончарне мистецтво надзвичайно тонке, майстер працює не тільки пальцями рук, а й ногами, розкручуючи ними спідняк. І найголовніше в цьому процесі — це, звичайно, мистецький смак гончаря.

Готовий виріб висушують на полиці, а потім оздоблюють орнаментом.

Валашські орнаменти надзвичайно привабливі, це прості й скромні зображення квітів та пташок.

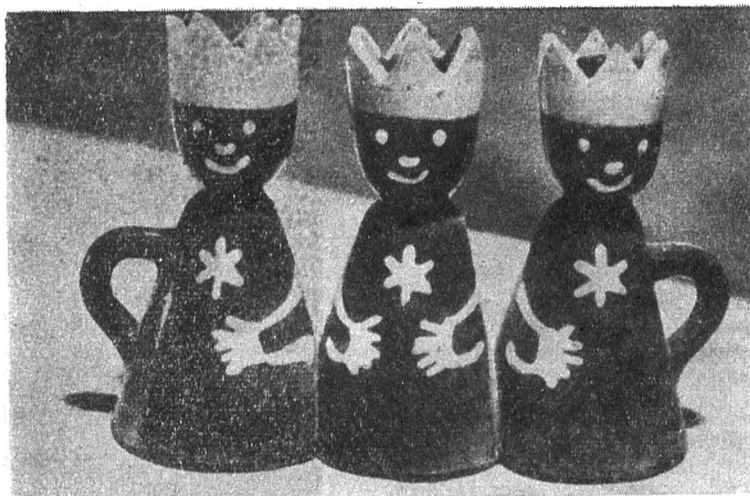
Але справжньою таємницею майстра є рецепт поливи, яку виготовляють із свинцевої руди, домішуючи до неї різні барвники. Полива надає виробу блиску, міцності, бажаного забарвлення. Потім виріб ставлять у піч. Саме цей процес визначає, чи добре оброблено глину, чи гарної якості полива.

...Круг вертиться. Майстер стиха розповідає:

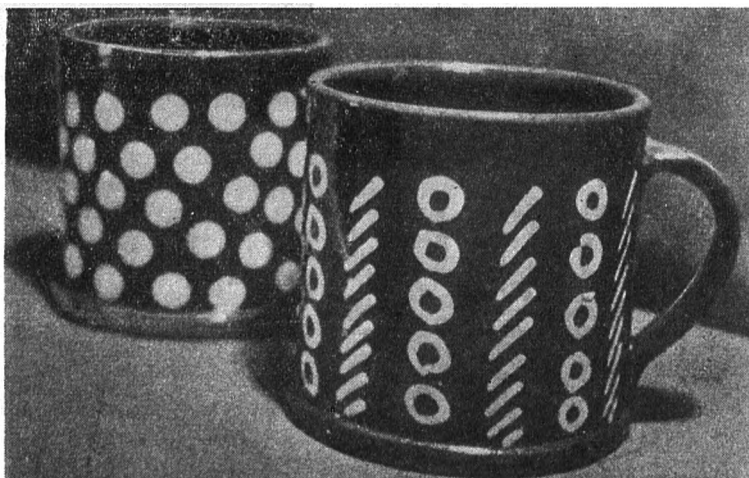
«Наш фах обріс безліччю казок та легенд. Гончарі передають їх з покоління в покоління. Ось одна з них.

Гончар узяв до себе в науку помічника. Той цілий день тільки розкачував глину. «Коли ж ти сядеш за круг? — питає його майстер. — Та вночі, — відповів той. І вранці майстер бачить, що справді всю роботу зроблено. Вирішив він подивитись, як же це працює його помічник уночі. Зробив у стінці дірочку та й підглядає. Аж приходить чорт. Помічник силоміць садовить його за круг. Але нечистий відчуває, що хтось за ним стежить. Схопив грудку глини, пошпурив нею на стінку й крізь дірку поціливів майстрові в око. Вранці прийшов старий до майстерні із зав'язаним оком і вигнав геть помічника».

...Круг вертиться, час летить. Візерунки лягають на горщики і дзбани. Це здебільшого старовинні традиційні візрі. Але останнім часом з'явилися й модерні малюнки. Виготовляє майстер Гаузер і новий вид кераміки, так звану чорну, яку раніше привозили з-за кордону.

Персонажі старої легенди.

Валашський орнамент.

Благородні форми валашських глечиків.

Кадр з фільму «Арабеска».

ІН'ЄКЦІЯ ОТРУТИ

Уявіть собі, що ви вийшли на вулицю в такому химерному стані, коли вам здається, що в кожного стрічного в кишені лежить пістолет з призначеною для вас смертельною порцією свинцю; що от-от з даху поблизького будинку у вас випустять чергу з кулемета; що в автомобілі, який їде слідом за вашим таксі, сидять люди з почепленими бородами й зараз вони зштовхнуть вас у провалля; і що, проминувши щасливо всі ці небезпеки і повбивавши на всякий випадок з десяток чоловік, ви кінець кінцем все ж таки будете або отруєні, або скинуті з п'ятого поверху чи, в крайньому разі, вбиті вибухом пекельної машини.

Важко таке уявити, правда?

Та не зарікайтеся! Все може принести лиха доля. Ще ненароком потрапите

підряд на кілька сучасних західних кінодетективів, то й не таке вам приверзеться!

Мені судилося протягом тижня в одному з закордонних міст передивитись шість-сім західних фільмів. Не тому, що раптом з'явилася пекуча потреба подивитися, якими способами ближній убиває ближнього свого. Ні, просто нічого іншого не йшло того тижня на екранах цілого великого міста. З усіх рекламних плакатів на тебе дивилися джентльмени в машкарах з пістолетами в руках або, в крайньому разі, озброєні ручними кулеметами напіводягнені красуні. Крім того, реклама підносила такі імена сучасних кінозірок, як Грегорі Пек або Софія Лорен, такі фільми, як «Доктор Но» із серії пригод «агента № 007» Джеймса Бонда, про якого стільки вже писали в нашій пресі,

в тому числі у «Всесвіті»; нарешті, один із демонстрованих фільмів називався «Бонні й Клайд». Західна преса писала про нього, як про один з найвизначніших зразків кінопродукції останніх років. І от, виходячи щовечора з кінотеатру, я почав відчувати, що повільно зсуваюся зі здорового глузду й поринаю у вищеописаний маніакальний стан. І минуло кілька днів, перш ніж я остаточно переконався, що перехожі думають про всякі свої буденні справи, а не про вбивства з-за рогу; що за моїм таксі їде цілком байдужа до моєї далшої долі компанія; що смерть може спіткати мене під поблизьким будинком лише в тому разі, якщо з нього випадково впаде здоровенна цеглина; і що в готелі мені ніхто не підкине ні пекельної машини, ні отруйного тарантула, ані крокодилового леопарда.

Забігаючи трохи наперед, скажу, що безпосередньою метою десятків таких фільмів є, очевидно, одне й те саме: витрусити з глядача якнайбільше грошей, пока-

зуючи йому вбивства, катастрофи, голих жінок тощо. Та це, так би мовити, тільки ближча мета. А за нею прихована друга, куди шкідливіша — розбестити, задурити голову, позбавити здорового глузду, тримати в ненормальному психічному стані. В цьому, зрештою, немає нічого особливо нового, функції одверто буржуазного мистецтва, як своєрідного опіуму для народу, відзначалися не раз. Та цікаво було простежити на прикладі кількох фільмів, як модифікується і як реалізується в останні роки оце підступне й брудне завдання буржуазних мистецьких ділків. Деякими своїми враженнями й хотілося б поділитися з читачем.

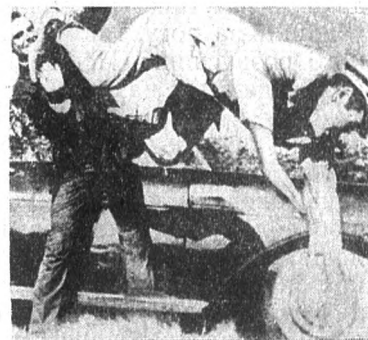
Спочатку одне узагальнення. Яким словом можна було б визначити сенс усіх цих, начебто різноманітних, а насправді убивчо-одноманітних кінофільмів? Це слово знайти було неважко. От воно: **руйнування**. Руйнуються: автомобіль, будинок, людське життя, взаємини між людьми, кохання — словом, усе, на що звертають свою увагу «творці» таких фільмів. Досить подивитись такі сцени у фільмі відомого на Заході режисера Стенлі Донена «Арабеска» (на жаль, талановиті Грегори Пек і Софія Лорен профанують свої обдаровання, беручи в ньому участь), де залізна «груша», підвішена до підйомного крану, трощить усе довкола, або, в іншому фільмі, як бульдозер розчавлює добрий десяток новісінських, виблискуючих лаком і нікелем автомобілів; як інші автомобілі, зриваючись у провалля, згорають, як вибухають пекельні машини в чепурненьких готельних номерах, як від людини залишається купа кривавого м'яса. Це — руйнування, сказати б, механічне. А поряд з ним — руйнування вже більш складно-

го плану: руйнується кохання, стаючи розпущою; руйнуються людські взаємини, стаючи лицемірством і облудою. Руйнується все, починаючи від будинку й до людської душі. І ця «установка на руйнацію», думається нам, глибоко симптоматична, і в ній сховано «філософський», з дозволу сказати, зміст згаданих кінотворів, мистецький і логічний рівень яких здебільшого жалюгідний. А дивляться їх мільйони людей і за тріском кулеметних черг і вибухами не помічають крайньої примитивності задуму й виконання. Ось вона, справжня «філософська» основа подібних творів, продуктованих в тривожні й криваві шістдесяті роки капіталістичного суспільства. Ходу вперед немає, рятівного виходу вбік також бракує. Залишається стрімголов нестися назустріч глухій стінці, назустріч катастрофі, коли розіб'ється вся громіздка машина капіталістичного устрою. Отже — в передчутті неминучої катастрофи — давайте, мовляв, «оспіваємо» власну загибель. Оспіваємо не з легким елегійним сумом декадентів, а з люттю, людиноне-нависництвом, крізь зчеплені в конвульсивній гримасі гострі ікла. Переглядаючи масову «мистецьку» поживу для мільйонів, ще раз переконуєшся, що вона є — у великих часових масштабах беручи — справжньою заупокійною по відмиранючому суспільному ладу, який закінчує свій недобрий вік під розриви снарядів у глухих в'єтнамських селищах, під стрекіт кулеметів на вулицях власних столиць. Убивство, нищення, руйнація — і нічого попереду, ні майбутнього, ні ідеалів. Такий сумний і безнадійний висновок можна зробити з самої суті «масового мистецтва», яке породжує такі фільми. Звернімося тепер до кількох конкретних прикладів.

На екрані, збільшене в кількадесят разів — дуло зброї. В круглому отворі з'являється постать таємного агента № 007 Джеймса Бонда, він націлюється на вас із свого пістолета, лунає постріл, і весь екран стає криваво-червоним.

Отаким є початок «кінобойовика» «Доктор Но», із серії фільмів про оту надлюдину, агента англійської розвідки Джеймса Бонда, роль якого на екрані, проклинаючи, якщо вірити пресі, свою лиху долю, із фільма в фільм виконує досить талановитий актор Шон Коннері.

І зразу ж починаються вбивства. Стріляють трое гангстерів, переодягнених на сліпих жебраків. Убивають через вікно секретарку якогось ділка. Танк-вогнемет живцем спалює людину.

Кадр з фільму «Доктор Но».

Падають разом із кількома людьми автомобілі в прірву. Герой, їдучи на побачення, мимохідь убиває кількох чоловік. Наприкінці глядачеві подається вбивство гуртом: злітає в повітря цілий острів разом із сотнями його жителів.

Коли виходиш із кінозалу, починаєш обмірковувати те, що тобі показали. До чого ж усе наївно й примітивно, якою низькоякісною продукцією живлять масового споживача автори цього фільму!

Ніякої життєвої правдоподібності, так само як і ні-

якої оригінальності, в «Докторі Но» немає. Скільки сотень разів уже варіювалися в різних науково-фантастичних і просто пригодницьких творах оті історії про зловісного винахідника та його спритних супротивників! Ніхто не стане брати всерйоз нового, убивчо одноманітного варіанту одної і тої ж самісінької «захоплюючої» історії. Французи, наприклад, знайшли якийсь вихід із становища, надавши своєму багатосерійному «Фантомасові» дещо пародійного характеру: те, що спочатку бралось всерйоз, вдруге може бути сприйняте хіба що в плані пародії. А от доктор Но винаходить «усерйоз», і Джеймс Бонд власноручно руйнує його володіння також на сто відсотків «усерйоз». Джеймс Бонд виховує з тисяч і тисяч неповнолітніх своїх глядачів майбутніх гангстерів, убивць з-за рогу, гвалтівників і розпусників. Нещодавно в огляді під назвою «Кто виноват?» газета «Правда» писала про те, що низькопробні кінострічки розраховані головним чином на те, щоб подратувати нерви глядачів, пограти на їхніх низьких інстинктах. У справедливості цього визначення ще й ще раз переконуєшся, переглядаючи такі фільми, як, скажімо, «Репорт Квілера» (режисер Мітчел Андерсон, серед виконавців, на жаль, знаменитий англійський актор Алекс Гіннес), або «Людина із Стамбула» (режисер Антоніо Ісасі, серед акторів відомий Хорст Бухгольц, а сам фільм, франко-італо-іспанської продукції, ви нічим не відрізните від першого-ліпшого американського детективу), або «Не треба сердитися» (французька продукція, режисер Жорж Метнер, серед акторів також відомі Мішель Даріє і Жан Лефевр), «Ліквідатор» (режисер Джек Кардіф) та інші. Навмання

пригадаю кілька «бойових епізодів» із цих фільмів. Людина заходить до телефонної будки, і її вбивають із пістолета. Англійська контррозвідка, запідозривши 30—40 чоловік у шпигунстві на користь іноземної держави, побоюється, що не зможе довести їхню провину судовим шляхом, і вдається до простішого засобу: «ліквідує» їх одного по одному руками найманого вбивці. Літак з викраденим винахідником вибухає в повітрі, гинуть усі його пасажирів. Зв'язаних мотузками людей б'ють кулаками, залізними дротинами, гумовими палицями, мішечками з піском тощо. Убивають з пістолетів, на які нагвинчено глушитель. Убивають, задушуючи мотузками. Живцем спалюють із вогнеметів. Розстрілюють в машині із кулемета. Підкидають під колеса автомашини міну. Стріляють з гелікоптера, з даху вагона. Впорскують зв'язаній людини отруту. А в проміжках займаються таким «коханням», що його можна було б показувати хіба в якихось підпільних будинках розпусти.

Всі ці фільми настільки

огидні, настільки одноманітні й у такій мірі низькопробні, що про кожен з них окремо просто нічого сказати. Існує кільканадцять сюжетних ситуацій (пошуки, викрадення, втеча, підкуп, зрада і т. п.). За математичними законами із них можна зробити певну кількість комбінацій. Компонуванням цих комбінацій і займаються добре оплачувані сценаристи й режисери. Та за межі цього примусового набору трюків нікуди не подінешся, й через те всі ці твори вражають своєю одноманітністю й «беруть» хіба що деякими технічними якостями — блискучою технікою зйомки, яскравими кольорами тощо. Найвища техніка обернена на вбогий примітив, на розбещення й деморалізацію. Парадокс, у вищій мірі характерний для сучасного стану «масового» західного кіномистецтва.

Та от про один фільм хотілося б розповісти окремо. Не тому, що він, на відміну від вищеописаних, проповідує щось високоморальне або прогресивне. Ні, в цьому фільмі також повно вбивств, стрілянини, автомо-

«Документальний матеріал» для фільму «Бонні й Клайд». автомобіль справжніх гангстерів, подірваний кулями.

більних катастроф, пограбувань банків і т. ін. Але він відрізняється від якогось там «Доктора Но» тим, що його «філософія» далеко не примітивна і життя він показує в його вбивчій реальності, соковито, з талантом і знанням психології своїх героїв. В основу фільму взято не вигадану дурницю, а реальну історію двох людей. «Бонні й Клайд» — фільм у вищій мірі «документальний»: в ньому розповідається не лише про факти, а й кожен епізод його розіграно в тій місцевості, де справді точилися події. «Бонні й Клайд» — фільм американської продукції. Його режисер Артур Пенн, виконавці головних ролей Фей Даневей і Уоррен Бітті. (Між іншим, в уже згаданому огляді «Правди» Уоррена Бітті названо серед тих, хто виступає проти гангстерських фільмів, але вважає, що починати треба не з заборони їх, а із змін у самому суспільстві).

Історію, покладену в основу фільму, розшукали в архівах американської поліції два американських сценаристи Роберт Бентон і Девід Ньюмен, які поставили

собі за мету створити екстраординарний «фільм жажів». Запротокольована розповідь про двох гангстерів, дівчину Бонні й юнака Клайда, які на протязі своєї недовгої злочинної кар'єри вбили шістьох полісменів і загинули самі, видалася їм досить характерною й повною прихованого змісту. Ще б пак! Згадані гангстери — це не тільки злочинці, але й жертви тієї держави, яка є «багатшою за всі інші, проте не може прогнати всіх своїх громадян». І той, хто не може заробляти на життя чесним шляхом, мимоволі змушений ставати бандитом. Отже, звинувачуйте не гангстерів, а державу — таку «ультрареволюційну», а по суті анархогангстерську тезу висувують автори фільму, розповідаючи про пригоди своїх героїв.

Клайд Барроу (таке було справжнє прізвище прототипа фільму) почав свою гангстерську діяльність у 1932 році, коли в Сполучених Штатах нараховувалося 12 мільйонів безробітних. Разом із своєю коханою Бонні вони вирішили грабувати банки. «Ми грабуємо

банки, а банки грабують народ, отже, ми грабуємо грабіжників!» — таким було кредо злочинного дуета — кредо, що, як бачимо, досить близько наближається до відомих «теорій» анархізму. Діяльність свою Бонні й Клайд почали з нападу на крамницю, де продавалася зброя, а потім переключилися на банки. Щоправда, перший грабунк кінчився невдало: касир, піднявши руки, сказав Бонні й Клайду: «Діти, ви спізналися: наш банк збанкрутував три тижні тому, і в касі немає жодного долара!» (Цей епізод, до речі, показано і в фільмі).

Так чи інакше, але злочинницька пара професіоналізувалася. Вони вчиняли грабунк за грабунком, вбивство за вбивством. Проте нальоти на банки виявилися не дуже прибутковим заняттям: часом Бонні з Клайдом так бідували, що їхнім батькам доводилося підгодовувати своїх діточок.

Понад рік поліція ніяк не могла натрапити на слід злочинців. Єдиний, кому пощастило їх ідентифікувати, був детектив Білл Деккер, нині, за іронією долі, шериф у Далласі, місті, де було вбито президента Кеннеді. За посередництва матері Клайда Деккер запропонував обом гангстерам віддати себе до рук поліції, гарантуючи, що в такому разі страту на електричному стільці їм замінять довічним ув'язненням. Та Бонні й Клайд, що звикли до веселого життя, залюбки фотографувалися й надсилали свої фото до редакцій різних газет з проханням їх надрукувати, — рішуче відмовилися від цієї пропозиції, заявивши, що воліють обрати смерть. Їм не довелося довго чекати: поліція влаштувала засідку на дорозі, де проїжджали злочинці, й буквально порешетила кулеметними чергами їхній автомобіль.

Типовий кадр з кінофільму «Бонні й Клайд».

Це сталося через півтора роки після початку їхньої «кар'єри». І цей епізод, де-що видозмінений, також відтворено у фільмі.

Як це не дивно, в Техасі, де відбувалася вся ця історія, вбивство двох гангстерів викликало не схвалення, а осуд. Мовляв, поліція діяла підло, із засідки, а треба було подолати бандитів у відкритому бою, на рівноправних, так би мовити, началах.

Фільм режисера Артура Пенна починається з того, що Бонні виглядає з вікна своєї квартири на вулицю, де стоїть її автомашина. Вона бачить, як якийсь юнак хоче сісти до тієї машини з явним наміром її

вкрасти. Це — Клайд. Бонні, накинувши на себе міні-сорочку, збігає вниз і починає лаяти юнака. Та незабаром між ними вже точиться мирна розмова. Виявляється, що Клайда допіру випущено з в'язниці, де він перебував після чергового пограбування, а тепер він хоче знову повернутися до свого «фаху», для того йому потрібна машина: адже, пограбувавши банк, треба якнайшвидше забиратися геть.

Бонні страшенно зацікавилася розповіддю Клайда. Вона добровільно віддає йому свою машину, з однією лише умовою: він повинен взяти її у компаньйони. Клайд погоджується, витягає з кишені револьвера, й

вони, як то кажуть, з ходу нападають на банк. Банк пограбовано, полісмена, який його охороняв, убито, а обом гангстерам пощастило втекти.

Тут і починається, так би мовити, психологічна зав'язка всього фільму. Бонні палко цілує Клайда. Причина такого вибуху ніжності: нарешті вона знайшла вимріяного нею супермена, якому нічого не вадить убити будь-кого й жити життям, вільним від моральних і суспільних законів.

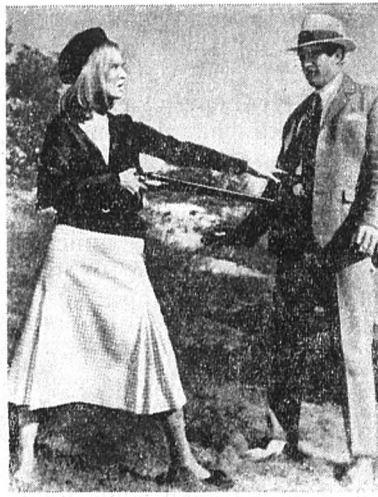
А далі — грабунок за грабунком, вбивство за вбивством. Переїжджаючи з одного штату до іншого, герої фільму тільки те й роблять, що грабують банки й убивають усіх, хто намагається стати їм на дорозі. Коли на їхній слід натрапляє шериф (його прообраз — згаданий Білл Деккер), вони знушаються з цього «носія закону» з усім цинізмом переконаних анархістів і ворогів суспільства.

Ми не станемо перелічувати всі «подвиги» Бонні й Клайда. Зауважимо тільки, що до бандитів долучаються Клайдові родичі й іще один юнак, випадковий свідок його пограбувань, який захопився відчайдушністю гангстера. Вп'ятох вони чинять один злочин за другим — аж доки батько отого юнака не виказує гангстерів поліції, й шериф, на чолі цілого загону озброєних кулеметами полісменів, вбиває бандитів.

Цей фінал трактований не лише із садизмом, не лише сповнений жахливо-натуралістичних картин агонії смертельно пораниених людей. Прикметніше інше: що автори фільму ніяк не співчують поліції, а навпаки, романтизують, сказати б навіть, героїзують оту смерть гангстерів. На цьому й закінчується фільм. Варто додати, що «Бонні й Клайд» стали героями для величезної кількості сучасних юна-

Кадр з фільму «Бонні й Клайд».

Дует гангстерів: Бонні й Клайд в натурі (ліворуч) і в кінофільмі (праворуч).

ків і дівчат не тільки в США, а й у таких країнах, як Західна Німеччина або Франція. У Франції випущено грампластинку з піснею з цього фільму, наспіваною самою Бріжіт Бардо. Незважаючи на дуже високу ціну, протягом короткого часу розпродано сотні тисяч пластинок з піснею, де вихваляється «свобода від суспільства». Спільні зусилля Бріжіт Бардо й авторів «Бонні й Клайда» принесли свої плоди: в Західній Німеччині, наприклад, за перші два тижні демонстрації фільм подивилися понад 600 тисяч глядачів, переважно молоді. Дівчата Нью-Йорка запровадили нову моду — довгі широкі спідниці й берети на потилиці «а ля Бонні», а в кишенях почали носити оздоблені перлинами пістолети — адже їх можна купити без усякого офіційного дозволу в першій-ліпшій крамниці.

Фільм «Бонні й Клайд» ішов у переповненому залі кінотеатру, куди потрапив і я. Всі ряди були заповнені переважно молоддю. Аж моторошно робилося, коли кожен епізод з убивством і стріляниною вони супроводили реготом і схвальним свистом.

От, — подумалося тоді, — «духовна пожива» на екрані та її споживачі в кріслах. Кого ж виховують пани капіталісти собі на зміну отакими фільмами, на який «виховний ефект» розраховують вони, фінансуючи твори, що проповідують пограбування їхніх власних банків, збройні виступи проти їхнього ж таки суспільного порядку?

Справді, давно не доводилося мені бачити сюжетів, популярних іще з десять років тому, де головною героїнею була така собі золушка-служниця або стенографістка, що зразковою доброчесністю своєю кінець кінцем завойовувала серце напрочуд демократичного синка мільйонера. Доброчесна покоївка відкинула геть свою швабру й ухопила ручний кулемет. А замість мільйонерового сина на екрані з'явився отой «супермен», однаково, чи таємний агент Джеймс Бонд чи, навпаки, кримінальний злочинець, нальотчик Клайд. Важливо те, що для нього життя людини не варте й долара, а всі життєві проблеми він розв'язує за допомогою пістолета або кинджала.

Така зміна кіногероїв у

вищій мірі характерна для сучасного етапу загальної кризи капіталістичного ладу. Як відзначено в згаданому огляді «Правди», масове кіномистецтво Заходу змінює свій характер невинно, і насильство, як об'єкт для оспівування в кіно, має своїм джерелом насильство, як характерну рису сучасного суспільства США і Заходу в цілому. Війна у В'єтнамі, підтримані американськими імперіалістами фашистські загарбницькі методи дії держави Ізраїль, зухвалі провокації в різних кутках земної кулі, що їх чинять імперіалісти, расові насильства, — усе це й породжує в наймасовішому з мистецтв отакі явища, як «Бонні й Клайд». Сюди, звичайно, слід додати й потребу «виховувати» отакі холоднокровних убивць, якими виявилися «супермени», що повбивали Джона і Роберта Кеннеді, Мартіна Лютера Кінга та багатьох менш видатних діячів, з тих чи інших причин негодних правлячій верхівці світової буржуазії.

Фільм «Бонні й Клайд» зроблено талановито. Але саме через те, що кожен його епізод дуже колоритний, образи дійових осіб правдиві й індивідуалізовані, що в фільмі виразно проведено його «ідею» — саме тому цей фільм і шкідливий. Виходить так, що чим талановитіший мистецький твір такого гатунку, чим обдарованіші його автори — тим сильніший його негативний вплив. Вплив сильний, але на що він звернений, куди він скеровує мільйонні маси глядачів?

Шукаючи, в який бік скеровувати бунтівну енергію молоді, діячі буржуазного мистецтва подібними фільмами зіштовхують її з шляху класової боротьби на шлях анархічного бунтарства, шлях бандитизму. Для подолання дезорієнтованих,

морально занепалих одинаків вистачить порівняно невеликих зусиль, суто-поліційних репресій. Їхній бунт — це не всепереможна хвиля пролетарської революції. З кримінальними злочинцями куди легше упоратися, ніж із класово-свідомими революціонерами. Звідси й поява подібних до «Бонні й Клайда» фільмів — стрічок, іще страшніших своїм розкладаючим впливом, ніж усі «Бонди» та їхні варіації.

Хотілося б відзначити ще й суперечливу позицію актора Уоррена Бітті, який, з одного боку, бере активну участь у створенні таких фільмів, як «Бонні й Клайд» (преса повідомляє, що цей фільм Бітті зробив на власні гроші — настільки він розбагатів на своїх попередніх фільмах), а з другого боку, вважає, що треба змінити самі основи суспільства, яке загрузло в корупції та ра-

сизмі. Що це — свідоме нещирість чи твань протиріч, у якій загруз сам Уоррен Бітті? Не беремося судити, але самий факт шалених заробітків талановитого актора на аморальних фільмах додає до його висловлювань не дуже приємного присмаку. Та як би то не було — справа не в нещирій позиції митця, підприємця, а в чомусь, куди важливішому.

Потужна кіноіндустрія, таланти або просто професійне уміння митців використовуються всякими способами, аби тільки вони допомогли скерувати вибухову енергію протесту на такі манівці, де з ним легше боротися державному апаратові насильства. Звідси й пропаганда суперменів на зразок Джеймса Бонда, звідси й використання заявленої анархістсько-бунтарської ідеології у фільмах типу «Бонні й Клайд». Звідси й просто задурманювання голів отими карколомними

трюками — обов'язково деструктивного характеру, — бо творити щось, крім бомб і винищувачів, капіталізм уже просто не може.

Вище ми вжили одне слово для характеристики всіх отих фільмів, переглянути які довелося останнього часу. Це слово: руйнування. Та руйнуються не лише автомобілі, руйнуються й душі отієї молоді, яку я спостерігав у кінозалі.

Гинучи, капіталізм отримує своїм трупним смородом і душі мільйонів людей. В цьому його небезпека, в цьому величезна шкідливість його «масової культури». І треба вміти зазирнути далеко вперед, щоб, вийшовши з такого кіносеансу, струсити з себе хворобливе навіяння, оптимістично подивитися на вулицю, яка розкривається перед тобою, і знати, твердо знати, що на зміну гнилим випарам ночі прийде сюди добрий час світанку.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ЖЕРТВИ ПРОГРЕСУ. Правління товариства захисту тварин у Кельні (Західна Німеччина) звернулося до власників собак із закликом, не вішати тваринам на шию транзисторні приймачі. «Музика, яку тепер передають по радіо, — написано в зверненні, — дуже шкідлива для собачих нервів. Ігнорування цього було б проявом жорстокості щодо наших четвероногих друзів!»

ПЛОДИ ОСВІТИ. Анкета, проведена серед членів так званого «Ділового клубу» в місті Дірборні (штат Мічиган, США), виявила, що три чверті з них ніколи не чули про свого ж, американського, ушавленого поета Лонгфелло, більше половини ніколи не читали творів Толстого, і жоден з них ніколи не бачив на сцені творів Шекспіра.

Членами «Ділового клубу» можуть бути лише особи, які мають певний достаток і займаються бізнесом.

НА ЕКРАНІ І В ЖИТТІ. У Лос-Анжелесі гангстери двічі пограбували італійського кіноактора Манеллі. Актриса запросила одна голлівудська кінофірма для виконання в новому фільмі ролі безстрашного детектива, який знешкоджує найстрашніших бандитів.

БЕРЕЖЕНОГО — Й БОГ БЕРЕЖЕ! Одна страхова компанія поставила відомому піаністові, який побажав застрахувати на велику суму свої руки, такі умови: по-перше, не давати підряд більше п'ятдесяти автографів, по-друге, не здоровкатися за руку з особами, вага яких перевищує вісімдесят кілограмів.

НОВІТНЯ МОДА. На дверях одного салону мод у Неаполі висить таке оголошення: «Якщо ви не хочете скидатися на туриста із Сполучених Штатів, одягайтеся виключно в нашому салоні!»

Ця реклама виявилася дуже дійовою. Неапольський салон мод значно збільшив кількість своїх клієнтів. Це переважно туристи... із Сполучених Штатів!

Таке «документальне фото» газета «Дейлі мейл» опублікувала 1934 року.

Протягом майже сорока років газети й журнали цілого світу час від часу розповідають про існування в шотландському озері Лох-Нес допотопного чудовиська. На ньому спритні ділки заробили вже чималі гроші.

У 1934 році газета «Дейлі мейл» опублікувала навіть фото чудовиська. Правда, номер газети з цим фото вийшов 1 квітня, що само по собі вже викликає недовіру. Та на репутацію «Нессі», як почали фамільярно називати потвору, це не вплинуло. І далі на озеро продовжували їздити тисячі людей, сподіваючись побачити живого іхтіозавра; скрізь можна було придбати листівки із його зображенням.

Та ось, нещодавно в італійському журналі «Вісто» якийсь Франческо Гаспаріні, в минулому лондонський кореспондент газети «Корр'єре делла сера», виступив із статтею під заголовком: «Я батько чудовиська з Лох-Нес». У цій статті Гаспаріні пише:

«Я сам вигадав цю історію з

Керівник дослідницької експедиції, організованої 1934 року, професор Ветерель, оглянувши шкуру, знайдену на березі Лох-Несу, заявляє: «Чудовисько харчується баранами!»

«БАТЬКО» ЧУДОВИСЬКА

потворою. Сталося це так. Влітку 1933 року в Лондоні було абсолютно спокійно, люди немов вимерли, політики немов позасинали. А редакція щодня вимагала від мене якихось цікавих повідомлень. В одній з газет, що виходили в Глазго, я прочитав про якусь чудернацьку рибу, виловлену в озері Лох-Нес. Інших новин не було, і мені спало на думку зробити з цієї риби звичайного іхтіозавра, оживити його й пустити в води того самого озера. Одержавши кореспонденцію, мій редактор телеграфував: «Давайте далі». Репортери підхопили новину, а вчені віднесли моє творіння до роду археозаврів. Наступного року «Дейлі мейл» опублікувала «документальне фото»...

Найцікавіше в цій історії те, що західна публіка... не повірила тепер самовикриттю Гаспаріні. Екскурсії на озеро Лох-Нес тривають і далі: надто вже звабливою виявилася вигадка спритного репортера!

Це зображення неіснуючої потвори принесло шалені прибутки видавцям листівки.

АВСТРАЛІЯ

«Північне сафарі» — документальний фільм австралійського режисера Кіта Адамса, в якому розповідається про життя найменш вивченої частини континенту, західної та північно-західної Австралії. Кіт Адамс, уродженець цих місць, подорожував на машині протягом шести місяців разом з дружиною і сестрою. Їхня подорож розпочалася в портовому місті Перт на південно-західному узбережжі, йшла через пустелю Гібсона та Велику піщану пустелю і закінчилася біля берегів затоки Карпентарія на півночі Австралії.

Фільм «Північне сафарі» — цікавий кінодокумент австралійської природи, рослинного та тваринного світу цієї маловивченої частини країни.

АНГЛІЯ

Англійські кінематографісти створили кілька десятихвилинних кольорових мультиплікаційних фільмів, кожний з яких відтворює одну з пісень у виконанні бітлів. Співаки в цих фільмах мають постійне амплуа: Рінго — дотепник, Пол — сноб, Джордж — сюрреаліст, Джон — інтелектуал.

Кадр з мультфільму «Бітли».

НАПРЯМОК — БЕРЛІН

Дія фільму «Напрямок — Берлін» розпочинається в польському західному Примор'ї. Дивізія, яка почала свій бойовий шлях під Леніно, — йде на Берлін. Польські солдати — Войтек Наруг — простий сільський хлопець, поручик Качмарек, задирикуватий капітан Закшевський — пліч-о-пліч з радянськими солдатами йшли від Волги на Захід. Долю кожного на цьому шляху, солдатське буття, героїзм, радість та прикрощі — і хотів показати в своєму фільмі відомий

Режисер Пассендорфер готується до зйомок.

Кшиштоф Камец у ролі поручика Качмарек.

польський режисер Ежи Пассендорфер. «Напрямок — Берлін» це другий фільм цього митця з кінотрилогії, присвяченої польському солдату. Останньою частиною трилогії буде фільм «Загартовані у вогні», за однойменним твором польського письменника Войцеха Жукровського.

«Фільму, подібного стрічці «Напря-

мок — Берлін», ми досі ще не мали, — пише кореспондент журналу «Екран» Тадеуш Кубляк. — Жукровський і Пассендорфер вирішили показати долю людей на широкому історичному тлі. Фільм задуманий, як величезна кінопанорама останніх днів війни — від 10 квітня 1945 року до капітуляції гітлерівського рейху».

42-й ФІЛЬМ КУРТА ГОФМАНА

Гострі сатиричні фільми західнонімецького режисера Курта Гофмана «Ми — вундеркінди», «Привиди в

берг, дитяча книжка з картинками для закоханих». Глядач сприймає фільм як сатиру на сучасне західнонімецьке «добропорядне» суспільство. В ньому знов проявилось вміння Курта Гофмана відкривати свіжі акторські таланти. Головну жіночу роль виконує Конні Фробесс, відома досі лише як популярна виконавиця модних естрадних пісень. Критика схвально зустріла її дебют у кіно.

Кадри з фільму «Рейнсберг».

замку Шпессарт» та інші добре знають у багатьох країнах світу. Гофман вдало використовує тонку іронію, сатиру, публіцистичні прийоми для викриття неофашизму в Західній Німеччині.

Останнім часом режисер у пошуках матеріалу звернувся до творчості видатного німецького письменника-антифашиста, талановитого сатирика Курта Тухольського. Як справедливо зауважує критика, в творчій манері Тухольського й Гофмана є щось спільне, хоча вони й належать до різних періодів німецької історії — Курт Тухольський уславився ще до першої світової війни, плідно працював у 20-х і на початку 30-х років (він заподіяв собі смерть у 1935 році, в еміграції). Що ж до Курта Гофмана, то він прийшов у кіномистецтво, власне, вже після 1945 року. В минулому Гофман уже звертався до спадщини Тухольського і, зокрема, поставив за його твором фільм «Замок Гріпсгольм».

Новий, 42-й фільм Курта Гофмана «Рейнсберг» є також екранізацією відомої новели Тухольського «Рейнс-

Фільм-спектакль «Зимова назка» відтворює виставу, показану в 1966 році на Единбурзькому шекспірівському фестивалі. Фільм знятий Френком Данлопом — постановником спектаклю. Головну роль у фільмі виконує відомий англійський актор Лоренс Гарвей.

Репертуар Національного театру в сезоні 1968/69 рр. включає дві комедії Шекспіра «Як вам це сподобається» і «Марні зусилля кохання», фарс Сомерсета Моєма «Дім і красуня», «Три сестри» Чехова, а також кілька нових творів сучасних англійських драматургів.

БЕЛЬГІЯ

В Брюссельському оперному театрі відбулася прем'єра нової опери «Гіперіон і насильство» композитора Бруно Клауса, в якій викривається війна у В'єтнамі.

Опера йде фламандською мовою, тоді як звичайно в Брюссельській опері співають французькою мовою.

Опера Клауса «Гіперіон і насильство» побудована за мотивами однієї з поем Гельдерліна.

БОЛГАРІЯ

Болгарський кінорежисер Владимир Янчев у співробітництві з радянськими кінематографістами зняв фільм «Перший кур'єр». Роль революціонера Івана Загубанського — першого кур'єра ленінської «Іскри» — виконує відомий болгарський актор Стефан Данаїлов.

Кадр з фільму «Перший кур'єр».

ГРЕЦІЯ

«Називати цей фестиваль міжнародним не було ніяких підстав. Та й взагалі, сама назва «фестиваль» є в даному випадку великим перебільшенням».

Так кореспондент італійської газети «Паезе сера» сформулював своє враження від цього річного традиційного Афіньського фестивалю, який у минулі роки збирав у грецькій столиці кращих виконавців з усього світу. На знак протесту проти режиму військово-фашистської хунти більшість запрошених колективів і виконавців відмовилися цього разу приїхати до Афін.

Відомий грецький кінорежисер М. Каноянніс розпочав зйомки фільму «Фігенія в Авліді». Фільм зніматиметься в Лондоні і в Римі, оскільки в'їзд до рідної країни Канояннісу заборонено.

ДАНІЯ

Фільм «Доктор Глас», що вийшов кілька місяців тому на екрани Копенгагена, знімався шведським режисером Мей Зеттерлінг.

Мей Зеттерлінг взяла за основу свого сценарію однойменний роман датського письменника Гальмара Седерберга, що побачив світ ще 1905 року.

На екрані розгортаються спогади старого, майже сліпого лінаря про події, що відбулися понад шість десятиріч тому. Роль доктора Гласа виконує відомий датський актор Пер Оскарссон.

ІСПАНІЯ

Відомий іспанський режисер Луїс Бунюель рік тому заявив, що залишає роботу в кіно. Але нещодавно він змінив свої плани і розпочав зйомки нового фільму «Дитяча скрипка». Режисер розповів кореспондентові

Л. Бунюель на зйомках.

ТЕАТР ДОРІО ФО

Про Доріо Фо кажуть, що його можна назвати в однаковій мірі і драматургом, і режисером, і актором, і навіть театральним художником. В Італії, а також у багатьох інших країнах, його знають як засновника і керівника цікавого театру, можливо, єдиного в своєму роді театру в буржуазних країнах Європи.

Років двадцять тому Доріо Фо починав з ляльок. Його вистави, насичені гострою політичною сатирою, порушували найактуальніші соціальні проблеми тогочасної Італії. Пізніше ляльок заступили живі актори, але театр Доріо Фо зберіг свою політичну спрямованість і сатиричну гостроту. Невеличкі інтермедії, одноактні п'єси й, так би мовити, «повнометражні» драматичні твори — все, написане

самим Фо, — такий репертуар цього популярного театру.

Доріо Фо широко використовує такі засоби, як музика, сатирична пісенька, клоунада, ілюзіоністські прийоми тощо. Півтора десятка акторів його театру вміють все — і співати, і танцювати, і навіть виконувати циркові трюки.

Характерною для репертуару театру Доріо Фо є вистава «Сьома заповідь: кради трошки менше». Це гостра політична сатира на пануючу в Італії корупцію, продажність державних чиновників, казнокрадство тощо. До п'єси, написаної і вперше поставленої 1964 року, весь час додаються нові епізоди — відгуки на злободенні події.

Цю виставу Доріо Фо показав у 48 різних містах і населених пунктах Італії. Крім того, її бачили в кількох інших країнах Європи.

Оцінюючи діяльність трупі Доріо Фо, газета «Уніта» пише: «Італійський народ любить цей театр, бо бачить у ньому вірного союзника в своїй боротьбі за демократизацію країни, проти реакції й політичного бруду».

Виступає Доріо Фо.

«ГЕТЬ КОМЕРЦІЮ З МИСТЕЦТВА!»

Під таким гаслом відбулася демонстрація студентів вищих художніх учбових закладів Італії на вулицях Венеції, під час відкриття чергової художньої виставки Бьеннале, в минулому — видатної події італійського культурного життя.

Про Бьеннале за останні роки чимало писали і в нашій пресі. Повідомлялося, що ця репрезентативна виставка в країні, де образотворче мистецтво в минулому досягло, мабуть, найвищих своїх вершин, пере-

творюється на свою протилежність: зали палацу Мостра, де виставляються нині картини художників, рясніють безглуздими розмальованими полотнами абстракціоністів, мотлохом і всяким дрантям із смітників, що його представники так званого «поп-арту» видають за останній крик моди в скульптурі.

Та цього року Бьеннале набула, очевидно, нового характеру: про це свідчать події, які сталися в перші ж дні після відкриття виставки.

Студенти-художники, побувавши на виставці, обурилися тим, що цього року вона мала ще менше спільного з мистецтвом, ніж у попередні роки. На транспарантах, які вони несли під час демонстрації протесту, було написано, що виставка цілком обернулася «обличчям до комерції» і з мистецького свята перетворилася на суто-комерційне підприємство.

Студентська демонстрація перед собором св. Марка у Венеції. На плакатах — гасла, скеровані проти «пол-арту» і комерціалізації образотворчого мистецтва.

Така незвично різка форма критики викликала появу великої кількості «антикритиків» — звичайних поліцаїв з кийками в руках. Порядок було наведено, і комерція, як то завжди буває в благопристойному капіталістичному суспільстві, тріумфувала.

Та виступ студентів — не поодиноким явищем в сучасному мистецькому житті Італії. Нещодавно відбувся конкурс на здобуття «премії Стрега».

Італійський письменник П'єр Паоло Пазоліні, який погодився був узяти участь у конкурсі і навіть здобув друге місце в першому турі голосування, забрав назад свій твір «Теоре-

ма». Пазоліні заявив, що робить це на знак протесту проти того, що так звана «культурна індустрія» витісняє з італійської літератури справжню культуру, справжнє мистецтво. Приклад Пазоліні наслідував і письменник Антоніо Бароліні, який після першого туру здобув четверте місце. Він умотивував своє рішення тими самими аргументами.

Митці Італії і молоде покоління художників всіма силами опираються звироднінню італійського мистецтва, так званій «мес-калчер» («масовій культурі»), яка перетворює мистецтво на організоване розбещення й профанацію смаків народу.

ЗЛОЧИННИЙ ЗАМАХ

Газета правлячої боннської партії ХДС—ХСС «Кельніше рундшау» виступила з гнівною статтею, спрямованою проти деяких західнонімецьких письменників. Вона звинувачує їх в тому, що вони, мовляв, «втручаються в політику». Об'єктами найбільш різних випадків газети стали Генріх Белль і Макс фон дер Грюн.

Так одночасно впали в немилість у боннських правителів відомий письменник-католик і робітничий літератор, в недавньому минулому рурський шахтар. Обидва завинили офіційному Бонну тим, що рішуче виступили з осудом реакційних, так

званих «надзвичайних законів», що запроваджуються нині у ФРН.

«Ці закони фактично, забороняють будь-яку критику існуючого ладу, оголошують будь-який політичний рух небезпечним...», — так висловився про суть надзвичайних законів Генріх Белль. А Макс фон дер Грюн пише з цього приводу ще рішучіше: «Надзвичайні закони призведуть до поліцейського надзвичайного становища. Це злочинний замах на самі підвалини демократії, якою б кудию вона не була».

Проти введення надзвичайних законів виступають й інші відомі письменники ФРН. І це, певна річ, викликає особливу лютю у колах боннської верхівки. Як пише прогресивна «Ді андере цайтунг», «здорова частина західнонімецьких письменників устами своїх відомих представників висловила рішуче «ні» надзвичайним законам».

польського журналу «Екран», що збирається в своєму фільмі порушити найпекучіші проблеми сучасності.

ІТАЛІЯ

Фільм спільного італо-французького виробництва «Надзвичайні історії» об'єднав трьох відомих режисерів Федеріко Фелліні, Луї Малля і Роже Вадіма. Сценарій було створено цими режисерами в співробітництві з сценаристами Бернардіно Дзаффоні та Даніелем Булантером за трьома новелами Едгара По.

В новелі Фелліні грає американський актор Теренс Стемп, в новелі Луї Малля зайняті Бріжіт Бардо і Ален Делон, в новелі, знятій Роже Вадімом, грає Джейн Фонда і дебютує її брат Пітер Фонда.

КАНАДА

На четвертому міжнародному конкурсі музикантів-виконавців, що відбувся влітку цього року в Монреалі, перші дві премії було присуджено піаністам з США і ФРН — Гарріну Очиссону та Петеру Розелю.

НДР

Німецьке театральне товариство провело соціологічне дослідження з метою виявити соціальний склад відвідувачів театрів. Наслідки опиту, що провадився тривалий час у різних містах, свідчать про те, що в порівнянні, зокрема, з 1958 роком, коли такий опит тут було проведено вперше, кількість робітників та селян серед театральної публіки зросла майже в два рази.

Франк Глазер належить до старшого покоління німецьких художників. Тим більш цікаві його твори останніх років, які свідчать про невтомний інтерес митця до нової дійсності в НДР, до пафосу будівництва, до нової людини.

На виставці творів Глазера, відкритій у Берліні, експоновано нові твори художника. Тут можна побачити індустріальні пейзажі, портрети. Як пише «Берлінер цайтунг», кожна з цих робіт свідчить про глибоке знання матеріалу. На першому плані тут завжди людина, людина-творець, будівник. Портрети на виставці зображують конкретних

людей, але водночас це й узагальнений образ громадянина НДР.

ПОЛЬЩА

150-річчя з дня смерті Марчелло Баччареллі було широко відзначено в Польщі. І це не випадково.

М. Баччареллі, відомий італійський живописець, понад п'ятдесят років жив і працював у Польщі. Він був придворним художником короля Станіслава Августа Понятовського, заснував королівську художню майстерню і тим самим поклав початок розвитку в Польщі художньої освіти.

В Познанському Національному музеї зараз функціонує виставка картин художника, де зібрано 145 полотен та 40 малюнків Баччареллі. Відбулася також наукова сесія, присвячена творчості художника.

РУМУНІЯ

Фільм «Ранкові години чутливого юнака» режисера А. Блейсера розповідає про життя хлопця з робітничої родини. Головні ролі у фільмі виконують Дан Нуту та Ірина Петреску.

США

Американський ансамбль «Свінгл сингери» включив до свого репертуару твори композитора Леонарда Бернстайна. З цією новою програмою ансамбль виїхав на гастролі до Франції.

Популярний американський актор Марлон Брандо нещодавно побував у Лондоні. Він приїхав сюди не як актор, а як громадський діяч — щоб виступити на мітингу із засудженням «газетного для Сполучених Штатів явища — расизму».

«Віднині, — заявив Брандо журналістам, — я граю лише в тих фільмах, що пропагують рівноправність усіх народів».

Марлон Брандо на лондонському аеродромі.

ІНТЕРВ'Ю З СІДНЕЕМ ПУАТЬЄ

Сідней Пуатьє в фільмі «Однієї задушної південної ночі».

На запитання кореспондента тижневика «Верасті», чи подобається йому амплуа «чудового парубка», в якому Сідней Пуатьє майже завжди виступає в своїх фільмах, актор з гіркотою відповів:

— Я — єдиний негр, який більш-менш регулярно знімається в кіно. Отже, в усій американській кінематографії знайшлося місце лише для одного-однісінького актора-негра.

Знявшись в останньому фільмі Стенлі Крамера «Відгадай, хто приїде до нас на обід», Пуатьє почав працю над новим фільмом «Заради

кохання Айві», сценарій якого він написав сам.

Впродовж двох років провідні голлівудські продюсери відмовлялися ставити фільм, бо, як висловився один з них, «знімати фільм, в якому йдеться про кохання негра й негритянки, означає приректи себе на

комерційну катастрофу». Але Пуатьє весь час шукав продюсера для фільму, в якому йдеться про життя негрів, і знайшов його в особі Джея Вестона.

— Крім головних причин, які спонукали мене на створення цього фільму, — сказав Сідней Пуатьє, — була й другорядна: мені хотілося, щоб у ньому дебютували (звичайно, в другорядних ролях) дві мої дочки.

Зараз фільм «Заради кохання Айві» вийшов на екрани. Головну роль в ньому виконує молода негритянська актриса Еббі Лінкольн.

ПЕРШИЙ СЕЗОН

Закінчився перший рік роботи театру «Нігроу ансамбль компанії», який виступав у нью-йоркському позабродвейському театральному приміщенні «Сейнт-Марк Плейхаус».

Цей негритянський акторський колектив, який працює під керівництвом режисера Дугласа Тернера Уорда, показав протягом свого першого сезону кілька вистав, серед яких була відома антивоєнна п'єса Петера Вайса «Пісня про Лузитанське страховисько», а також нові п'єси молодих африканських драматургів.

Сезон 1967/68 рр. театр «Нігроу

ансамбль компанії» завершив постановкою п'єси, створеної двома негрів-тягачами драматургами — американцем Річардом Райтом і французом Луї Сапеном. П'єса «Дедді Гуднесс» розповідає про життя найбідніших верств американських негрів.

Дія починається на цвинтарі, куди один з героїв п'єси на позиченій у знайомого тачці привозить тіло свого померлого друга Дедді Гуднеса, — привозить тайкома, бо грошей на поховання немає, Під час похован-

ня, на якому присутні ще кілька негрів — родичів і друзів небіжчика, — тачка перевертається, тіло падає на землю і «небіжчик» раптом сідає, протираючи очі. Виявляється, що він був просто п'яний як чіп. Але родичі й друзі сприймають це як «воскрешення» і оголошують Дедді Гуднеса святим. На цій сюжетній канві й будується п'єса, що показує життя негрів сучасної Америки без машкари й позолоти, притаманної салонним бродвейським виставам.

«ДОКУМЕНТИ» ЗАНЕПАДУ

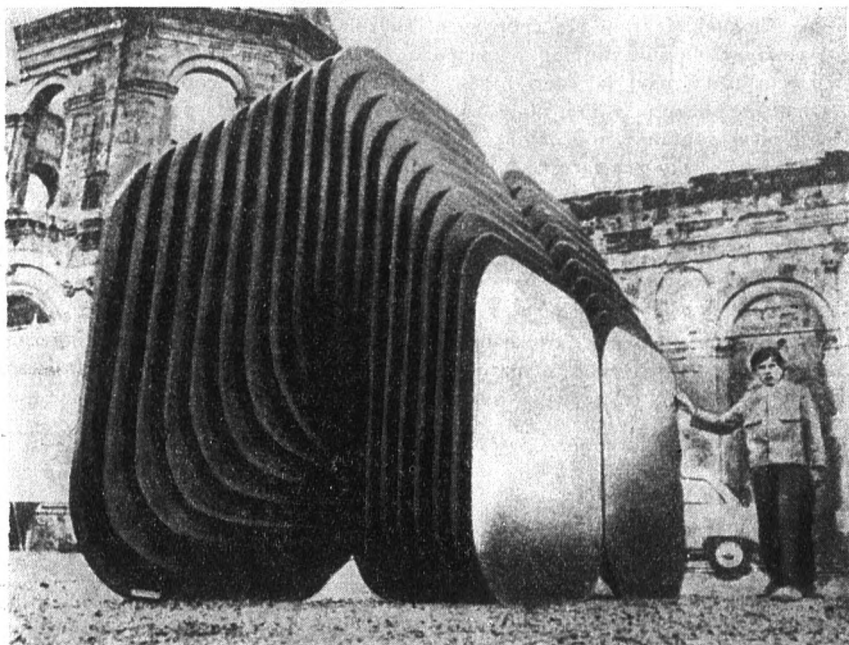
На фотографії, яку ми тут подаємо, зображено не спресованого бегемота. І не збільшену в мільйон разів гусеницю. І не модель радіатора для опалення квартири. Це — експонат художньої виставки, яка нещодавно відкрилася в західнонімецькому місті Касселі під назвою «Документа», а експонована на ній «скульптура» (творця — абстракціоністського «скульптора» на ім'я Томас Ленк, ви бачите поруч із його творінням) в свою чергу називається «Нашарування-55». Розумієте, як хочете, ясно лише одне, що ні в зоопарку, ні в колекції ентомолога, ані в комунальному господарстві цьому мистецькому виробові місця не зна-

йдеться. От і поставили його на згаданій виставці «Документа».

В ній беруть участь 148 абстракціоністів з 17 країн світу. Основний контингент — 57 американців; в європейських країнах абстракціоністів щось порідшало: західнонімецьких художників на виставці було представлено всього 18, а австрійських — тільки два. Отже, в історію абстракціоністського мистецтва «Документа-68» ввійде, можна сказати, під американським прапором.

Журналісти повідомляють, що на виставці домінують «художні вироби» з штучного волокна, пап'є-маше, металу й скла. Показаний нами спресований бегемот — експонат досить характерний для всієї виставки. Серед інших шедеврів — вітрина, в якій виставлено різноманітні склянки, бак, до якого напхано вилучені з ужитку зіпсовані протигази тощо.

«Документа» чи «Експеримента»? — так названо одну із статей, присвячену виставці. На нашу думку, до неї більше пасував би інший словотвір. Ну, скажімо, «Шахраєнта».

Томас Ленк. Нашарування-55.

ФРАНЦІЯ

В Парижі на рю де Ріволі відкрилася велика виставка так званих «нишенькових» видань. Це перша виставка масової книги, на якій експонуються найрізноманітніші твори, що видаються в цій серії, — від романів класиків і до творів детективного жанру.

ФРН

Драматичний театр у Штутгарті поставив нову п'єсу Танкреда Дорста «Толлер» — про німецького драматурга-антифашиста Ернста Толлера.

ЧІЛІ

Чилійські фільми досить рідко з'являються на кіноекранах світу, і тому стрічка «Тривала подорож», яку було показано на фестивалі в Карлових Варах, викликала чимало відгуків у виданнях, присвячених кінематографічним справам. Так, рецензент американського тижневика «Верасті» пише, що цей фільм режисера Патрісіо Браво робить честь кіномистецтву Чилі.

ШВЕЦІЯ

Один з провідних кіномитців країни, режисер Арне Марссон, відомий своїм фільмом «Вона танцювала лиш одне літо», завершив роботу над новою кінокартиною «Свято в жовтні». Тема твору — відродження нацизму в Західній Німеччині і боротьба прогресивних сил ФРН проти цієї небезпеки.

«Багато епізодів нашого фільму, — розповідає режисер, — ми знімали в Мюнхені. Перебуваючи тривалий час у ФРН, ми на власні очі побачили, що небезпека відродження фашизму в Західній Німеччині справді дуже велика».

ЯПОНІЯ

Театральна критика жваво обговорює нову п'єсу драматурга Токіто Матсуда «О-Рін Куден», поставлену токійською театральною трупю «Гейютсу-Ца». Тема твору — соціальні протиріччя в сучасній Японії, життя трудящих, боротьба японського народу проти американської окупації та загрози війни.

Тонитва за РЕКОРДАМИ

Людині, далекій від спортивної «кухні», напевне, здається, що кожен рекордсмен або чемпіон є, так би мовити, зразком фізично здорової людини. Ще б пак: яку силу треба мати, які м'язи, яке серце, щоб встановлювати рекорди з бігу, підймання штанги тощо. Якщо в радянському спорті різні змагання провадяться під безупинним наглядом лікарів і суворо забороняється вживати будь-які допінги, то на Заході, де спорт перетворився на бізнес, все відступає на задній план перед одною вимогою: показати новий рекорд. За будь-яку ціну, не думаючи про шкоду для самого спортсмена! А ці останні, знаючи, що кожен новий рекорд принесе їм не лише славу, а й прибутки, вдаються до всіляких заходів, аби тільки мати найкращі показники.

Подивіться на ці фотографії, взяті із зарубіжної преси. Вони красномовно розповідають про трагічні наслідки комерційного, а не спортивного ставлення до завоювання нових рекордів.

На змаганнях у Каліфорнії відомий спринтер Чарлі Грін побив світовий рекорд швидкості з бігу на сто метрів. Уперше в історії спорту він подолав цю дистанцію за 9,9 секунди. Напруження, якого

довелося йому зазнати протягом такого короткого часу, виявилось надто великим для серця спортсмена, воно не витримало, й, подолавши фінішну лінію, Грін упав на землю непритомний.

Одною з найважчих дистанцій для стайерів є 5 тисяч метрів. Якщо спринтер викладає всі свої сили протягом десяти секунд, то стайєрові потрібно «витискати» із себе всі можливості м'язів і серця протягом кільканадцяти хвилин. Для того, щоб витримати подібне не-

людське напруження, спортсмени в буржуазних країнах вдаються до різних допінгів, які можуть на короткий час набагато посилити їхню енергію — та за це їм доводиться розплачуватися здоров'ям, а то й життям. От, наприклад, що сталося під час змагання з бігу на

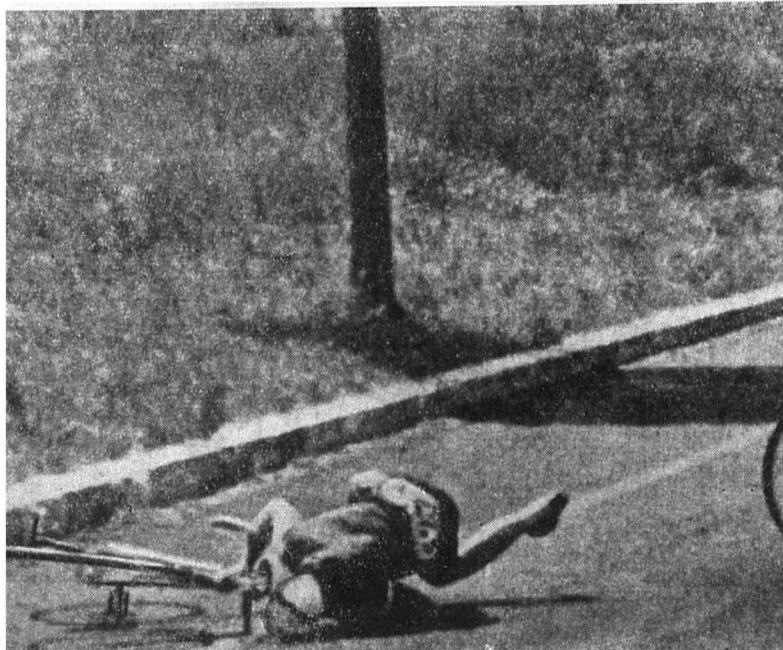
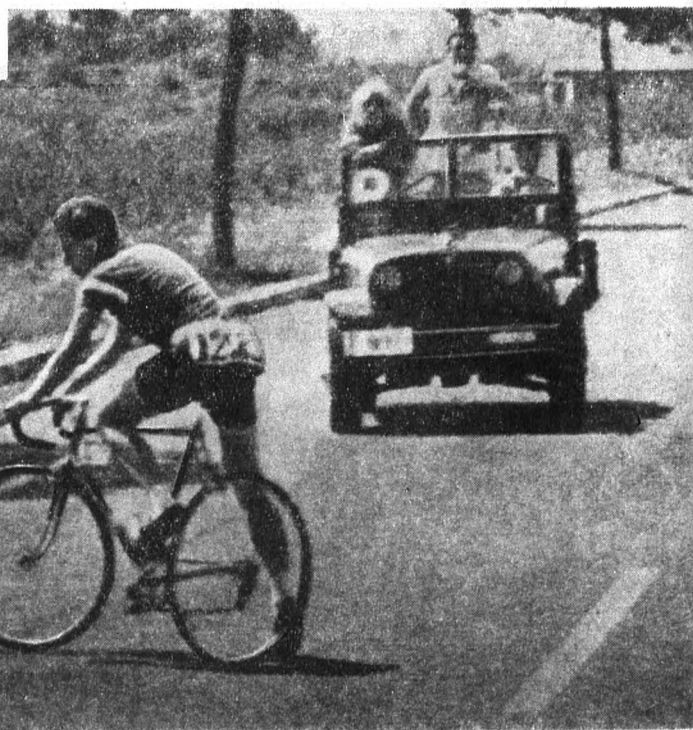
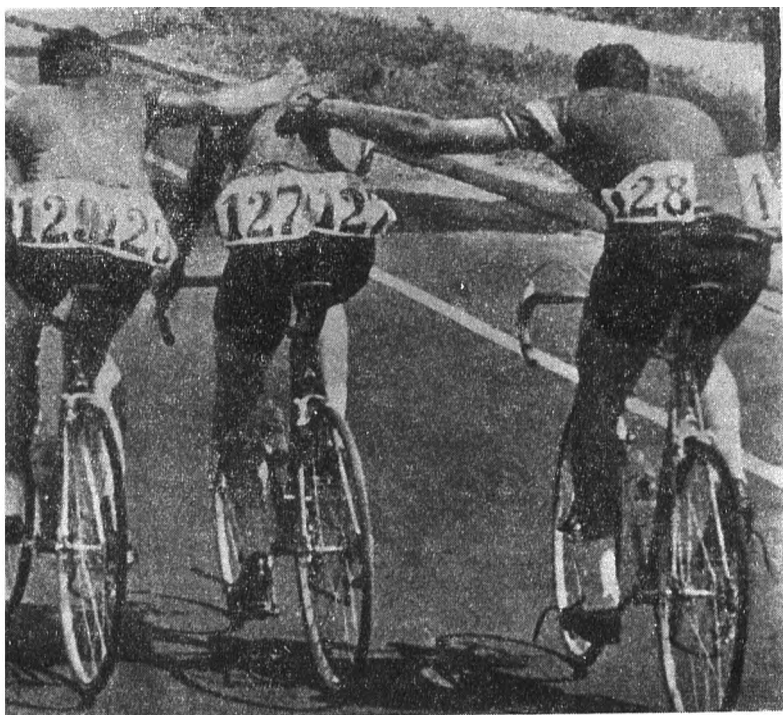
5 тисяч метрів. Стайєр Галберг (Нова Зеландія) на середині дистанції раптом набагато випередив супротивників і прийшов першим. Після фінішу Галберг і ще кілька бігунів упали на земню, втративши свідомість. Двоє з них одразу померли...

А от іще одна смерть, на вело-змаганнях. Під час перегонів на 100 кілометрів в Італії загинув датський спортсмен Кнут Енемарк. Уже на тридцятому кілометрі товариші помітили, що Енемарк похитується на своєму сидлі. Вони підхопили його й протягли ще якийсь десяток кілометрів. Потім Енемарк упав на дорогу, і лікарі встановили, що він помер від розриву серця. Золоту медаль йому було присуджено посмертно...

А от обличчя американської спортсменки, плавчихи Поп-Майєрс, яка на одних змаганнях не змогла прийти першою. Обличчя її таке виразне, що це фото коментарів не потребує.

Характер народу, його історичні традиції й звичаї виявляються, перш за все, в укладі суспільного життя, трудових звичаях, громадській моралі тощо. Але з не меншою виразністю ці риси можуть виявитися і в тому, як той чи інший народ відпочиває після праці, які він любить розваги та ігри. З цієї точки зору великий інтерес являють народні свята, що часто сягають своїм корінням у сиву давнину віків.

У середні віки, в період найбільшого її розквіту, у Венеції виникло багато свят. Частину з них за традицією продовжують відзначати й зараз. І не випадково, звичайно, що в цьому місті, все життя якого було пов'язане з морем, свята відбувалися на воді.

До кінця XVIII століття щороку в день шестя венеціанські дожі виконували святковий обряд «заручин Венеції з морем». Глава «цариці морів» піднімався на визолочений корабель — бучінторо, яким керували три венеціанських адмірала. Бучінторо плив кана-

ду залишився лише спогад та кістяк останнього бучінторо, що зберігається у венеціанському військово-морському музеї.

Дуже бучно відзначається у Венеції до цього часу інше свято — Реденторе, запроваджене 1630 року, після того як у місті закінчилася епідемія чуми.

Увечері напередодні всі місцеві жителі, що мають човни, й туристи в гондолах плывуть на остров Джудекку. Тут уже споруджено плавучі естради, береги ілюміновано кольоровими ліхтариками. Припнувши човни, венеціанці розташовуються компаніями вечеря-

РЕДЕНТОРЕ

Краса й своєрідність Венеції, за загальною думкою, не мають собі рівних. Це місто розташоване на 118 островах Венеціанської лагуни. За «вулиці» тут правлять 160 великих і нелічевна кількість дрібних каналів. Наземного транспорту у Венеції майже нема, і пересуватися містом можна лише «плавучими засобами» або пішки. До середини XIX століття майже єдиним видом венеціанського міського транспорту були гондоли — великі човни, пофарбовані в чорний колір.

Завдяки вигідному географічному положенню на Середземному морі Венеція в середні віки перетворилася на найбагатшу торгову республіку. Верховним правителем її був дож, якого обирали довічно. Республіка мала могутній флот. Її кораблі, навантажені різноманітними товарами, борознили води Середземного, Чорного й Азовського морів. Нездарма Венецію стали називати «перлиною Середземномор'я», а потім і «царицею морів».

Коли настає СВАТ

лом від собору святого Марка до острова Лідо. За ним прямувала незліченна кількість галер, великих човнів — пеот і гондол. Били всі дзвони міста. Через короткі проміжки часу лунали гарматні постріли. Біля острова Лідо були вишикувані судна венеціанського флоту і торгові кораблі, яскраво прикрашені прапорами. Дож кидав у хвилі Адріатики золоту обручку й урочисто виголошував: «О море наше, з тобою заручаємось на знак істинного і непохитного владарювання!». Після цього, послуховавши святкову месу, «ясновельможний» повертався до центру міста, щоб бути присутнім на пишному банкеті. Тепер од цього урочистого обря-

ти просто неба. Але ось в повітря злітає сигнальна ракета, а після неї лунає грім петард. Небо над Джудеккою освітлюється яскравими вогнями фейерверків. А коли стихає гуркіт останньої петарди і в небі гаснуть вогні, на головній магістралі Венеції — Великому Каналі — починають змагання гондольєри.

ЯБУСАМЕ

Один раз на рік або в півроку кожний великий японський храм відзначає своє свято, які перетворюються на яскраві карнавали з театралізованими виставами й

ритуальними спортивними змаганнями. В одних храмах, розташованих на морському узбережжі, це можуть бути перегони на човнах, в інших — ігри з величезним дерев'яним м'ячем, але найбільше глядачів збирається там, де до програми свята входить ябусаме — кінна стрільба із лука.

Вузькою стежкою, обгородженою канатами, за якими товпляться збуджені глядачі, мчить вершник у середньовічній зброї воїна-самурая, в руках у нього величезний лук. Наблизившись до мішені, вершник кидає повід, і, підвівшись на повний зріст у стремені, натягнувши титиву високо над головою, посилає стрілу в мішень. За ним мчить другий, третій. Похибок майже не буває, але особливо меткі постріли глядачі вітають захопленим ревом.

Взагалі стрільба із лука — дуже поширений спорт у Японії. До того ж відмінна особливість національної японської стрільби — великих розмірів луки. Закриті тири для стрільби із луків можна знайти і в парках, і на університетських подвір'ях. Змагання численних команд влаштовуються досить часто, але кінну стрільбу зараз можна побачити лише на храмових святах.

Тепер коней в Японії майже немає; мотоцикли, автомобілі, трактори повністю витіснили їх з полів і доріг країни. Але в давнину вміння джигітувати і володіти зброєю в сідлі вирішувало кінець великих змагань між ворогуючими князями, і середньовічна історія Японії заповнена переказами про битви кінних армій.

Кінна стрільба проникла сюди близько 1500 років тому, мабуть, із Центральної Азії, де в той час виникали перші могутні кочові

держави, Європа тоді зазнала наскоків гуннів Атілли. Самі кочовики до Японії не дійшли, але спосіб їхнього життя став у той час модним серед японської знаті. З'явилося джигітування, соколине полювання, луки з наконечниками, що свистіли, — їх застосовували переважно древні тюрки. І нині, в ябусаме, як і в багатьох інших храмових церемоніях, можна побачити живий відбиток давно забутої старовини.

НАДОМ

Ось уже протягом багатьох віків щороку з настанням літа з усіх кінців Монголії натовпи вершників сходяться до підніжжя священної для кожного монгола гори Богдо-ула, на околиці столиці Монгольської Народної Республіки Улан-Батора.

Сотні кращих вершників, стрільців із лука, борців поспішають на національне свято надом, щоб продемонструвати той високий ступінь майстерності, якої вони досягли з цих видів спорту. На широкому полі біля підніжжя Богдо-ули в ці дні виникає ціле містечко. Скрізь ставлять яскраві юрти й намети; розкладають вогнища, на яких готують національні страви; пустують діти; тренуються майбутні учасники змагань.

І ось свято починається. Відкривають його стрільці із лука. В руках у кожного з учасників важкі луки, розміром майже в людський зріст. Мішень, в яку вони б'ють, це повстані м'ячі, що лежать на землі. Перемагає той, хто найменшою кількістю пострілів виб'є найбільшу кількість м'ячів. А навколо хвилюється мо-

ре болільників. Жарти й глузування падають на голови невдах і, навпаки, вигуками захоплення вітають найбільш метких стрільців. Нарешті, жюрі з найстаріших спортсменів підбиває підсумок, відзначає кількох кращих стрільців, і ті поступаються місцем борцям.

Борці вибігають на поле, змахуючи піднятими догори руками, немов крилами, погойдуються, присідають й підстрибують. Це обов'язковий ритуал, що походить із глибокої давнини, коли змагалися один з одним не просто дві людини, а представники різних родів, кожний з яких мав свого заступника в особі якоїсь тварини чи птаха, і борець повинен був відтворювати рухи цього заступника.

Боротьба ведеться в різних вагових категоріях і теж викликає жваву реакцію глядачів. Після закінчення змагань з боротьби жюрі присуджує переможцям почесні титули. Найпочеснішим є титул титана, яким нагороджують найвинахідливішого й найспритнішого борця. За ним ідуть арслан (лев), цзан (слон) та ін.

Нарешті починаються верхогони. Колись у них звичайно брали участь лише князі й нойони Монголії, що виставляли кращих коней із своїх табунів з юними вершниками — дітьми кріпаків-аратів. Самі бідарі-арати зрідка наслідувалися брати участь у верхогонах, бо жюрі, підпорядковане нойонській верхівці, часто визнавало їхні рекорди недейсними, а ще частіше якийсь нойон просто забирав у бідняка гарного коня. Тепер у верхогонах беруть участь всі бажаючі: і представники держгоспів республіки і скотарі-одноосібники. Влаштовується кілька заїздів.

КАПЕАС

«Капа» — по-іспанському означає плащ. «Капеас» — грати плащем з биками особливої бойової породи, яких іспанці на відміну від звичайних биків називають «торос». Отже, ігри, а вірніше поєдинки з бойовими биками людини, озброєної самим лише плащем, називаються «капеас».

Учасники капеас — всі жителі селища, які із глядачів можуть легко перетворитися на тореро.

Те, що учасники гри не озброєні, робить її особливо драматичною й напруженою. Адже добровільних тореро захищає лише їх спритність та швидкі ноги, а роги биків бувають часто не менш гострі, ніж у тих, що вбивають матадорів професійної арени.

Капеас влаштовують майже в кожному селі на літніх фієстах, але найбільше вони поширені в Кастілії.

У день фієсти опівдні всі мешканці збираються на Пласа Майор — центральному майдані, який є в кожному великому селищі. Майдан звичайно оточений з усіх боків будівлями собору, муніципалітету, пошти, аптеки, суду та жандармерії. Провулки між ними барикадуються возами, колодами тощо. Іноді площу спеціально обгороджують тином. Один прохід, що веде до загону, залишається відкритим: крізь нього швидко вибігає бик. До цього він уже біг вулицями селища, всі двері якого щільно зачинені, вікна заставлені віконницями. Та ось бик уже в центрі майдану, одразу ж до нього через огорожу стрибає один або й кілька добровольців-тореро, так-сяк вдягнених, але майже всі з плащем у руці.

Правила тут не такі суворі, як у професійній кориді. Капеас — це імпровізація на теми кориди. Добре, якщо є червоний плащ. Коли ж нема, то годиться будь-який яскравий шматок тканини, який все одно називають капа (коли бик розлючений, він реагує не лише на червоний колір). А що бик наступає на швидконогих тореро, то вони тікають від нього через огорожу, щоб потім знову перестрибнути через неї й продовжити небезпечну гру.

Треба зауважити, що в таких капеас беруть участь не дорослі 4—5-річні бики, а 2—3-літки: вони не такі небезпечні і мають не дуже довгі роги. Часом капеас буває дебютом для бика, якого через кілька років випускають на арену.

Самі ж тореро — це хлопці з села або мандрівні напівпрофесіонали, дуже часто зовсім юні. Вони мандрують групами і за пригощення або невеличку платню розігрують цілі вистави (звичайно, без пікадорів і без убивства бика). Таких тореро тут називають зменшено: торерільйос. Чимало відомих матадорів, як наприклад Хуан Бельмонте, починали свій шлях до слави на таких сільських капеас.

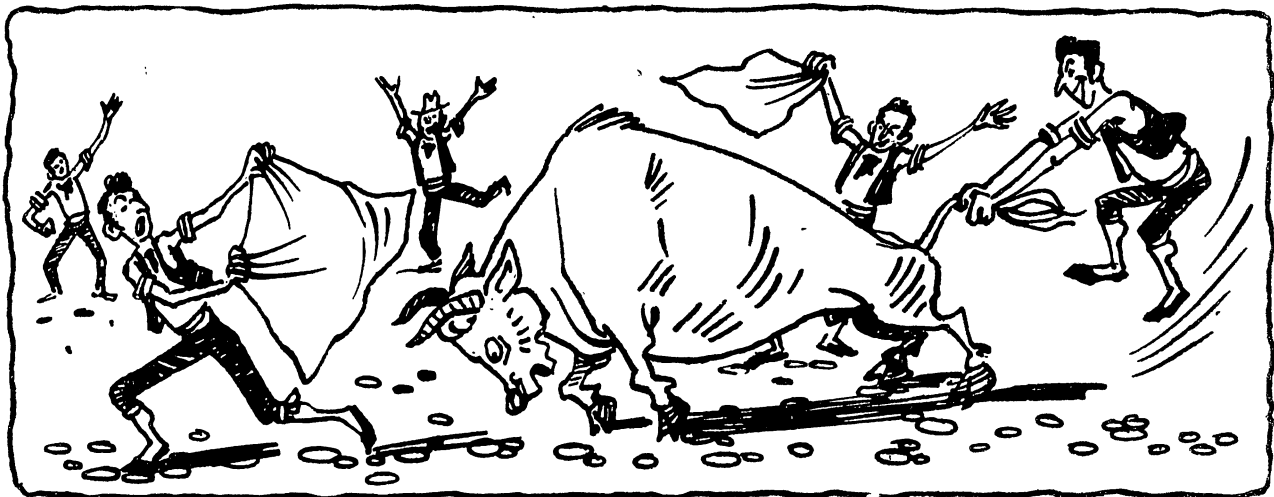
Іноді торерільйос дістають серйозні поранення, але це тільки збільшує популярність видовища. Час від часу капеас забороняли або церковні власті, або місцеві сеньйори. В останні роки режим Франко, вбачаючи в усьому крамолу і побоюючись натовпу, теж часто під різними приводами намагався заборонити проведення капеас. Однак традиція перемагає і капеас досі дуже популярні в іспанському селі.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ. Одне видавництво в Бостоні (США) пообіцяло 300 доларів винагороди кожному, хто знайде помилку в щойно виданому ним новому романі. Протягом двох тижнів було продано понад 20 тисяч примірників того роману. Помилки поки що ніхто не знайшов.

ЛИСТОНОША-РЕКОРДСМЕН. Своєрідний світовий рекорд із співів було поставлено цього разу в Бельгії. Листоноша Мішель Саблон проспівав без перерви 150 пісень за 6 годин і 40 хвилин. Таким чином він поліпшив попередній рекорд одного свого співвітчизника на 35 хвилин.

ОЦЕ ТАК РЕКЛАМА. «Обов'язково подивіться цей фільм! Він такий зворушливий, що глядачі безперервно плачуть. Їм навіть невистачає носовичків, тому в касі можна безкоштовно отримати губку». Таким оголошенням один нью-йоркський кінотеатр рекламував новий фільм.

На батьківщині Наполеона

Дім в Аяччо, де народився Наполеон.

Машина їде по центральній частині невеличкого міста. Читаємо назви вулиць: Алея Наполеона, Набережна Наполеона, Авеню Першого консула... Це — Аяччо, головне місто острова Корсіка. Воно являє собою кілька довгих рядів будинків, які тягнуться вздовж затоки. За будинками видніються зелені пагорби, а вище — суворі скелясті гори. На одній з вузьких вулиць поблизу рибальського порту стоїть дім, відвідати який вважає за свій обов'язок кожний гість Аяччо. Тут у 1769 році народився Наполеон Бонапарт. Місто й донині шанує його пам'ять. Не забутий не лише сам Наполеон, але й вся його рідня.

В місті є бульвар короля Джерома, вулиця Римського короля, вулиця Бонапартів, бульвар Мадам-матінки, площа Летиції, пам'ятник самому Наполеону і пам'ятник всій родині Бонапартів. Жителі Аяччо дбайливо охороняють будинок, де з'явився на світ їхній знаменитий співвітчизник, і «імператорську каплицю» з родинним склепом Бонапартів.

У наші дні культ Наполеона перетворився тут на комерцію. Магазини Аяччо та інших корсіканських міст буквально забиті сувенірами, пов'язаними з Наполеоном: Наполеон у мармурі, у бронзі, погруддя Наполеона; Наполеон, намальований на шкірі, на фарфо-

рі, на кашках і тарілках, на самописках та гаманцях...

Пам'ять про Бонапарта стала принадою для туристів з усього світу, а острову це дає неабиякий прибуток.

Але не тільки спогади про Наполеона приваблюють людей на Корсіку. Острів надзвичайно мальовничий. Природа його багата на барви, а побут народу криє чимало цікавого і невідомого європейцям з континенту.

Корсіка — це гірський масив, що стрімко спускається в море. Клімат на узбережжі середземно-

Палац Наполеона поблизу корсіканської столиці.

морський. Літо жарке і сухе, зима м'яка, як на італійській та французькій Рів'єрі. В гірських районах кліматичні умови більш суворі. Тут часто бувають тумани, сильні вітри, а взимку — і снігові бурі.

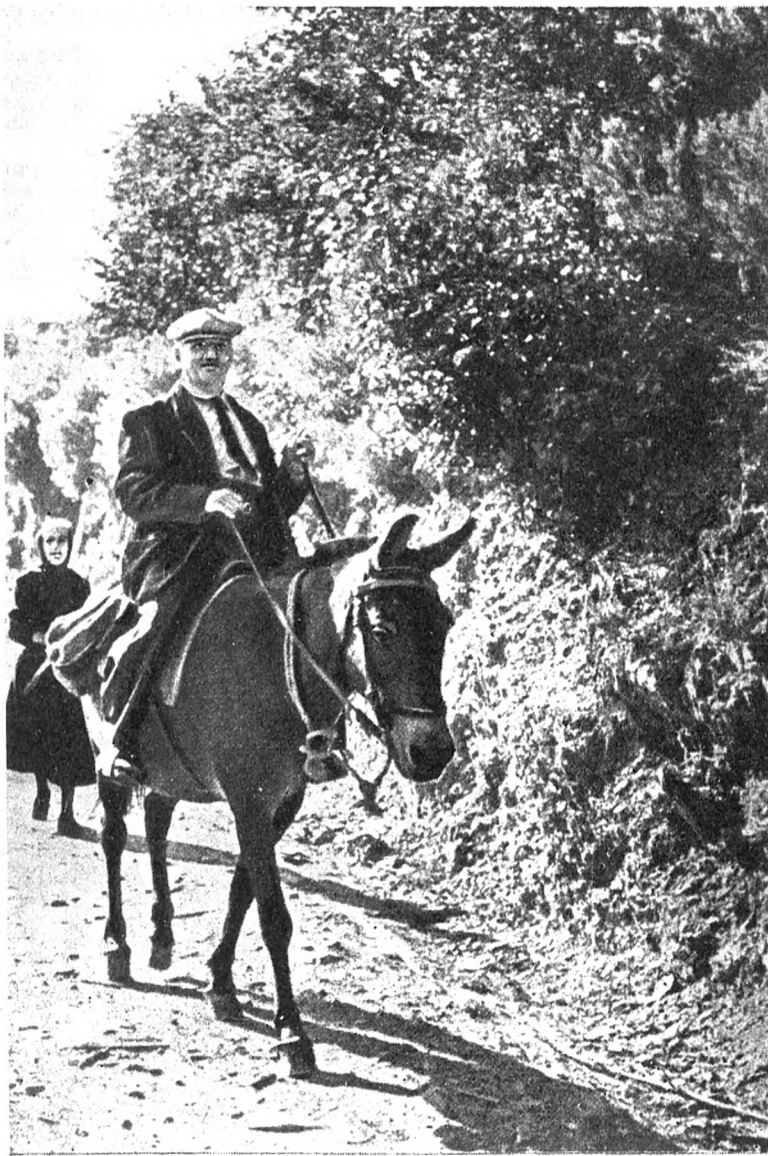
Дуже різноманітна флора Корсіки. Колись острів був вкритий лісами, але з часом їх по-хижацькому вирубили та спалили пастухи. Зараз ліси зберігаються лише в долинах і на гірських схилах в глибині острова. В гірських районах ліси складаються із калабрійської чорної сосни, модрини, каштана, вільхи й платана. В долинах переважає кам'яний та корковий дуб. Найбільш поширений ландшафт Корсіки — це так звані макі, низькорослі, вічнозелені дерева, чагарники й трави, що щільно вкривають узвишшя й гори.

Історія острова складна і багата на епізоди героїчної боротьби його жителів із зовнішніми завойовниками. Вважають, що першим відомим народом, який населяв острів і дав йому ім'я, було лігурійське плем'я корсів. Потім Корсіку поступово підкоряли ібері, греки, етруски й карфагеняни. В III столітті до н. е. острів був за-

Цитадель в Корте.

Віслюк — поширений транспортний засіб на Корсіці.

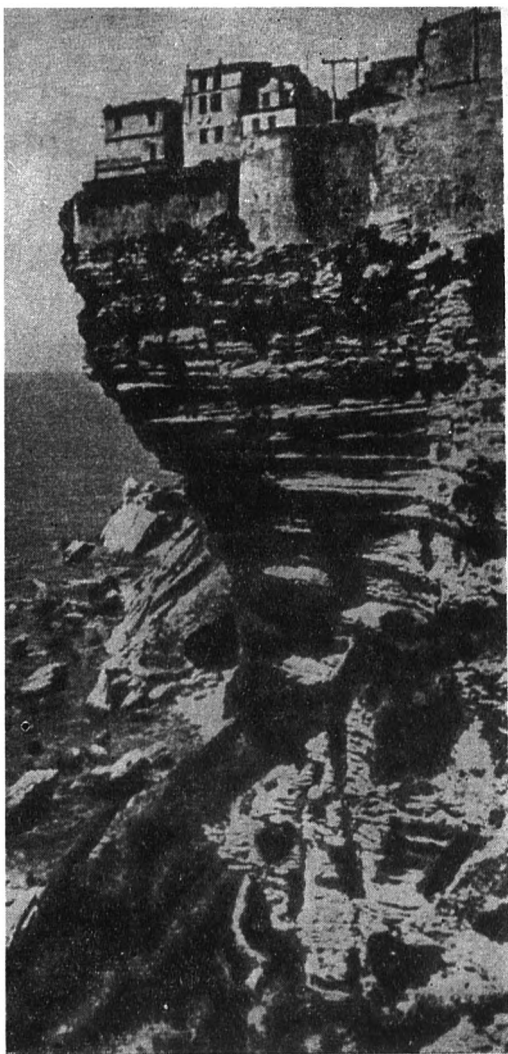

хоплений римлянами, які об'єднали його в одну провінцію із Сардинією. Але довгий час влада римлян на Корсіці мала лише номінальний характер, оскільки підкорити вільнолюбний корсіканський народ було нелегко.

Вже тоді численні жителі острова, що втікали від завойовників, рятувалися в густих зарослях макі. Ця традиція зберігається й досі. Макі залишається спільником і захисником усіх тих, кого переслідують власті, закон або кривава помста. А серед місцевого населення віддавна існує неписаний закон — надавати допомогу і підтримку кожному, хто переховується в макі від переслідувачів.

В XI столітті Корсікою завладіли жителі тосканського міста Піза; в XIV столітті її підкорили генуезці. Але в 1768 році острів був підпорядкований Франції, й відтоді почалося проникнення на Корсіку французької мови й культури.

Під час другої світової війни Гітлер підтримав домагання Муссоліні на Корсіку, і на початку 1942 року на острові висадилося близько 100 тисяч німецьких та італійських окупантів. Вони зайняли всі низини, міста й шляхи. Незважаючи на явну нерівність сил, жителі Корсіки почали народну партизанську війну — гверілью. Партизани селилися в печерах, ущелинах і непрохідних зарослях знаменитого макі. Першими пар-

Боніфачо.

тизанами стали корсіканські комуністи, які пішли в макі ще в 1939 році — після заборони Французької компартії. Тому і весь рух французького Опору часто називають словом «макі».

Тепер Корсіка — департамент Франції. Мовою школи й адміністрації офіційно визнано французьку. Але за розмовною мовою, культурою й багатьма традиціями корсіканці набагато ближчі до італійців, ніж до французів.

У побуті корсіканці розмовляють двома діалектами італійської мови: чізмонтанським і ольтремонтанським. Гори, що розрізають острів з північного заходу на південний схід, ділять його на дві ізолювані одна від одної частини. Багато людей, що живуть в одній з них, ніколи не бували в другій. І діалекти настільки різні, що жителі західних і східних областей острова ледве розуміють одне одного і для спілкування між собою вживають французьку мову.

Близько двох третин населення Корсіки живе в сільських місцевостях. Найбільш типові великі села, що розташовані ярусами на скелях. Вони складаються звичайно з кількох три- або чотириповерхових

будинків, які немов орлині гнізда звисають над безоднею. Ці села виникли на Корсіці в період наскоків арабів, коли місцеве населення змушене було селитися у важкодоступних місцях.

Подібний вигляд мають на острові й багато невеличких міст, наприклад, його середньовічна столиця — Кортє. Це місто загубилося в самому центрі Корсіки серед високих гір. У XV столітті на вершині скелі було засновано цитадель, що не раз правила корсіканцям за оплот у їхній боротьбі з чужоземцями. Вона і зараз гордо підноситься над навколишньою місцевістю як символ боротьби народу Корсіки за здобуття своєї незалежності.

Дуже незвично виглядає інше середньовічне місто Корсіки — Боніфачо. Воно розташоване на прямовисній вапняковій скелі. Місто було засновано в IX столітті на крайній південній точці острова, на березі дванадцятикілометрової протоки, що відділяє Корсіку від Сардинії. З невеличкого порту в місто можна потрапити крутими, висіченими в скелі сходами. А нагорі старі будинки на вузьких кривих вуличках щільно туляться один до одного, нависаючи над морем.

Корсіка — найвідсталіший в господарському відношенні район Франції. Вона не може забезпечити роботою все своє працездатне населення, і багато корсіканців емігрують в пошуках заробітку на континент. Щороку рідні краї залишає 500—600 чоловік, переважно молодь.

Промисловість тут майже не розвинена. Є тільки тютюнова фабрика, фабрика дубителів і азбестовий рудник. Деяке значення в економіці мають ремесла: плетіння кошків, мотуззя, солом'яних брилів тощо.

Головне заняття селян — скотарство. Розводять в основному овець та кіз, що більшу частину року пасуться в горах без постійного нагляду господарів. З козого молока виготовляють відомий сир — «брюччо». Велику роль в господарстві відіграють мули та віслюки. У прибережній зоні розвинуте виноградарство і садівництво. Із зернових сіють жито, яч-

мінь і кукурудзу. Населення узбережжя займається рибальством, ловлять морські губки та добувають корали.

Корсіканські селяни зберігають в своєму побуті багато пережитків старого. Ще недавно в селах існували великі сім'ї, що складалися з батьків та всіх синів з їхніми дружинами та дітьми. Всі вони жили в одному будинку, вели спільне господарство, а молоді беззаперечно підкорялися голові родини. В наші дні на Корсіці поширена маленька сім'я. Повним господарем в домі, як і раніше, залишається чоловік. Жінки, роль яких в господарстві й вихованні дітей дуже велика, посідають в сім'ї припущене становище.

Селянин-корсіканець вважає для себе ганебним ходити пішки й носити який-небудь вантаж, крім зброї. А жінці-селянці, за місцевим звичаєм, непристойно їздити верхи. На дорогах Корсіки часто можна спостерігати таку картину: чоловік у оксамитній куртці їде верхи на віслюку. За кілька кроків від нього в чорній сукні похмуро йде жінка. Це подружжя пара вирушає на базар чи в поле. А їхнє повернення додому виглядає ще більш мальовничо. Оскільки вони мають вантаж, то чоловік теж змушений їти поряд з нав'юченим віслюком, але дружина до того ще й несе чималий пакунок на голові.

Корсіка — одна з небагатьох областей Європи, де й досі зберігається так звана «вендетта» — кривава помста за вбитих і образених родичів.

Корсіканці глибоко шанують пам'ять померлих. Небіжчиків звичайно ховають в родинному склепі, спорудження якого — одна з найважливіших турбот сім'ї. Кладовища, що складаються з таких склепів-капличок і оточені газонами та папісаниками, нагадують невеличкі міста. Особливу відданість померлому висловлює звичайно його вдова. Після похорону вона зачинає віконниці в своїй кімнаті й відтак протягом двох років живе, не виходячи з неї й не бачачи сонячного світла.

Н. КРАСНОВСЬКА

Колишня резиденція Наполеона.

ЗАГАДКИ

Йому 24 роки, а звуть його Франсіс Бріку. Заняття — студент-ентомолог. Мешкає в Монако. Молодик, яких багато.

Але чому ж тоді французька газета «Ніс-Матен» відвела для інтерв'ю з ним майже цілу сторінку? Просто, не кожному студенту вдається здійснити під час канікул мандрівку на кілька тисяч кілометрів уперед... і на багато віків назад. Франсісу посміхнулася доля — його взяв з собою у Гвіану ентомолог П'єр Жоффре.

Крім іншого, експедиція мала на меті познайомитися з життям племені оямпі-пуку, про яке відомо лише, що воно існує.

Перше випробування чекало на мандрівників на кордоні Французької Гвіани й Бразилії. Вони мали спуститися по річці Мутула до самого її гирла, де вона впадає в іншу, велику ріку — Ояпокі.

Жоффре і Бріку були перші, хто наважився випробувати цей складний маршрут. Та марно! Жодних слідів оямпі-пуку виявити не пощастило.

Лише пізніше вони зустрілися з 13-річною Яука — єдиною з племені, що залишилася в цих місцях.

Три роки тому, розповіла Яука, оямпі-пуку почали відходити з гірського плато Аїма у басейн Амазонки. В тропічних лісах один шлях — ріки. Діставшись Ояпокі, плем'я розмістилося в човнах. Широка ріка, що несла свої води в невідоме, смертельно налякала дівчинку, яка до того ще й не вміла плавати. Вона не наважилася сісти в каное. Плем'я вирушило річкою вгору. Яука залишилася сама, їй дали притулок індієцьці, що жили на березі.

Отже, повна поразка? Проте, Бріку іншої думки. Три місяці, проведені на Ояпокі, серед індієцьців іншого племені — оямпі — були, мабуть, найцікавіші в його житті.

Дослідники пройшли річкою близько 300 кілометрів, побували в кількох селищах. Скрізь вони були бажані гості. Ще б пак: Жоффре і Бріку щедро обдаровували індієцьців риболовецькими гачками, набоями, гребінцями, люстерками. Виявилось, що лісові мешканці дуже люблять намисто, особливо червоне й синє. Але

найбільше припали їм до вподоби... французькі парфуми.

Хатини оямпі стоять на палях: ліс дуже густо заселений, і до порогу може підійти не лише друг, але й ворог. Індієцьці розчищають зарості й на їх місці вирощують маніоку, цукрову тростину, банани. Ріка дає рибу, ліс — коли поталанить — мисливську здобич.

Сім'ї у оямпі численні — кожний чоловік має по кілька дружин, переважно чотири.

Мабуть, найкраще тут ведеться дітям. Дитина може робити все, що їй заманеться. Але в десять років дитинство закінчується, а щоб перейти в категорію дорос-

чимало часу в полі батьків нареченої.

Мова оямпі виявилася навдивовижно багатою — до 20 тисяч слів. Вивчити її нелегко (зокрема, Бріку ніяк не міг зрозуміти законів дієвідмінювання, всі дієслова здавалися йому неправильними). Письменності плем'я не має — стилізовані зображення тварин являють собою просто орнамент. Але звичаї племені, його історія не зникають безслідно. З чотирьох років хлопчиків починають навчати співати епічну пісню «калау», що містить всі відомості про плем'я. У селі Ітані, наприклад, цю пісню знає кожний дорослий чоловік. Вчитися співати її доводиться довгі роки — на виконання калау треба не менше 12 годин...

Не можна твердити, що оямпі взагалі ніколи не бачили білих. Іноді до їхніх селищ потрапляли шукачі золота. Одного з них зустріли й наші мандрівники. Він проблукав у тропічному лісі три роки й майже збожеволів. Життя гвіанських старателів нелегке, але, продавши свій мізерний видобуток, вони знов повертаються в джунглі: коли є рушниця й вудка, тут можна прохарчуватися й без грошей.

ОЯМПІ-ПУКУ

лих, слід виконати церемонію «мараке» — випробування на витривалість й зневагу до болю. Тіло хлопчика або дівчинки (винятку не роблять ні для кого) вкривають незліченною кількістю мурашок та ос. Комахи впинаються в шкіру, але діти повинні мовчати.

— А якщо?.. — спробував запитати мандрівника кореспондент.

— «Якщо» не буває, — почувся у відповідь. — Того, хто не витримає би, вигнали б з племені, а це кінець — в лісі одинак загине одразу.

Одбувши мараке, юнак може одружуватися. Щоправда, спочатку йому належить відпрацювати

Коли район виявляється перспективним, шукачі золота починають витісняти, а то й просто знищувати індієцьців.

...Тропічні ліси Гвіани зберігають ще багато нерозкритих таємниць. 1931 року, наприклад, один етнограф потрапив до індієцьців невідомого раніше племені — оярікуле. Вони зустріли його добре, й він спокійно заснув. Вранці, однак, учений побачив, що... залишився сам. Індієцьці пішли в джунглі, й відтоді їх ніхто і ніколи більше не бачив.

— Може, мені пощастить більше, — скромно відповідає молодий француз на питання про свої подальші плани.

САТИРИЧНІ ОПОВІДАННЯ

АЗІЗ НЕСІН

Малюнки І. Александровича

ЯК ВОНИ ЦЕ РОБЛЯТЬ

Усі ці зміни сталися протягом трьох років. Хоч, правда, які там зміни — нічого не змінилося, ми тільки думали, що змінилося. Весь час у нас на роботі тільки й мови було, що про якогось Ерджана. Згодом ми побачили його самого. Елегантний молодик, усе на ньому наче прилипло. Ходить, ніби польку витанцьовує. Подейкували, нібито він дуже багатий, дехто казав, буцімто у нього кілька сот тисяч, а інші запевняли, що він навіть мільйонер, багач іще з діда-прадіда. Бо інакше звідкіля б цей парубійко мав стільки грошей? А що він багатий, то видно було з усього: як він ходить, сидить, розмовляє, як себе поводить... Іде коридором, і його новісінькі черевики на рипах аж виспівують: «Я багатий». А стан який у нього — не гнеться, наче в старого дідугана. Й від сорому голову в плечі не втягує, не те, що я. Тримає її рівно, очі вгору дивляться.

Установа, де ми працювали, от-от мала збанкрутувати, але Ерджан уклав своїх сто тисяч лір і врятував усю справу. Та на цьому балачки про нього не припинилися. Виявляється, він довго жив у Європі, але їздив туди не для того, щоб грошки проциндрити, ні, він закінчив там університет.

Словом, хлопець із глуздом і письменний, і вихований, боронь боже, щоб подивився на кого зверхньо. І сором'язливий хтозна-який: коли розмовляє, то так і зашаріється увесь. Може, все оце й було причиною то-

го, що ми якось дивно почували себе перед нашим новим патроном. Як чемно ми з ним не розмовляли б, у наших очах і навіть нашій позі була якась відраза. Ми його не любили. Чому? Либонь, тому, що він був новий, бо чому б іще? Молодий, багатий, давнього роду, вихований у Європі — це все, що ми про нього знали.

Але раптом усе змінилося. Одного дня він викликав мене до свого кабінету. Поговорили про се, про те. Наче він не хазяїн, а вже сорок років, як мій товариш. З повагою до мого віку почав розпитувати:

— Скільки ви тут отримуєте?

— Чотири сотні.

— Що?! — та кулаком по столу.

«Ну, думаю, тепер покаже, що він за птиця».

А він аж пополотнів та як крикне:

— Хіба двісті не досить? — Пропав я, думаю, й обіззався:

— У мене п'ятнадцять років стажу за фахом. Три роки вже на одному місці...

— Як ви можете працювати! — крикнув він. — Вас експлуатують!

Я зрадів і кажу:

— Дякую!

А він:

— Почекайте трохи, я впораюся із справами, розберу, що тут та як, а тоді й про вас подумаю.

Вийшов я з кабінету й одразу ж наткнувся на колег:

— Ви помилилися! Усі помилилися: він чудова людина!

— Що сталося? — сипонули вони до мене з усіх боків.

Я розповів, і тоді один із них каже:

— Учора зайшов він до нашої кімнати: «Холодно у вас!» А я йому: «На день дають тільки півбідона вугілля». Він аж руками сплеснув: «Ну, я ж їм... Яка підлість, — каже, — я не можу цього зрозуміти!»

І ми полюбили його. З усіма нами він по-одиноці говорив про ту несправедливість, з якою ставляться до нас. «Як вони це роблять? Де їхня совість? І як можна так поводитися з людьми!» — вигукував він у відчай.

Один наш працівник розповів йому, що ось уже чотири роки, як йому не дали відпустки й на чотири дні. Наш патрон скрушно вигукнув:

— Де ж їхня совість? Мені таке й у голову не збрело б, а вони, бач, що роблять!

Слова словами, а діло теж треба побачити. І побачили.

Працювати він почав так, що куди до нього нашим попереднім хазяям. Ми теж працювали від щирого серця. І незабаром прибуток підприємства зріс удвічі. Ми працювали навіть у неділю. Далекі, на себе так не працювали б, як на Ерджана. Тільки Іхсан не любив його, ніяк не хотів йому йняти віри. Ми аж сердилися на нього:

— Ерджан — ангел! Такі люди на підлість нездатні.

Ми розуміли політику цього хлопця. Він хотів мати під ногами міцний ґрунт, щоб поліпшити й наше становище, отож чекали собі, коли нам збільшать платню. Три місяці сподівалися. Але все було, як і раніше, ба навіть ще гірше. Вдарили такі морози, що аж страх, а вугілля хтось чи давали хоч чверть того, що перше. Зарплату теж раз по раз утинали. Помалу ми допрацювалися до того, що далі нікуди. А хазяїн мав зиск дай боже. Самої тільки податі йому платили сто двадцять тисяч.

Тут Іхсан і почав:

— А що я казав?

Ми ледве його утримали — він схопився й хотів бігти до хазяїна. Ледве умовили:

— Ще трошки потерпимо. Помовч уже, заціп зуби.

Наступного дня знову не пустили ми Іхсана. Так минув іще місяць. Вже почали й інші нарікати. Наче забули, що тих, хто рота трохи дужче роззявляє, викидають за двері.

А хазяїн наче у воду впав — більше до нас не приходить. Тільки старих працівників почав помалу звільняти, і незабаром із нашого товариства залишилося, може, половина. Аж одного дня терпець нам урвався. Хтось крикнув:

— Ходімте до цього типа!

Слідом за ним закричали й інші:

— Годі вже!

— Душу виймають!

Ми схопилися й хотіли були бігти гуртом. Але один старий наш колега порадив:

— Так не можна. Давайте виберемо комісію із трьох осіб. Хай підуть і розкажуть про наше становище.

Вибрали комісію, в тому числі й мене. Ідемо.

— Якщо він не дотримає свого слова, я йому в пику плюну. Хай мене грім уб'є, коли брешу! — заявив один із товаришів.

Підійшли до кабінету, стукаю — ніхто не озивається. Ще раз постукав, чую:

— Заходьте!

Відчиняємо двері — прямо перед нами стіл. Наш молодий хазяїн сидить за столом, а ноги — на столі. Побачив нас і не те що ногами — пальцем не поворухнув. Сидить, жує гумку.

— Що вам? — запитав грубим голосом.

— Прийшли з вами поговорити.

— В робочий час? Прийдете під час перерви.

— Ні, ми хочемо зараз.

— І що ж вам од мене треба?

— Коли ви прийшли сюди, то хіба не казали нам, що це підло — платити нам такі мізерні гроші? Хіба не казали: «Як це можна!»

Він не знітився, відповів:

— Казав, ну й що?

— А коли нам не давали відпустки, ви хіба не казали: «Де їхня совість?»

— Казав.

— Ви бачили, що ми ледве животіємо, і, мабуть, разів із сто вигукнули: «Яка підлість! Як можна поводитися так із людьми!» Було?

— Було!

Оце якраз і є холодна кров. Він помітив, що ми розгубилися й не те що говорити, а й дихати боїмося, і почав:

— Тю на вас! Я тоді просто не знав, що таке трудове життя. Я тут уперше почав працювати, хотів чогось навчитися, тому й питаю: «Як вони це роблять?» А тепер я не питаю, де їхня совість, бо за три місяці сам навчився все бачити. І вас запитувати тепер немає потреби. Ідіть собі!

Він виплюнув жувальну гумку й закури цигарку. Ми вийшли з кабінету, і я сказав товаришеві, який так гарячкував:

— Ти ж нахвалюєшся плюнути йому в обличчя. Чому не плюну?

— У цього ж типа немає обличчя, то куди я мав плюнути? — відказав той.

БОРЕЦЬ ЗА ДЕМОКРАТІЮ

Мій дід робив чудові солодоші й цим зажив собі доброї слави серед міщан. Таких цукерок з горіхами, як робив мій дід, тепер нема. І покійний батько теж був мастак у цій справі.

А навпроти нас жив один чоловік, він мідь умів обробляти. То до нього ото було їдуть люди та й ставлять своїх ішаків перед дверима нашої крамниці. Так батько розсердився й собі заходився коло міді. А мідник, бачивши таке діло, почав продавати солодоші.

В сусідстві жив іще один чоловік; він тримав пральню, і весь бруд, уся вода текла прямо на нашу крамницю. Я тоді ще був маленький, але пам'ятаю, як батько кричав:

— Один до крамниці ослів стягує, а другий виваром очі заливає. Ну, я вам покажу!

І, щоб допекти ворогам, поїхав батько до Стамбула та й привіз відтіля цілу хуру матерії. Тепер він порався вже не тільки коло міді та солодошів, а й продавав на аршини матерію.

Та невдовзі батько посварився і з шевцем, який мешкав по ліву руку, взяв та й привіз із Стамбула скриню взуття. І в нас у крамниці стали продаватися жіночі черевички, пошиті на європейський лад.

Тепер батько як поїде, бува, до Стамбула, то що не побачить, того й накупить. Навіть радіо якимось привіз — до цього ми тільки чули, що є на світі радіо. Тепер, либонь, у нас усе вже було: від голки й нитки до їжі

й свитки. Коли батько помер, все оце зосталося мені. Тільки я облишив крамарювання, бо мені забаглося стати письменником, та й аллах наділив мене кебетою до цього діла. Батько заповідав мені, щоб я не кидав крамарювати, але я не міг учинити його волю й вирішив спробувати писати.

Середню школу я закінчив, а далі вчитися не зміг. Писав багато. Три зошити списав віршами. Два вірші навіть надрукували в нашій газеті. Але що тутешня газета? Маленька, навіть на роботу туди не можна влаштуватися. І в письменстві ніхто нічого не тямить. І я послав свої вірші в один журнал. Тільки де там, не надрукували, все кляті задрочі!..

Тоді я написав на двадцять дві сторінки статтю «Що треба зробити для поступу нашої держави» й послав до однієї газети. Якщо попаде в мудрі руки, то надрукують як передову статтю, думав я.

І ось одного дня забігає до мене приятель:

— Тобі не казали? В газеті твій допис.

У мене трохи серце не спинилося. Я в цій газеті не минаю й рядочка, проте не побачив. Але хвилювання свого не виявляю:

— Та вряди-годи пописую. Газети надокучають щодня, просять, щоб дописував, але ж ніколи... А в якій саме газеті ти бачив?

Приятель розгортає газету й на п'ятій сторінці показує заголовок «Віч-на-віч з читачем». З моїх двадцяти двох сторінок надрукували п'ять рядків. Спочатку написали мою адресу, а далі: такий-то «пропонує для зміцнення нашої батьківщини позбутися неписьменності й сіяти якомога більше цукрових буряків». Це було зовсім не те, що я писав у своїй статті. Спершу я хотів послати спростування. Але потім передумав. Бо коли я з цими негідниками посварюся, вони й п'яти рядків більше не надрукують. Хай уже буде. П'ять, то й п'ять. Наступного разу дадуть шість, а там і шістдесят...

Становище дописувача в газету зовсім інше, ніж якогось там крамаря. Це не те, що продавати черевики або голки для шприца. Всі дізналися, що я пишу в газету, й почали мені докучати:

— Послухай, не забудь нашого президента в газеті протягти.

— І про дороги напиши. І що ліси повсихали...

Чого тільки не говорили. А коли б надрукували в газеті не п'ять, а десять чи п'ятнадцять рядків, то хтозна-що було б.

Газетярів називають «родиною писарів». Для того, щоб стати газетярем, треба влитися в цю родину — іншого шляху немає. І до всіх газет, де які тільки були, я понапи-

сував листи з таким початком: «Вашу поважану всіма газету я полюбив, тільки-но прочитав її найперший номер». Такими гучними словами я змережував усього листа, а на останці дописував: «Коли хочете, я можу вам допомогти в добір матеріалу й не візьму за це ані шеляга».

Відповідь прийшла тільки з однієї газети. Ця газета тільки організовувалася, і там добирали дописувачів з усіх куточків. Написали, щоб я прислав свою фотокартку, і вони надішлють мені кореспондентське посвідчення. Я негайно послав фотокартку. За кілька днів прийшло посвідчення. Отже, в одну газетярську родину я вже влився. Тепер лишилося вибірувати новини і посилати їх у газету. Через це вибірування в крамницю ніколи було й на поріг ступити, але то бай-дуже.

Перший допис я написав про одну молодичку, яка подарувала Червоному Хресту п'ятдесят тисяч лір. Дописа не надрукували. Написав про футбольний матч — знову не надрукували. Написав про один злочин, про лагодження доріг, про те, що з Анкари приїхало якесь поважне панство. Шлю поштою, телеграфом — нічого. Коли б тільки це горе, то й нічого. А то ж усім розказую, завтра, мовляв, про вас буде в газеті, читайте. Отож усі ходять та посмішкуються:

— Хаміт-ага покрив черепицею хату, напиши в газету.

— А в Бекіра украли віслюка, напиши!

Я ославився на весь світ. До того ж, збираючи новини, занехаяв крамницю, усе за-недбав, бо куди ж — і про вечір у ліцеї пиши, і кого обрали до муніципалітету пиши, і про ціни на продукти теж пиши. Так аби ж хоч друкували, а то що божий день п'ятнадцять або й двадцять лір плачу за телеграф та телефон. Оце якось передав одну партійну промову. Усе до крапочки передав, цілу годину розмовляв по телефону, щось п'ятдесят лір проциндрив, а толку ніякого. І покинути пізно. Усі вже бачили моє посвідчення. Тепер, думаю, аби хоч двічі де-небудь надрукували, я б сказав: «Хоч просіть, хоч ні — більше не писатиму!» А краму в крамниці тим часом дедалі меншало.

Аж ось одного дня з тієї газети, що я в них був кореспондентом, приходить лист: «Шановний наш дописувачу!

Ми хочемо, щоб наша газета була ідеальною, й тому просимо Вас написати, що Ви думаєте про наш орган. Надто ми хочемо дізнатися, як ставляться люди до нашої газети, які матеріали їх цікавлять. Присилайте нам усякі цікаві новини на такі теми, як, скажімо, коли п'ятеро людей уб'ють одного — це нормально, а коли один уб'є п'ятьох, ненормально, а отже, цікавіше й важливіше, ніж повідомлення про ціни на продукти. Або: глядачі на стадіоні побили суддю — це звичайна собі подія. А ось коли суддя б'є глядачів, це оригінально. Чи таке: сімдесятирічний дід, який мав уже онуків, виявився раптом жінкою й народив іще п'ятірко дітей. Такі новини смішні, цікаві й оригінальні.

Зичимо Вам успіхів і сподіваємося, що ви зрозумієте наші поради й станете одним з представників нашої газети.

Ще раз бажаємо успіхів.

Я прочитав листа й зрозумів, чому не друкували моїх дописів. Ще перед цим я помітив, що для газети цікаво не те, що собака покусав чоловіка, а що чоловік покусав собаку.

Я позабивав у крамниці вікна й почав шукати цікаві новини. Але нічого не траплялося. «Як же воно людям трапляється, — думав я, — а мені ані гич?» Невже в нашому величезному вілайеті нема нічого такого, про що можна було написати до газети?

А мені вже життя немає, так насміхаються з мене. Я ж показав усім своє посвідчення й похвалився, що став кореспондентом. Тепер не можна й на вулицю виткнутися, ко-го не стріну: «Я твою передову статтю читав». Привітаюся, а мені у відповідь: «Ми твою статтю читали». Сиджу вдома й навіть на базар, ані до кав'ярні не ходжу.

Якось сидів я край вікна, і в голові мені з'явилася ідея. Навпроти моєї хати був луг,

на ньому паслися ягнята, і серед них двоє ішаків. Я схопив ручку й почав писати...

Потім побіг на телеграф, і наступного дня в газеті на третій сторінці усі прочитали моє повідомлення:

«ОКОТИВСЯ ІШАК»

Як повідомляє наш кореспондент, учора в нашому місті в сорокап'ятирічного ішака знайшлося двоє ягнят. Перше співає, мов соловейко, а друге глухоніме. Ягнята годуються тим, що смочуть ішаків хвіст. Старі люди розказують, що відтоді, як у нас зійшло сонце демократії, ще не було такого випадку, щоб ішак, та ще до того старий, окотився, і вважають це доброю прикметою.

Так я врятував свою честь. Недавно я послав у газету два дописи й одного вже надрукували на першій сторінці:

«РИБОГРАД»

Наш спеціальний кореспондент із міста... повідомляє: учора в цьому місті випав із неба тунець. Кожна рибина важила шість-сім кілограмів і була начинена сандвічами з шинкою. Цей «рибоград» тривав близько двох годин і завдав великої шкоди садовині та городині. Гадають, що якби «рибоград» тривав і досі, цього року, можливо, був би голод. Але ми можемо з радістю всіх запевнити, що компетентні органи, аби врятуватися від таких дощів, будуватимуть у повітрі сажалки.

Нарешті я знайшов вихід. В газету я послав усякі нісенітниці: якийсь дядько брикнув лошицю, якась молодиця народила жабеня і т. д.

Із моїх повідомлень виходило, що в нашому вілайеті люди й тварини народжують щось ненормальне. Корови теляться лошатами з вісьмома головами й двома хвостами, а жінки приводять небачених досі дивовижних істот — напівбуйволів-напівверблюдів. У всьому вілайеті не залишилося жодної душі, чий родовід я б не змінив. Я писав, що одна шістдесятилітня жінка мала шестеро дітей і тридцятьох онуків, і тільки коли вона померла і її стали обмивати, то побачили, що вона була цнотлива. Щодня я писав по одному допису, і в кожному з них про щось страшне. Куди тільки не піду, бачу все скрізь гидотне та соромітне. І коли ви десь прочитаете, що в небо знялася якась установа або кудись щезло якесь бюро, то все це понаписував я. Щотижня до нашого вілайету прилітав хто-небудь із Марса. І всю мою писанину газети подавали на першій сторінці. І мені зовсім не важко було оце все видумувати. Певно, що тому, хто не розуміється в

газетярстві, важко буде щось придумати. Я роблю це так. Випиваю пляшку оковитої, а потім починаю курити цигарки з гашишом. Три цигарки — й до мене приходить натхнення.

Тепер я живу на свій заробіток, бо батькову крамничку прогайнував уже давно. Правда, спочатку я писав майже безплатно, газета платила мені по п'ятдесят курушів за один сантиметр допису. Потім стали давати по лірі, по дві, а то й по п'ять. І раптом одна газета запропонувала мені десять лір. Не встиг я погодитись, як інша дала двадцять. Двадцять лір — це вже гроші немалі. Завдяки моїм дописам тираж газети почав зростати.

Тільки наші читачі ласі на витівки, наче ті мавпи. Найцікавіші, найнеймовірніші статті їм помалу почали обридати. Щодня вони хочуть читати таке, щоб аж очі на лоба полізли з подиву. Спочатку ти пишеш, що чоловік задушив свою дружину мотузкою. І не доведи господи написати таке вдруге — ніхто й уваги не зверне. Тепер треба писати, що він порубав її на шматки. І до цього теж звикають... Тоді пишеш, що він перевернув усе м'ясо на машинці. А вдруге напишеш — одразу ж чуєш:

— Пхе, таке ж уже було. Нічого дивного. Пишуть усякі нісенітниці.

Вигадувати можна без кінця-краю. Але скільки б ти не вигадував, читачеві все обридати. І тому мені провели додому телефон, щоб вчасно попереджати мене — пора прислати «ще цікавіші, ще неймовірніші новини».

Мій авторитет дедалі зростав, усі ставилися до мене з пошаною. Куди не піду — двері навстіж і місце на покуті. Я знаю, що мене не люблять, а бояться й поза очі, мабуть, проклинають. Знають, що коли мене розгнівати, то будуть непереливки. І хай потім удаються до спростовання. Огуді, хоч вона й видумана, повірять усі, а хто повірить твоєму спростованню? Усі це знають, отож і бояться мене й шанують.

У той день, коли я послав до газети кореспонденцію про те, що шестирічна дівчинка затигла в гори жонатого тридцятирічного чоловіка, а сімдесятилітня бабуса заповіла десятирічного хлопчика й зачинила його в хаті, до нас у вілайет прибула одна високоповажана особа. Я дуже шанував цю особу й написати про неї щось таке, що годилося б для нашої газети, не випадало. Тоді я вирішив уперше в житті написати правду. В газеті не наважилися знехтувати цією кореспонденцією, бо я був відомий газетяр і мав сорок років стажу. Я написав усе щиро, що діється в нашій країні, що говорять люди про партійні справи, геть про все, без краплини брехні. І того ж таки дня, коли вийшла газе-

та, мене за те, що я вперше написав правдиву кореспонденцію, заарештували. Тепер я у в'язниці. Ви, мабуть, бачили в газетах мою фотографію з підписом: «Обстрижений борець за демократію у в'язниці».

Так я відмовився від свого фаху, зате став борцем за демократію, що для газетяра конче потрібне і чим я стільки часу нехтував. То ж постараюся тепер надолужити згаяне.

РОЗВАГА У НЕДІЛЮ

У мене завжди багато справ, і я ні до кого не ходжу в гості, аж соромно. Ялчина я люблю, і дружина в нього славна. Вже рік як вони побралися й кілька разів запрошували мене до себе... Та не ходжу я до них через те, що не маю грошей. Хіба підеш до товариша, що недавно одружився, без подарунка? Та що робити, із шкури ж не вилізеш... А які гарні лампи є, вази, скільки всяких цяцянок, такий гарний подарунок був би, тільки в мене немає грошей. Оце якось я зустрів Ялчина і коли сказав йому, що не можу до них прийти, він аж розгнівався. Пообіцяв, що в цю неділю прийду. Потім дома думав-думав — нічого не виходить. У хаті, oprіч старих газет, стосів списаного паперу та старого рам'я, немає нічого. Але все-таки пішов.

Ще на сходах я почув, що в Ялчина кричать. Такі сіромахи, як я, не перестають галасувати, навіть коли одружуються. Стою перед дверима й не дзвоню. З кімнати чути жіночий голос:

— Зачинилися в хаті й сидимо... Хіба так можна? Сьомий місяць за поріг носа не витикаю.

— Нащо ти мені дорікаєш, кохана? Ти ж знаєш, яке у нас становище. І знала про це раніше... — озвався несміливий Ялчинів голос.

— Весь час становище, становище. Ну й що з того, що становище? Раз на тиждень у кіно можна сходити.

— Люба моя, ти гадаєш, так легко піти в те кіно? Наче захотів, сів — і дивись. Пішки не дійдеш. Трамвая не дочекаєшся. В автобус не протовпишся. А як і сядеш, то все одно не довезуть же тебе до Бейоглу. Тричі треба пересідати.

— А тобі не здається, що ти тільки балакати гарно вмієш? Як сам по дві пачки цигарок щодня скурюєш, то це нічого. А воно виходить тридцять, а то й сорок лір на мі-

сяць. А ти сиди, дурна, в хаті, наче в тюрмі. Далебі, або вмру, або здурію з нудьги.

Я натиснув кнопку.

Зобачивши мене, молодята почали усміхатися, але то був сміх нещирий, удаваний.

Щоб хоч трошки розвеселити їхні обличчя, я почав видумувати та розповідати різні вигадки. Так минуло півгодини.

— Давайте підемо на прогулянку, — запропонував я. — Хіба можна в неділю сидіти дома? Мерщій одягайтеся!

Ялчинова дружина невимовно зраділа, а Ялчин прошепотів мені на вухо:

— Бога ради, не витягуй останньої копійки... Таким, як ми, треба сидіти дома.

— Нічого. Трошки розважимося. Хіба вже як у нас немає грошей, то треба вмирати з нудьги?

Вийшли надвір, а Ялчин:

— Куди ж тепер?

— Побачиш, — кажу.

А Ялчинова дружина:

— Може, в кіно?

— У кіно та театр підете будь-коли, а зараз ходімо кудись інде.

Ідемо, ідемо і прийшли на Шішлі. Я невідривно дивлюся на вікна будинків. Ялчин з дружиною раз у раз перепитують:

— Куди ми йдемо, скажи?

На дверях одного будинку висить оголошення про те, що здається в найом поверх.

— Той будинок, де ви живете, — кажу я, — мені зовсім не подобається. Наші діди казали: «Куди не заглядає сонце, заглядає лікар». Хіба можна жити під землею? Туди не те що сонце, а й повітря не проходить.

Вони розгублено глянули на мене.

— А ні, то давайте ще трохи походимо, може, знайдемо щось пристойніше.

Ялчин ухопив мене за руку:

— Та ти що? Ми за наше помешкання ледве платимо.

А Ялчинова:

— Ми задоволені нашим помешканням.

— Не розводьте балачок, ходімте далі!

Заходимо до будинку. Я дзвоню й кажу:

— Мовчіть. Я сам говоритиму.

Виходить швейцар.

— Синку, — кажу, — я хочу подивитися те помешкання, що здається в найом.

— Зараз покажу.

— А господаря дома немає?

— Ні, дома, він на третьому поверсі.

— Скажи, що прийшли оглянути помешкання.

Вийшла наймичка, й швейцар гукнув:

— Скажи панові, що прийшли подивитися помешкання.

Наймичка пішла, але за хвилину вернулася.

— Пан звелів, щоб ти сам показав. А як сподобається, тоді вже він вийде.

— Ні, — кажу я, — може, нам щось треба буде в господаря запитати.

Хвилини за дві вийшов хазяїн. У двері спочатку просунувся величезний вузол, за ним пузо. А вже тоді насилу проліз сам хазяїн, пов'язаний кушаком. Не встиг він переступити поріг, як я гукнув:

— Тепер такі вузькі двері роблять, що просто страх.

Черевань відповів мені густим кашлем. Я глянув на Ялчина і його дружину. Вони зіщулилися перед цим величезним пузом і увібрали голови в плечі, наче хотіли зробитися непомітними. А коли черевань закашляв, вони зовсім заховалися за мою спиною. Але як на правду сказати, то досить череваневі ще раз отак забухикати, і я, далекі, не встою теж. Тільки ж, думаю, треба щось зробити, аби він не подумав, що ми якісь безпритульні злидарі...

Нараз Ялчин смикнув мене за полу:

— Бога ради, облиш його...

— Нічого не облишу, — повернув я голову, — кашляти, так кашляти.

І зайшовся таким страшним кашлем, що черевань критично оглянув себе й сказав: — Вибачте, я одягнений по-домашньому і...

Я знову зайшовся кашлем, а тоді ледве вимовив, киваючи головою:

— Не турбуйтеся, ми хочемо тільки подивитися оту квартиру, що ви хочете найняти. Із швейцаром ми трохи побалакали вже, а тепер хотілося б іще з вами. Вибачте, що потурбували вас.

А бідний черевань тільки почне говорити і тут же забухикає:

— Та що ви!.. Будь ласка, ходімо.

Потім наче схаменувся, що йому не можна й на мить стихати, і аж заревів од кашлю.

— А скільки вам кімнат? — запитав на решті черевань.

— Щонайменше шість... — сказав я й оглянувся на Ялчина.

А він зіщулився, мов черепашка, й ховається за мою спиною.

— Шість кімнат небагато ж, ні? — питаю його.

— Ні, — пропищав він так, наче з цим словом віддав богові душу.

Швейцар відчинив двері до однієї кімнати, і я ще на порозі вигукнув:

— Ялчине, поглянь, які вузькі двері!

— Так, вони, справді, аж надто вузькі!

Я поглянув на нього й по-змовницькому підморгнув. Ще б пак, у Ялчина вдома двері вужчі майже вдвоє.

Заходимо до кімнати. Паркет аж сяє, так і виблискує.

— Стеля низькувата, — починаю я, а Ялчин підбріхує:

— І правда, підскочиш, то й тім'я розіб'єш...

Хазяїн ані слова.

Обійшли всі кімнати, а вони ж — що полонини, такі розлогі та високі.

— Малуваті, — кажу я.

— А малуваті, — підтакує Ялчин, а дружина й своє слівце докидає:

— Сюди й наше майно не влізе.

— І в кухні темно.

— Та ні, у кухні видно. Вікна з усіх боків, — закашляв позаду хазяїн.

Я теж забухикав щосили:

— Та чого б у ній не мало бути темно? Який це архітектор планував будинок? Хіба ж хто виводить кухню на захід...

— Хоч ви мене вбийте, я не житиму в такому будинку, де кухня виходить на захід, — сказала Ялчинова дружина.

— Ви казали про салон, так оце він?

— Так.

— Добродію, хіба ж це можна назвати салоном? Комірчина якась.

— І опалення мені не подобається! — гукнув Ялчин. — Хіба це радіатор?

Черевань уже не кашляв.

— Немає ж ніде. І так купили найкращі, які були на базарі.

— А вбиральня одна?

— Ні, дві, одна у ванній кімнаті. Одна на французький, а друга на турецький лад.

Ялчинова дружина зойкнула:

— Що, тільки дві? О ні, нам не вистачить нізащо в світі.

Хазяїн сторопів:

— Вас що, так багато?

— Та ні...

— Є ще одна спільна, — озвався швейцар. — Звідсіля як вийти, повернути ліворуч...

— Краєвид теж бідненький, — мовив Ялчин.

— Чому ж? І Мармурове море, й Босфор, — заперечив хазяїн.

— А на Окмайдан жодне вікно не виходить!

— А це ванна?

— Так.

— Вогко...

— І мала...

— І вузька якась.

— І темно.

— І якраз у цей бік дме караєл¹.

— Хіба?

— Авжеж! Хто ж виводить ванну на цей

¹ Холодний північно-західний вітер (тур.).

бік? Та тут зимою застудитися — що раз плюнути...

— І стіни якось негарно побілені.

— Еге... Якийсь такий колір, аж очі бере...

— І що ви кажете? Хіба може брати очі ясно-рожевий колір?

Ялчин з дружиною вже почали прикидати в думці:

— Тут буде спальня.

— Не вміститься, не поставимо ж ліжка одне на одне.

— А ось тут вітальня. Тут буфет...

— І що ви просите? — запитав я хазяїна.

— Дев'ятсот лір, добродію.

— Дешево.

Ялчин іззаду:

— Далєбі, дешево.

— Сливе за безцінь, — докинула дружина.

— Давайте візьмемо хоча б тому, що недорого.

— Давайте.

Хазяїн зрадів і почав запрошувати нас до себе:

— Прошу до господи.

— Але ж ми завдали вам стільки турбот...

— Ну що ви...

Ми увійшли до господаревих покоїв.

— Ви справді оддаєте за безцінь, — сказав я.

— Далєбі, не хвалюся, але давали тисячу. Та для мене основне, щоб людина совість мала. Ради цього хай і двісті лір пропадає.

— За совість не турбуйтеся, — запевнив я його.

В цей час до кімнати упливла пава років так двадцяти п'яти. Я потиснув їй руку і легенько вщипнув за щічку, наче то була не двадцятип'ятирічна жінка, а маленька дівчинка. Я хотів був ще й цьомнути цей ласий шматочок, та чомусь засоромився й тільки запитав:

— Боже, це ваша донька?

Господар почервонів і відказав:

— Дружина.

Я ще раз ущипнув її за щічку:

— Хай вам бог дасть здоров'я, така, як та писанка.

Черевань став, ніби віл у ярмі, й позирає на мене. Потім кивнув наймичці, і та принесла м'ятого лікеру та цукерок.

Я взяв дві цукерки, а Ялчин загриб цілу жменю.

— Ви, звичайно, хочете, аби вам заплатили наперед? — запитую хазяїна.

— За три роки.

— Скільки ж це вийде? Вісімсот щомісяця, за рік дев'ять тисяч шістсот. За три роки

двадцять вісім — тридцять тисяч лір. Нічого...

Ялчин і собі:

— Нічого.

І дружина теж:

— Нічого.

— А скільки ж вас душ? — запитав хазяїн.

— Та оце ж їх двоє, подружжя.

— Ага. А діти?

— Немає.

— Спочатку нема, а тоді де й візьмуться, всю хату перевернуть.

— Ні, що ви, ця пані бездітна.

— Що ви кажете!

— А щодо чоловіка, то він підхопив якусь хворобу, то його й кастрували.

— О, чудово! Значить, більш нема нікого?

— Нікого, пане. Я цього чоловіка взяв із притулку, ще як йому був рочок, і викохав.

— Святе діло.

— А його дружину, ще як їй, може, був який тиждень, підкинули в мечеть. То в них так нікого й немає.

— Прекрасно, прекрасно.

— Кава! — оголосив слуга.

Я одразу ж почав відмовлятися:

— Щиро дякуємо, але каву не питимемо.

— Чому, пане? По чашечці кави...

— Спасибі. Ми ще не обідали й...

— А-а... І справді... Даруйте... То прошу разом з нами й пообідати.

— Ми погодимося, тільки з тією умовою, щоб без вина.

— Воля ваша...

Ми пообідали, а потім ще й кави випили. Відтак господар учинив нам справжній допит.

— А де ви працюєте? — запитав він Ялчина.

— Я...

— У нього гарна робота, — кинувся я йому на поміч. — Вряди-годи й до в'язниці потрапляє.

Господар насупився.

— Либонь, газетярство...

— Та ні! А хіба газетярство що?

— Політика, он що.

— Ні, добродію, у нього це пов'язано з іншим.

— А-а, зрозуміло. Торгівля, чорний ринок і так далі...

— Так... приблизно.

— Ну, добре. Я згоден. Укладемо угоду чи як?

— Звичайно, — сказав я. — Одну хвилину...

Щойно ми почали говорити про контракт, як Ялчин із дружиною захвилювалися. Господар дістав папери. Почали писати.

— А що тут написати? — питаю я, спинившись навпроти графі — «з якою метою наймаєте житло».

— Що? Ну, чи під торговельну контору, чи під якусь установу...

— Ні, під бордель.

Господар знітився:

— Я вас не розумію.

— Ми хочемо відкрити тут бордель.

— Даруйте, але...

— А ви гадали, що ми вашій величності даємо тридцять тисяч хтозна за що? Для чого ж іще наймають житло за такі гроші? Якщо ви згодні, звичайно.

— Ні, я не згоден.

Отже, даремно тут їлося й пилося, ще й щипалося за щічки.

— Зоставайтесь з богом, — сказав я.

— Бувайте.

Господар зайшовся кашлем. Я теж.

Уже як виходили, швейцар запитав:

— Найняли?

— Ні, не погодився, ми хотіли влаштувати тут бордель.

— Авжеж, що не погодиться.

— Чому? Такий шляхетний?

— Де там. На третьому поверсі він сам відкриває подібний заклад. Либонь, конкуренції боїться.

Цілу дорогу Ялчин із дружиною реготали.

— Я ще ні разу так не веселився, — не вгамовувався Ялчин, а дружина аж за живіт бралася.

Тепер вони як занудяться, то йдуть наймати поверх. Та ще й не самі, а з товариством. Бо ж гуртом таки веселіше...

КРАДІЙ ТЕЛЕФОННИХ АПАРАТІВ

Вже шість місяців з будок телефонних апаратів злодії викрадають касети з грошима. І тому телефонне управління закупило в Німеччині нові автомати. Касета для монет у них в одному корпусі з телефоном, і викрадати гроші стало неможливо. Отож злодії почали красти весь апарат. На пристані, на пошті, на станції, скрізь, де тільки є телефонні будки, автомати пропадають один за одним. Щотижня управління ставить нові телефони, але їх назавтра або того ж таки дня викрадають.

Тоді в телефонному управлінні зібралися на раду, і один службовець подав таку пропозицію:

— Коли вже крадуть гроші разом з апаратом, то давайте зробимо будки разом з телефонами.

Ця думка не знайшла підтримки у членів комісії, і один з них сказав:

— На це не можна пристати.

— Чому?

— Бо злодії поцуплять телефони разом з будками.

— А що ж тоді робити? — заволав хтось тонким голосом.

— А ось що. Давайте заплатимо злодіям і попросимо, щоб вони не крали телефонів.

— Нащо? Тоді вже краще дати їм платню й узяти в управління на роботу.

— Ви забули про одне, панове: як же ми дамо тим злодіям платню, коли їх тут немає? Спершу треба половити їх, а тоді вже давати платню.

— Отакої! Якщо ми їх половимо, тоді не треба давати платню — передамо злодіїв поліції — і край.

— Так, але ж як вони дізнаються про наші заміри, то хіба дадуть себе спіймати?

— Про це знатимемо ж тільки ми.

— Добре, хай буде й так. Тільки ж кажуть, що в хаті й піч слухає.

Телефонне управління звернулося до поліції. Наша поліція, яка завжди мала великі успіхи у вистежуванні й вилученні злодіїв, звичайно, спрямувала всі свої сили на те, щоб знешкодити й крадіїв телефонних апаратів. Тільки опозиція, яка вимагала демократичного режиму, ускладнювала їх роботу. За кожним опозиціонером хвостом ходив один поліцай, а що поліцаїв не вистачало, то кожному поліцаєві доручили п'ять або й шість опозиціонерів. Але, пильнуючи за

опозиціонерами, поліцаї не могли ловити злодіїв, вистежувати контрабандистів.

На вокзалі Гайдарпаша один уважний поліцай, що виконував одразу шість робіт і мав надію зажити слави більшої, ніж сам Шерлок Холмс, побачив, як із телефонної будки вийшов якийсь чоловік. І в поліцай закралася підозра.

А всім треба знати напам'ять, як знаємо, що двічі два чотири, такі дві істини: перше— від поліцаєвих очей не втечеш, і друге — хоч би ти втік на край світу, рука закону тебе одначе схопить...

Чоловік був високий і широкоплечий. Вже немолодий. Гарно вдягнений. Він зайшов у будку, висунув із неї голову, повів довкола очима й за хвилину вийшов. Пола його літнього пальта віддimalася. Поліцай, що вистежував опозиціонерів, гукнув:

— Зачекайте, добродію, я вас на хвилинку затримаю.

Чоловік спустився сходами до поліцай, й поліцаєва рука лягла йому на плече.

— Що це у вас під пальтом?

Чоловік і не здригнувся. Та й поліцай теж був у бувальцях. Якось уночі він помітив, що злодій виніс із крамниці касу та й цупить її до машини. На запитання «Хто ви?» злодій відповів, що він хазяїн крамниці. Може, цей теж скаже, що він лагодить телефони. Мовляв, апарат зіпсувався, і він несе його до контори.

Поліцай іще раз запитав:

— Що це у вас?

— Телефонний апарат.

Поліцай хитро посміхнувся:

— Телефонний апарат?

— Так, купив.

Поліцай свиснув, прийшов другий поліцай, і злодія забрали.

— Марно старався,— сказав злодій, вийняв із-під поли величезний телефонний апарат і поклав на комісарів стіл. — Що ви од мене хочете?

Комісар оглянув його одяг і сказав:

— Шляхетний злодій!

— Я не злодій, я не крав!

— А що ж ви робили? Хотіли поставити його у себе в конторі чи дома?

— У мене і дома, і в конторі телефони є.

— О, ви гангстер!..

— Пане комісаре, ви ж знаєте, цей телефон для дому не годиться. Я його купив.

Один із поліцаїв покрутив пальцем коло чола, — мовляв, мішком прибитий.

А комісар показав на палицю:

— Бачите? Вона розумного зробить дурнем, а дурня розумним. Так що нічого комедію розігрувати.

— Я вас дуже прошу, пане комісаре, ви ж іще не знаєте, хто я...

— Ми й без архіву та відбитків пальців знаємо, що ви за птиця.

— Я не злодій.

— А... Значить, уперше.

— Помиляєтеся. Мене всі знають.

— А як ваше прізвище?

— Улві Яткинай. Подивіться у довідник.

І справді, в довіднику навпроти імені Улві Яткинай стояло три телефонних номери — домашній, службовий і складу. Після короткого допиту з'ясувалося, що Улві Яткинай — багатий купець і ніколи не був злодієм.

— Мені такі вже кілька разів попадалися, — озвався один літній поліцай. — Багатий такий, що далі нікуди, а не може втриматися, щоб щось не поцупити. Ця хвороба називається клептоманія.

А чоловік в одно:

— Апарат мій. Я заплатив за нього гроші, що ви од мене хочете?

Комісар, який більше не сумнівався, що цей добродій відома особа, сказав одначе:

— Хоч ви й запевняєте, що купили цей телефон, я мушу вас затримати для медичного обстеження.

— Чому?

— А хіба телефони загального користування продаються?

— Ви ж не питаєте, де я його купив. В телефонному управлінні в мене є товариш, то він мені розповів, що ці апарати закуповують у Німеччині. Кожен коштує триста лір. У конторі в мене є телефон, але на вулиці я мушу вдаватися до телефону загального користування. А дзвонити мені доводиться двадцять, а то й тридцять разів на день.

— Зрозуміло, — сказав комісар.

— Нічого не зрозуміло.

— Чому не зрозуміло?

— Ходімте, будь ласка, зі мною до телефонної будки й тоді самі побачите, зрозуміло чи ні.

Комісар, двоє поліцаїв і чоловік пішли до однієї з будок, що стояли на вокзалі.

— Давайте зайдемо всі разом, — сказав чоловік, — щоб усі переконалися.

Четверо чоловіків ледве втиснулися до будки.

— А тепер, — звернувся чоловік до комісара, — подзвоніть до себе в кабінет.

Комісар зняв телефонну трубку й вкинув у щілину монету. Набрав номер, а потім повісив трубку й сказав:

— Зайнято.

Монета в двадцять п'ять курушів не випала.

— Сто чортів! — вилаявся комісар.

— А тепер зателефонуйте в держбезпеку.

Комісар знову вкинув монету й набрав номер.

— Не відповідає.

Двадцять п'ять курушів знову не випали. Комісар і лихословив, і грюкав кулаком по телефону, але монета не випадала.

— А тепер подзвоніть у телефонне управління!

Комісар знайшов на табличці, що висіла в будці, номер управління і знову вкинув двадцять п'ять курушів.

— Якись дивні звуки чути! — вигукнув він і повісив трубку. Монета не випала. Комісар і смикав, і кулаками бив, але все марно.

— А тепер зважте на мене, — мовив чоловік. — Вже п'ять років, як я отак телефоную. На день щонайменше десять разів. Ніколи не поговориш, а гроші назад не вертаються. За день витрачаю дві з половиною ліри, за місяць — сімдесят п'ять, а за рік вісімсот або й дев'ятсот лір. А тепер підрахуйте, скільки буде за п'ять років. Це гроші чи не гроші? Отож я зняв телефон, тобто повернув собі триста лір, адже апарат коштує триста лір. Що ж мені іще залишалося? Хоч так вирішив повернути гроші. Щоб ви знали, — вів далі чоловік, — і трамвайне управління, й водопостачання, і газопостачання, й автобусне — усі мають самі збитки. І тільки телефонне управління дістає прибутки. Тепер вам зрозуміло, звідкіля вони?

Комісар і поліцаї вийшли з будки. Чоловік залишився й почав поратися коло апарата.

— Що ви робите? — запитав комісар.

— Знімаю апарат. Дома в мене вже три, один зняв уранці, це п'ятий. Мені належить зняти ще два апарати.

— Але ж у цьому сімдесят п'ять моїх курушів, — вигукнув комісар і наказав відвести злодія до поліції. Дома у злодія і справді знайшли три апарати. Склали протокол і подали до суду.

А наступного дня всі газети написали: «Злодія, що кілька місяців викрадав телефонні апарати, спіймано».

БАТЬКІВСЬКІ ЗБОРИ

Я не знаю, іти мені на батьківські збори чи ні. Казати нема чого, а хоч би й було, то на тих зборах завжди такий калабалик, що ніхто тебе не почує. Було пізно, але я пішов. В салоні учителі вже розмовляли з батьками. Я прохилив двері й зайшов досередини. Зачувши мої кроки, якась жінка підхопилася й стиснула кулаки:

— Пізно приходите, пане, пізно!

Я весь почервонів і знічнено відказав:

— Дорога... знаєте яка... Ні таксі, ні автобуса.

Підхопилася інша сива жінка й теж закричала:

— Управління це зовсім не обходить!

Цікаво, від імені якого управління вона виступає — трамвайно-тролейбусного чи ні? Жінка вела далі:

— Управління шкіл найдужче турбує те, щоб діти не запізнювалися до школи. Осільки уроки починаються о дев'ятій...

Та її перебила інша:

— Треба видати наказ, що школяркам забороняється носити шовкові панчохи. Дівчата носять, то моя й собі хоче, щоб купили. Треба заборонити не тільки школяркам, а й жінкам!..

Я весь час дивився на ноги цієї жінки, а потім вигукнув:

— Цілком підтримую пропозицію цієї пані.

Її ноги були довгі й тонкі, наче тички, та ще й криві, од чого коліна здавалися ще більшими. З-під панчіх просвічувалися сині жили.

— Усі школярки мають носити грубі чорні панчохи.

Я й сам не помітив, як устряв у розмову про панчохи. А зовсім не мав наміру виступати.

Та мені не дали докінчити. Підвівся один добродій, мабуть, батько якогось учня, й почав:

— Тут є важливіші справи, ніж якісь там панчохи. Спершу треба поговорити про іноземні мови. Якби це залежало від мене, я б усі предмети викладав по-німецькому. Я довго жив у Німеччині, там усі діти вчать по-німецькому.

Я, щоб виправдати своє запізнення, урвав його:

— Я в Німеччині не був, але з вами, пане, згоден, щоб дітей учили по-німецькому. Чому? Тому що поступ, усю техніку рухають німці. І коли німецькі діти вчать по-німецькому...

Аж якийсь пан в окулярах перебив мене:

— Добродію, наша хата скраю. Якою мовою навчати дітей, знає міністерство. До того ж у нашій школі вивчають німецьку мову. Давайте поговоримо про наш тісніший зв'язок...

— Скільки годин німецької мови на тиждень? — не вгавав той чоловік, що був у Німеччині.

Пан в окулярах відказав йому:

— У першому класі шість, а в сьомому — вісім годин...

— Мало! — крикнув чоловік.

— А мало, — підтакнув я.

А якийсь чоловік похилого віку закричав:

— Ви спочатку забороніть дітям грати в футбол, черевиків не настачиш. Щомісяця купуй нові...

— Наші дівчатка не грають, — відповіла йому жінка з короткою зачіскою.

— Так хлопці грають! — крикнув чоловік.

— Хай собі грають. Це жіноча школа...

— Все одно грати в футбол негоже. Треба заборонити, бо діти що не день, то все більше забувають наші давні звичаї...

— А все це призводить до того, що діти не ходять до школи, — утрутилася учителька. — Батьки повинні уважніше поставитися до цього.

Поруч зі мною сидів якийсь молодик.

— А банкет коли? — запитав він мене.

— Не знаю, спитай директора.

— А котрий тут директор?

— На директора скидаються троє. Котрий саме директор, я не знаю.

Молодик звернувся до одного з них:

— Пане директоре, банкет скоро почнеться?

Чоловік, якого запитали, оглянувся на всі боки:

— А хто директор? Я не директор.

Жінка в окулярах пояснила:

— Директор хворий і на збори не прийшов.

А молодик своїм:

— А коли ж усе-таки банкет?

— Який банкет? — подивилася на нього жінка.

Засоромлений молодик сів на місце й зашепотів мені:

— Ну, що ви скажете на це, га?

— Нічого не скажу, бо не знаю, що вас цікавить, — відповів я йому.

— Моя дочка приходить сьогодні зі школи й каже: «Тату, сьогодні в школі банкет». Отак піддурити мене.

Жінка, що подала пропозицію заборонити дівчаткам носити шовкові панчохи, обстоювала тепер цю ідею. А той, що жив свого часу в Німеччині, пропагував життя на німецький лад.

Чоловік, що сидів коло мене з лівого боку, повернувся й сказав:

— Вибачте, я ніяк не второпаю, про що тут балакають.

Я коротко виклав йому зміст розмов:

— Отой літній чоловік хоче, аби дітям заборонили грати в футбол, а виховували в дусі народних ідеалів. Вчителька скаржиться, що діти запізнюються й погано відвідують школу. А ота жінка...

Мій сусіда засовався на стільці:

— Як мені вийти?..

— Куди?

— Я помилився, думав, що це профспілкові збори. Товариш приблизно розказав, куди мені йти, але я, видно, не зрозумів.

Добре, що хоч не почав кричати: «Свободу страйків!»

Знову підвелася жінка з короткою зачіскою:

— Панове, в нашій школі навчається шістсот учнів, і майже половина з них не мають підручників. Крім того, ми б хотіли принаймні сто дітей годувати обідом... А для цього потрібна ваша допомога.

Якась жінка підхопилася, мов хмара:

— Щодень якась допомога. Моя дочка щодня просить грошей. Мовляв, як не дасте, не піду до школи. Я б хотіла знати, що це за допомога. Де настанчити тих грошей щодня? Зарплати не вистачить.

— Правильно! — крикнув я.

Жінка з короткою зачіскою почервоніла й запитала жінку, що була незадоволена пропозицією про допомогу:

— Як прізвище вашої доньки?

— Гюльтен Яшоба.

— Гм. Третій Б, Гюльтен Яшоба... Ваша донька, пані, тільки один тиждень відвідувала школу. Ми листовно повідомляли вас про це.

— То це я що, брешу? Щодня даю дочці гроші! — розхвилювалася жінка. Потім сіла й почала розповідати сусідці: — І додому часто не приходить. Де ж це вона бродить? Я з чоловіком розлучилася, то думала, що вона в батька...

У салоні було близько тридцяти душ, і всі голосно виливали одне одному свою душу.

Жінка з короткою зачіскою сказала:

— Шановне товариство, коли хто хоче щось сказати, то хай зробить це належним чином.

Ми всі хотіли виступити, і тому всі підвели руки. Першому слово надали дідусеві.

— Шановні викладачі, — сказав він. — Після того, як Єзіді стратили Гюсейна, вони почали гратися його головою. Звідси бере свій початок футбол, і тому гріх дозволяти дітям захоплюватися цією грою.

Всі відчули, що його балачкам не буде краю, і закричали:

— Ми теж маємо що сказати.

Один із присутніх виступив з порадою, щоб дітям давали з дому по дві порції їжі. Одна порція зоставалася б бідним дітям, і вони не сиділи б на уроках голодні.

Я зрозумів, що не дочекаюся своєї черги, й устав, аби й собі щось сказати.

— Шановне товариство!.. — почав я.

Перед цим я не продумав, що саме казатиму, й тепер, аби зацікавити публіку, по-

чав розповідати анекдот про Ходжу Насреддіна. Посередині я зупинився й сказав:

— Далі ви самі знаєте.

Зупинятися не можна було ані на мить, а сподіватися, що дозволять виступити вдруге, було марно. Отож я швиденько зметиковав, що вчителів, щоб, бува, мій виступ не окошився на дочці, — чіпати не варто, а краще посварити батьків:

— В тому, що діти не ходять до школи, винні батьки. Батько й мати повинні стежити за своєю дитиною. А то є батьки, які навіть не знають, у який клас і до якої школи ходять їхні діти.

Вчителі бурхливими оплесками зустріли мій виступ, але тут підвелася жінка з короткою зачіскою й сказала:

— Вже пізно, давайте відкладемо цю розмову на наступні збори.

— Я виступлю й наступного разу! — пообіцяв я. Коли ми виходили зі школи, вчителі ще раз подякували мені.

Додому я повернувся пізно, й дружина запитала:

— Де це ти так довго був?

Я поглянув на годинника й сказав:

— На батьківських зборах, дуже гарно виступив. Бо батьки й справді не цікавляться, що роблять їхні діти, а потім, коли діти лишаться на другий рік, звинувачують учителів.

— Чудово, татусю! А мені вчителька сказала: «Бач, знов твій батько не прийшов». Чого ти не був? — спитала дочка.

— Хоч би вже дитині не брехав, — ображено мовила дружина. — До півночі десь швендяє, а тоді — на батьківських зборах...

— Я був на зборах, хай мені хтосьна-що, ще й виступав.

— Ну, де ж ти був? — зневажливо глянула на мене дочка.

— На Хорхорі, там середня жіноча школа.

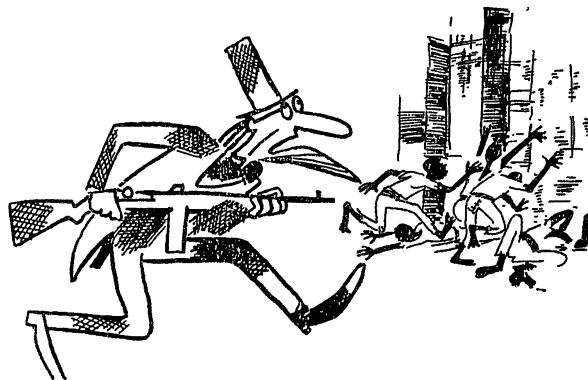
— А я, тату, вчуса в баєзідському ліцеї, цього року закінчую.

— А хіба ти не в університеті? — здивувалася дружина.

— Де твоя совість, — почав я дорікати дочці. — Невже не можна було за стільки часу хоч раз сказати батькові та матері, до якої школи ти ходиш, у який клас. У теперішніх дітей немає нітрохи поваги до своїх батьків.

З турецької переклав
Грицько ХАЛИМОНЕНКО

ЖАРТИ НА КОЖНОМУ КРОЦІ

Війна з бідністю.

ЗАМОВЛЕННЯ

Клієнт до офіціанта в лондонському барі:
— Прошу біфштекс, віскі й собаку.
— Я добре вас зрозумів? Ви сказали — собаку?
— Так, щоб з'їла біфштекс.

ВИХІД

До бару в Чикаго заходить поліцейський і питає бармена:
— Це ви телефонували до комісаріату?
— Так.
— А в чому річ?
— Ось тут один тип не хоче розрахуватися.

— Де він?
— За круглим столиком ліворуч.

Поліцейський дивиться в той бік. За столиком сидить здоровенний, кілограмів на 120 чолов'яга з величезними кулаками й грізним поглядом спідлоба. Хвилину поміркувавши, поліцейський каже бармену:

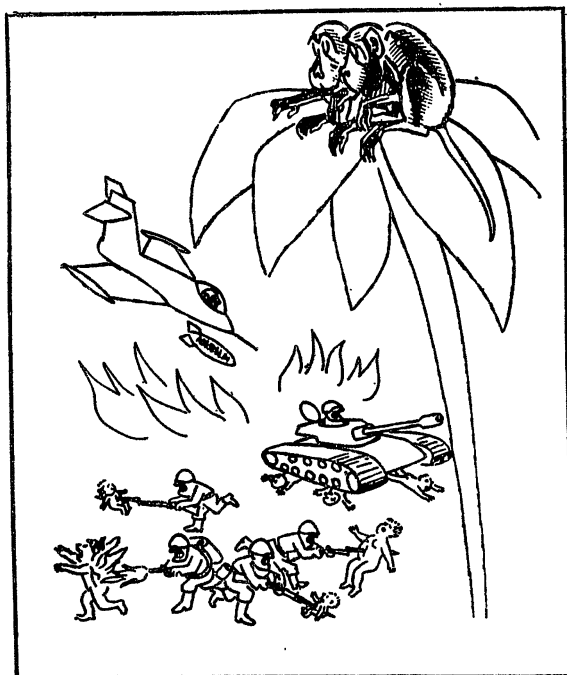
— Добре, я заплачу за нього.

ВІЗИТ

Двоє стрічаються у приймальні лікаря-психіатра.

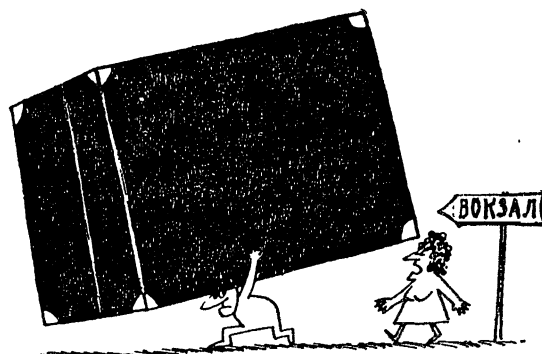
— Яка несподіванка! Ви щойно прийшли чи вже йдете додому?

— Аби я те знав, чого б я тут стовбичив?

Перша мавпа до другої:

— Я не можу повірити, що вони походять від нас!

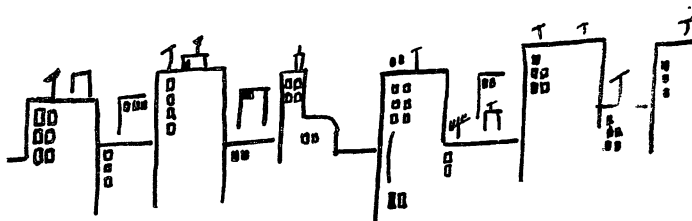

— З чого ти незадоволений?! Адже сьогодні тобі довелося нести лише одну валізу!

ВІДПОВІДЬ

Відвідувач до працівниці установи:

- Тут можна курити?
- Ні.
- А чому ж скрізь стільки недопалків?
- То залишили відвідувачі, котрі не питали про дозвіл.

ПРИВИД

Літній чоловік звертається до директора однієї установи:

- Не знаю, чи відомо вам, що мій онук працює у вашій установі...
- Так, так, знаю. Оце сьогодні, за годину до футбольного матчу він просив мене відпустити його на ваш похорон...

— Пробачте, я тут уперше, скажіть, будь ласка, де міститься банк?

РОЗДУМИ

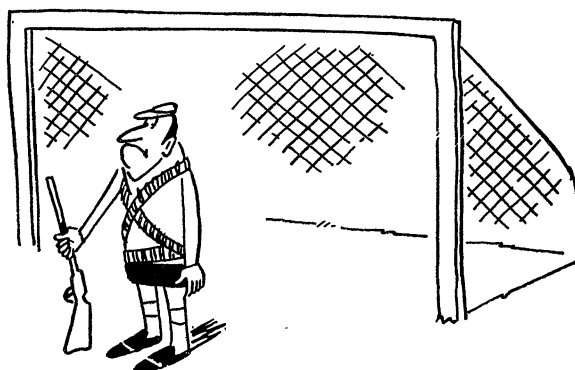
Виголосивши довжелезну тираду, дружина кричить чоловікові:

- Про що це ти знов задумався?
- Та думаю про шейхів.
- Про яких ще шейхів?
- Тих, що мають по триста жінок.

ЛОГІКА

Розмова приятельок:

- Ковальська твердить, що вона твоя родичка і навіть може це довести.
- Вона дурепа.
- О, це справді може бути доказом!

Без слів.

НАУКА

Мати питає Яся, який щойно повернувся зі школи:

- Ну, навчився сьогодні чогось нового?
- Звичайно! Я вже вмію підказувати, не ворущачи губами.

ДІЙШЛО

Сусіди по готелю розважаються анекдотами. Один розповідає:

- На шосе стоїть дороговказ: «До міста Довера дві милі. Якщо хтось не вміє читати, хай звернеться до шляхового майстра. Він мешкає у будинку біля шосе».

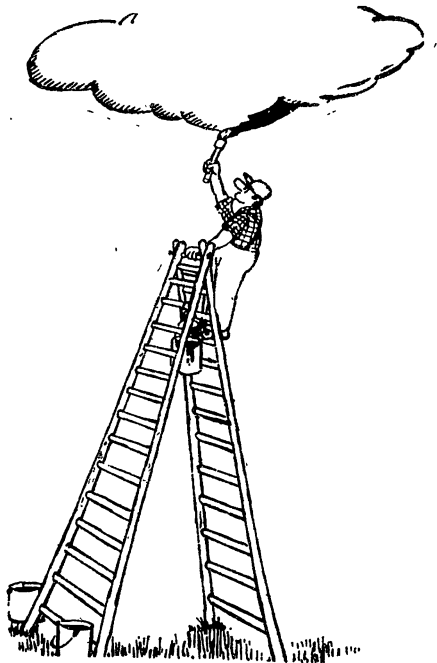
Глибокої ночі в номері раптом розлягається голосний сміх.

- Ти чого? — питає той, хто розповів анекдот.

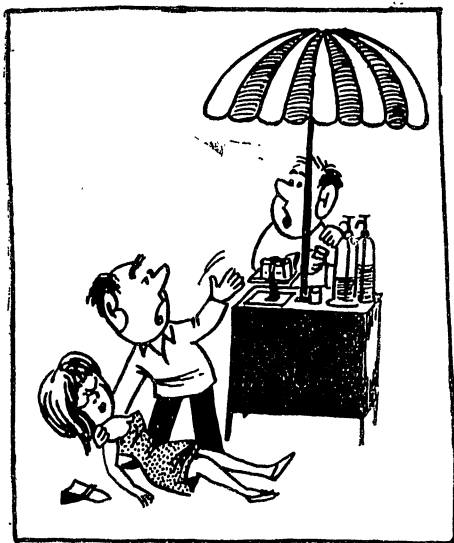
— Оце дороговказ!.. Ха-ха-ха! А майстра ж могло не бути вдома!..

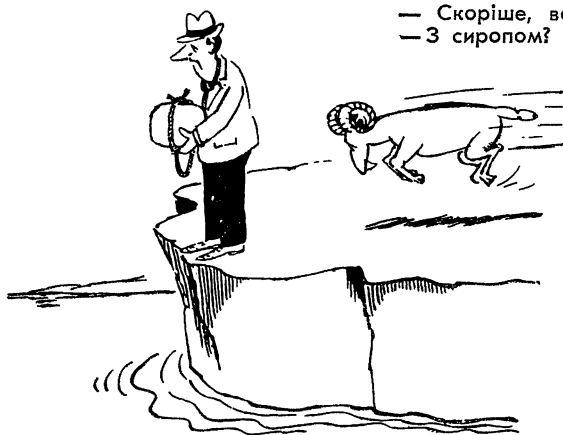
Сила звички.

Художник-модерніст.

— Скоріше, води!
— З сиропом?

Без слів.

ТРОХИ ФІЛОСОФІЇ

Не все можна купити! Приміром, убозтва не придбаєш ні за які гроші.

РЯТУНОК

Пацієнт до психіатра:

— Щось зі мною не все гаразд. Розумієте, я уявляю себе файкою.

— Справді? А як це відбувається?

Пацієнт витягає тютюн, набиває ним рот, ніс і вуха. Лікар мовить:

— Зрозуміло, ви тільки не хвилюйтесь, я вже зумію якось допомогти вам.

Пацієнт у захваті:

— Ви мене запалите?!

ПЕРЕСТОРОГА

Якщо жінка хоче навчитися водити машину, не ставай їй на дорозі.

ДЛЯ ПАМ'ЯТІ

Під час концерту дівчина витягає з сумочки носовичок і зав'язує на ньому вузол. Її приятель питає:

— Що ти робиш?

— Зав'язую вузлика.

— Навіщо?

— Аби не забути мелодії.

ТРАГЕДІЯ В КІБЕРНЕТИЦІ

Кібернетик вертає додому в поганому настрої. Дружина питає:

— Що з тобою? Що сталося?

— Га зіпсувався той клятий електронний мозок, і ми мусили думати за нього.

ВСЕВИШНІЙ ДОПОМІГ

В одній з італійських церков американський турист побачив у олтарі підвішену срібну мишу. Здивований, він запитав у гіда:

— Що це означає?

Гід розповів:

— Колись давно наше місто окупували миші. Жителі, вичерпавши всі способи боротьби з гризунами, вдалися до допомоги всевишнього — повісили мишу в святому храмі. Тільки-но це зробили, як усі гризуни зникли.

— І ви вірите в ту оповідку?

— Звичайно, ні. Аби вірили, то вже давно тут висіли б срібні американці.

ОКАЗІЯ

У двері квартири стукає жебрак:

— Чи не знайдеться у вас шматка торта для чоловіка, що два дні у роті й рісочки не мав?

— Торта?! А хліб вам уже ніс коле?

— Та ні, але сьогодні у мене іменини.

ПРИЧИНА

Мати до шістнадцятирічної доньки:

— Ще раз нагадую, аби з тієї вечірки ти повернулася не пізніше десятої.

— Мамо, але ж я вже не маленька.

— Саме тому й кажу!

НАУКА ЇЗДИ

Інструктор під час пробної їзди запитує ученицю:

— Чи хтось вам уже казав, що маєте гарні очі?

— О, чула те сотні разів!

— То чого ж ви не дивитеся тими гарними очима на дорожні знаки?

ДОКАЗ

Суддя до свідка:

— Коли ви побачили підсудного на місці злочину, він був п'яний?

— Так, прошу вас.

— А ви можете це довести?

— Звичайно. Коли я його побачив, він саме лаявся з водієм таксі.

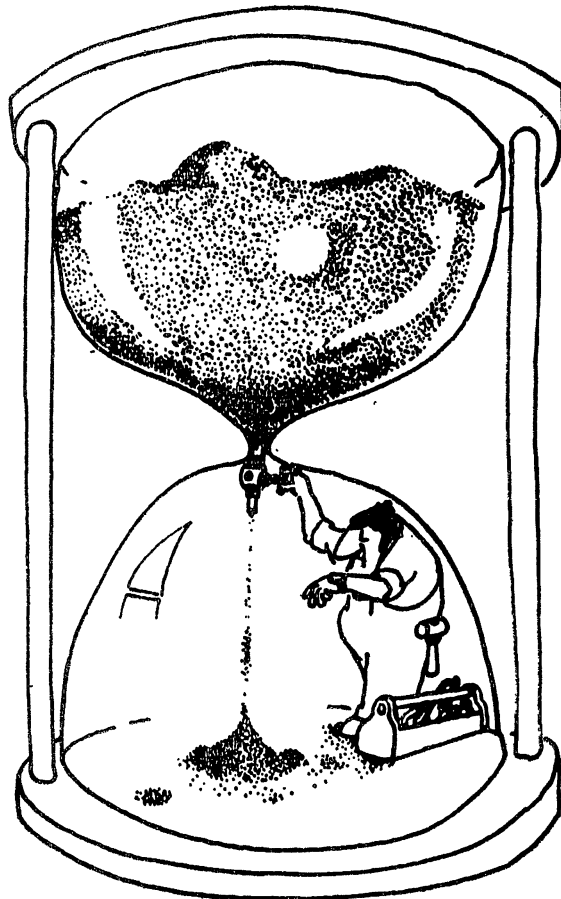
— Це ще не доказ.

— Як не доказ?! Але ж там не було жодного таксі!

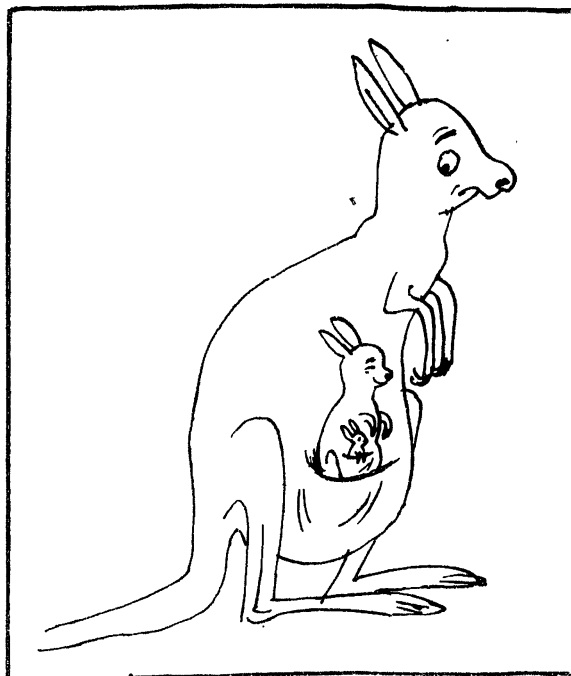
З ПОВАГОЮ Й БЕЗ...

Німецький драматург Герман Мостар подарував письменникові П. Б. нове видання своїх комедій, зробивши на книжці напис: «Вельмишановному П. Б. на знак дружби й великої поваги. Герман Мостар».

А через кілька тижнів Мостар побачив ту саму збірку на полицях одної букіністичної крамниці. Мостар придбав книжку й надіслав її поштою П. Б., зробивши нижче свого першого другий напис: «П. Б., вдруге, цього разу без усякої поваги. Герман Мостар».

Коли справу поставлено солідно...

Сімейна ідилія.

НЕБЕЗПЕЧНА РОБОТА

Хлопець до молоді жінки:
— Я ніколи не знаю, що чекає на мене вранці на роботі.
— У вас така небезпечна служба?! А що ж ви робите?
— Я метеоролог.

ТЕ САМЕ, АЛЕ НАВПАКИ...

Німецький письменник Отто Еріх Гартлебен довгий час працював юристом. Коли він уже став відомим літератором, до нього звернувся якийсь початківець з проханням висловити думку про його твори.

Прочитавши рукописи цього початківця, Гартлебен суворо сказав:

— Юначе, перш ніж стати письменником, я був юристом. Вважаю, що вам було б доцільно зробити те саме, але навпаки.

ТОДІ МОЖНА...

Батько хапає сина за руку в ту мить, коли той кидає монету в автомат з цукерками.

— Я ж тобі сто разів казав, що цукерки вадять шлункові!

— Татку, але ж у мене фальшива монета!

— У такому разі можна...

ЗРОЗУМІВ...

В одному купе сидять двоє незнайомих — чоловік і жінка.

Чоловік, вийнявши сигару, люб'язно питає:

— Ви дозволите курити?

— О, почувайтеся як удома, — відповіла жінка.

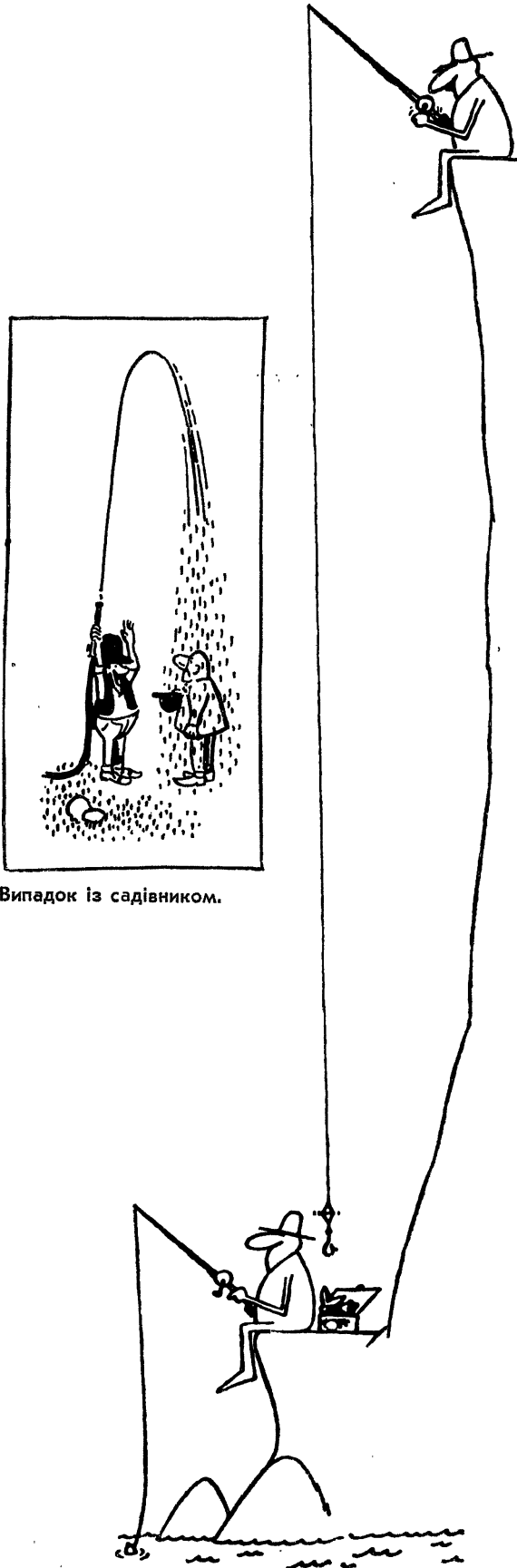
Зітхнувши, чоловік сховав сигару.

ВДЯЧНІСТЬ

Молодий лікар, син відомого професора, каже батькові:

— Уяви собі, я вилікував жінку, яка була твоєю пацієнткою десять років.

— Вона це заслужила. На її гроші ти дістав освіту.

Випадок із садівником.

Без слів.

ЛИСТІВКИ З СЕРЦЕМ

Моряк зупиняється біля кіоска, з цікавістю роздивляється виставлені там листівки з червоним серцем і написом: «Ось моє серце, яке б'ється лише для тебе».

Нарешті він звертається до продавщиці:

— Дайте мені, будь ласка, дюжину цих листівок!

ДЕЩО ПРО ШЛЮБ

Двоє чоловіків обмінюються думками:

— Чи знаєте ви, що я думаю про шлюб?

— А ви одружені?

— Так.

— Тоді я добре знаю.

ЩАСТЯ

Школяр каже батькові:

— Татусю, ти маєш щастя.

— Тобто як?

— Тобі не доведеться купувати мені нових книжок. Я залишився на другий рік.

ПРИВІД

Вчитель питає Яцека:

— Чому ти не приготував сьогодні домашнє завдання?

— Бо за гороскопом на біжучий тиждень всі мої зусилля виявляться марними.

НЕПОХИТНА ВІРА

Розмовляють двоє молодих англійців. Один питає:

— Чи ти віриш у спадковість?

— Звісно! Адже саме їй я завдячую своїм маєтком.

ДОВІР'Я

Напис біля входу в бар у нью-йоркському районі Манхеттен:

«Я маю довір'я лише до господа бога. Всі інші мусять платити готівкою».

ЗАЛЕЖНІСТЬ

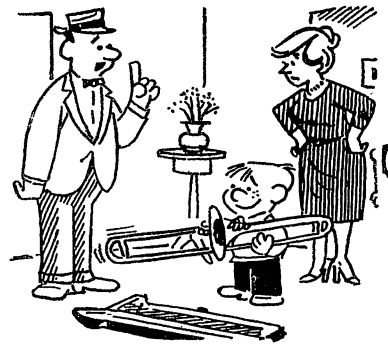
Англійський банкір звертається до молодика:

— Я чув, що ви хочете одружитися з моєю дочкою?

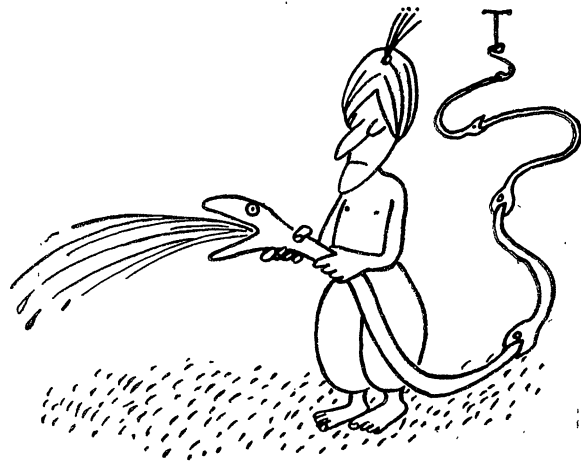
— То моє найбільше бажання.

— Але моя відповідь буде залежати од вашого фінансового становища.

— Це цікаво, бо моє фінансове становище залежатиме саме од вашої відповіді.

— Це не іграшка, а коштовний музичний інструмент і я хотів би, щоб ти грав на ньому тоді, коли я буду на службі!

Практичний факір.

Без слів.

ДОБРЕ ЗНАЙОМІ

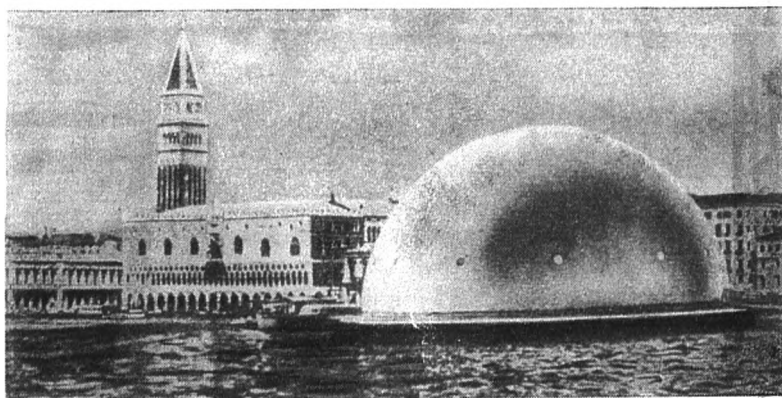
Суддя до свідка:

— Ви знаєте підсудного, як самого себе, то ж можете за нього поручитися. Скажіть, чи міг він вкрати гроші?

— А скільки там було?

Кілька десятків тисячоліть тому рухомий льодовик пригнав цей камінь з далекої півночі на територію сучасної Чехословаччини, на те місце, де вже в нашому тисячолітті виникло місто Острава. Знайшли його будівельники, що копали котлован для нового заводського цеху. Почувши від учених цікаву історію своєї знахідки, будівельники спорудили цей незвичайний пам'ятник силам природи.

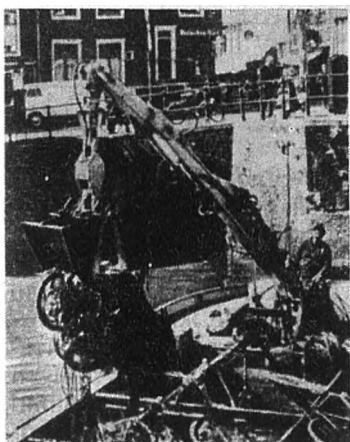
КАМІНЬ-МАНДРІВНИК

ТЕАТР НА ВОДІ

Група швейцарських інженерів, архітекторів, соціологів і метеорологів звернулася до міських властей Венеції з пропозицією побудувати в цьому славетному місті театр на воді. Ось проект цього надзвичайно оригінального театру. Він має бути розташований на широкому Канале Гранде і матиме (в разі, коли проект буде схвалено) форму півкулі. За задумом його проєктантів, вага театрального приміщення становитиме 7 тисяч тонн, діаметр — 100 метрів, висота залу для глядачів на 2 тисячі місць — 50 метрів. Крім театрального приміщення в проєктованій півкулі мають розмістити також і кав'ярню.

НА ДНІ КАНАЛІВ

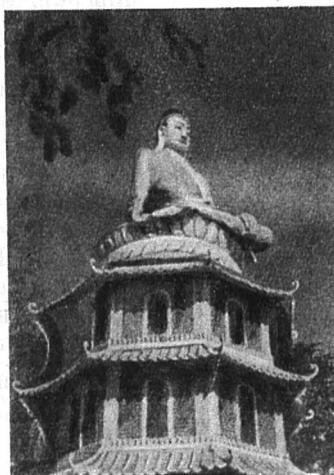
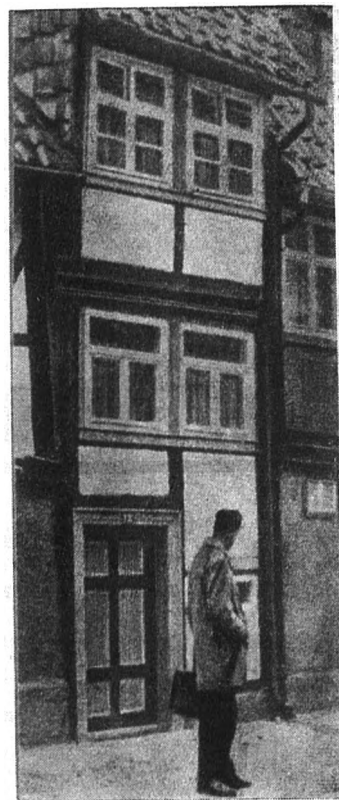
У численних каналах Амстердама, міста на воді, час від часу проводиться запобіжне очищення дна. Вміщений на баржі гідравлічний кран піднімає з каналів цілком несподівані речі. Особливо часто трапляються тут старі велосипеди й мотоцикли.

ФАНТАСТИЧНИЙ САД МІСТЕРА ХАУ

Є в Сінгапурі парк з дивною назвою «Сад тигрового бальзаму». Парк створено з рекламною метою великою фармацевтичною фірмою Хау. Тут зібрано скульптури на сюжети китайської та індійської міфології, багато прикрас з рожевої, зеленої та темної яшми, своєрідні вази та картини.

НАЙВУЖЧИЙ БУДИНОК

Цей будинок стоїть вже багато років в центрі міста Кведлінбург, в Німецькій Демократичній Республіці. Він безумовно заслуговує на особливу увагу, бо ширина його фасаду становить лише 1,8 метра. Запевняють, що це найвузкий триповерховий будинок у цілому світі.

Б. ЛОБАНОВСЬКИЙ

ТАЄМНИЦІ МАТРІ- АРХАТУ

«Ви, елліни, завше діти, й старого елліна немає...» — так, за словами Платона, звернувся до грецького законодавця Солон старий єгипетський жрець, перед тим як оповісти йому легенду про Атлантиду. Жрець посумував, що у греків не збереглося вірогідних переказів про минувшину, окрім міфів, а останні, на його думку, мало чим відрізняються від «дитячих побрехеньок». Єгиптянин, створений фантазією славетного філософа, багато в чому помилявся. Вірогідність багатої на міфи епічної оповіді про Троянську війну спробували довести Шліман та його наслідувачі, а самі міфи ввійшли в скарбницю світової культури. Ще й нині, дивовижні й первозданні, постають перед нами людяні боги еллінів, наділені не

Ритуальний перський ритон. III—II століття до н. е.

тільки надприродною силою, а й усіма вадами звичайних людей.

«Характери» грецьких богів формувалися протягом багатьох тисячоліть, і лише синтетичне мислення стародавніх еллінів зуміло так пластично злити в єдине живе ціле безліч суперечливих легенд, створених багатьма племенами й народами Європи, Азії та Північної Африки. Куди ведуть глибинні шари цих міфів, було невідомо аж до археологічних відкриттів останніх років.

Хоч як це парадоксально з суто наукового погляду, але міф про Атлантиду, створений славетним грецьким філософом Платоном (427—347 рр. до н. е.), тривалий час був мало не єдиним і, в усякому разі, найбільш принагідним поясненням «чуда» середземноморської цивілізації¹. Недаремно до нього часом звертались і серйозні вчені. Можливо, Платон об'єднав спільною формулою кілька міфів, що не дійшли до нас. Про це свідчать деякі деталі. Але особливе значення пізніх Платонових діалогів «Критій» і «Тімей», де йшлося про «державу атлантів», полягало в тому, що діалоги ці нібито розповідали про чималий відтинок часу між

¹ Детальний виклад суперечливих гіпотез про Атлантиду читач знайде в книжці польського астронома Л. Зайдлера «Атлантида» (вид-во «Мир», М., 1966). У нашій статті ми посилаємося здебільшого на популярні видання, які вийшли недавно й доступні широким верствам читачів.

кімцем старокам'яної доби (палеоліту), з її найцікавішими пам'ятниками печерного живопису та скульптури, — і виникненням перших великих цивілізацій Єгипту і Дворіччя. Цей відтинок часу (не менш як 10—8 тисячоліть) лишився в історії білою плямою.

Існували наскельні зображення в Іспанії й декілька близьких за характером композицій—на скелях Північної Африки, що їх дослідники залічували до мезоліту — періоду між стародавньою й новою кам'яною добою, але таких свідчень було надто мало. І ще один факт, який здавався нез'ясовним: другоразове відродження в неоліті (нова кам'яна доба) жіночих статуеток, які так вабили колись усіх, хто досліджував стоянки мисливців старокам'яної доби.

Візьмімо, наприклад, уславлену пишнотілу палеолітичну «Венеру» з Віллендорфа в Австрії або фігурки, видобуті під Воронежем, або стилізовані жіночі зображення з Мезина на Україні.

Це статуетки з каменя, кістки й навіть з випаленої глини. Такі жіночі зображення були поширені на величезній території від Західної Європи аж до глухих районів Сибіру. Зникнувши наприкінці палеолітичного періоду, вони дивним чином з'явилися у полі зору археологів, які вивчали поселення землеробів III—II тисячоліття до н. е. від Балканського півострова до Придніпров'я. І не тільки там, а й у Середній Азії. Чи не можна було простежити тут якусь традицію? Але розрив більш як у десять тисячоліть робив її майже неймовірною. За цей час деякі жіночі статуетки «зійшли на трон». Наприклад, гордовита пишнотіла володарка, знайдена в селі Патарджик (Югославія). Це, ясна річ, не проста жінка, а особа, наділена владою, — основа того ладу, який зветься матриархат. Естетичний інтерес до могутньої пластики жіночого тіла явно не зменшився з часів старокам'яної доби.

Ідучи за атлантологами (існує на світі й таке поле наукових інтересів), ми могли б залишити осторонь палеолітичні фігури, сконцентрувавши увагу на самій лише володарці неоліту й енеоліту (мідно-кам'яної доби). Можливо, це зображення образу смертної дружини бога Посейдона — Кліто, для якої, за словами Платона, було створено місто-храм—столицю Атлантиди. А що вплив цієї міфічної країни поширювався, за розповіддю того ж філософа, на більшу частину Середземномор'я, то цим можна пояснити й появу статуеток богині. Тут ще можна було б додати, що оселі так званої трипільської культури на Україні, такої багатой на жіночі глиняні статуетки, являли собою в плані концентричних кола з довгастих будинків із святилищем у центрі. Судячи з гіпоте-

тичного плану столиці Атлантиди, наведеного Зайдлером, вона також складалася з концентричних кілець укріплень та каналів, що оточували палац Кліто і храм Посейдона, її божественного чоловіка. Але досить аналогій. Зазначимо тільки, що міф, створений Платоном, дивовижно поєднує численні спільні елементи міфології Середземномор'я з його власними політичними утопіями. А образ Кліто безперечно навіяний добре йому знайомим відгомоном найдавішого міфологічного шару, пов'язаного з шануванням богині-матері. Цей складний і часом суперечливий образ зародився в сиву давнину, неодноразово відроджувався в найрізноманітніших модифікаціях і проходить мало не крізь всю історію людства. Це стародавня єгипетська Нейт (у храмі якої нібито прозвучала розповідь про Атлантиду), Ізіда, стародавня вавилонська прамати богів Тіамат, прекрасна Інання-Іштар, малоазіатська Кібела, грецька мати-земля Гея, багатоліка Артеміда, прекрасна богиня кохання Афродіта і смертна Єлена, чия небесна краса спричинилася до загибелі могутньої Трої. Це, зрештою, і діва Марія, що зберегла в християнському культі живий відгомін язичеського минулого. Перелік імен великих богинь і пов'язаних з ними міфів склав би кілька грубесних томів. Але і в їхніх культах є схожі риси, що дозволяють припустити спільне джерело виникнення.

Деякі з цих богинь пов'язані з мисливським укладом. Це, наприклад, грецька Артеміда, незаймана мисливиця, шанована також в Ефесі як мати-богиня родючості й хранителька худоби. Окремі її зображення дуже відрізняються одне від одного. Леонард, творець оригіналу Аполлона Бельведерського, у парній статві зобразив його божественну сестру Артемиду стрункою дівою, озброєною луком. Поруч богині — її вірна лань. Ця строга доглядачка незайманої краси жорстоко покрала легковажного Актеона за один лише погляд, кинутий на її оголену постать. Як сполучити цей образ із статуєю в ефеському храмі Артеміди, де богиня скидається на виноградне гроно, прикрашене повними материнського молока грудьми, до яких прагнуть вирізьблені рельєфом на її постаті ряди тварин (корів із жіночими персами)?

Причетні до тварин і стародавня Нейт, яка годує народжених нею крокодилів, і єгипетська богиня неба Нут, яку зображували у вигляді корови, і Хатхор, чию голову прикрашали коров'ячі роги й сонячний диск. Багато які богині виступають у міфах в парі з своїми дружинами або коханцями. Але чоловіки в цих парах звичайно гинуть, ледве досягши зрілості. Гине Аттис, Таммуз-Думмузі, Озіріс. Їхніми вбивцями стають твари-

ни або ворожі боги у вигляді звірів. Вони гинуть і відроджуються знов, ніби відтворюючи вічний кругобіг природи. Цим міфам відповідають обряди ритуального вбивства жерців-вождів, які на старість втрачали мужську силу.

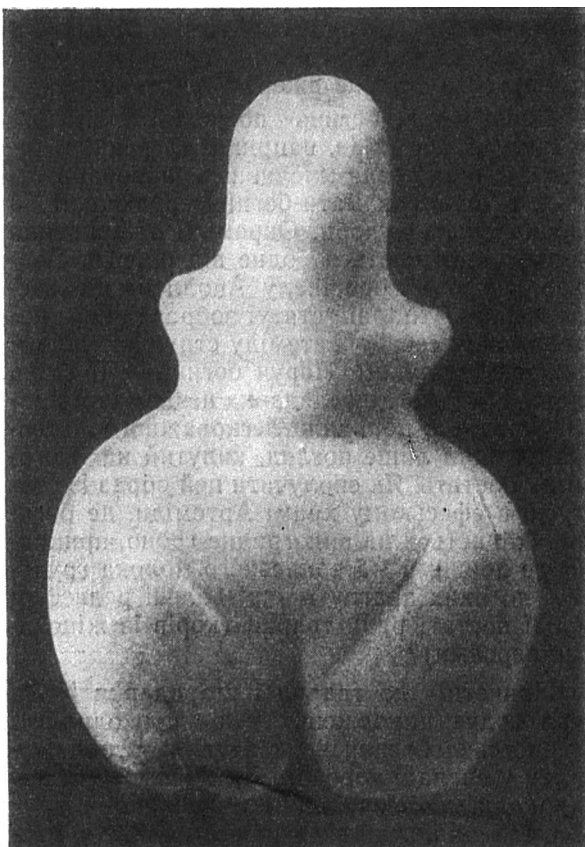
Єгипетські фараони уникали цієї долі лише завдяки особливому ритуалові Хеб-Сед, після якого вважалося, ніби старіючий владики знову набув життєвих сил.

У римському культі Діани (Артеміди) Немійської ще в перші століття нашої ери додержували звичаю вбивства жерця богині зайдою. Звичайно це був раб-утікач¹.

Стародавні богині не самотні. Вони оточені подругами та служницями, які часто беруть участь у ритуальних убивствах. Чи не про таку жіночу співдружність ідеться в міфі про Геракла, що переміг Ладона, охоронця юних дівчат Гесперид у садах із священними плодами? Адже Геракл був саме той сильний зайда, що відіграв драматичну роль і в культі Немійського гаю Діани.

У найдревніших міфах про богинь зберігся відгомін не тільки колишньої величі, а й трагедії падіння.

В австралійському міфі про жінок-предків — напівлюдей і напівтварин — розпові-

Жіноча фігурка. Азмашката могила. Болгарія. Мармур. V тисячоліття до н. е.

¹ Д. Фрезер, Золотая ветвь. Вып. I. Изд. «Атеист».

Глиняна машкара на черепі. Ієрихон, VII—VI тисячоліття до н. е.

дається, що колись сестри—предки Джункова — були власницями священних тотемів і хранительками обрядів. Та одного разу, почепивши тотеми на дерево, вони безтурботно пішли збирати смачних молюсків. Тоді один із синів сказав: «Давайте візьмемо собі всі тотеми, а жінки нехай збирають для нас їжу»¹. Відтоді чоловіки стали хранителями обрядів (і виник патріархат!).

Міфи стародавньої Греції та Дворіччя теж зберігають сліди переходу до нових суспільних відносин, але ці сліди відтворюють далеко не мирну картину. Варт пригадати хоча б вавілонський епос про запеклу боротьбу Мардука з праматір'ю Тіамат. Переможець Мардук завершив свою справу кривавою жертвою, порубавши тіло люті богині на частини й створивши з них Всесвіт².

На світанку свого володарювання грецькому Зевсу теж довелося витримати битву з велетами, синами матері-землі Геї. Грандіозна картина цієї космічної битви й відображена у рельєфах знаменитого Пергамського олтаря.

Які висновки можна зробити із сказаного?

Міфи про велику богиню-мисливицю і володарку тварин зародились за часів мисливського укладу десть, певне, за старокам'яної доби. Відгомін колишньої величі й падіння богинь матріархату дійшов до нас у розвиненій міфології Дворіччя, Малої Азії та Стародавньої Греції.

¹ У. Чеслінг. Среди кочевников Северной Австралии. М., 1961, стор. 139.

² Див. Д. Редер. Мифы и легенды древнего Двуречья. М., 1965, стор. 36—37, а також «Всесвіт» № 6, 1968.

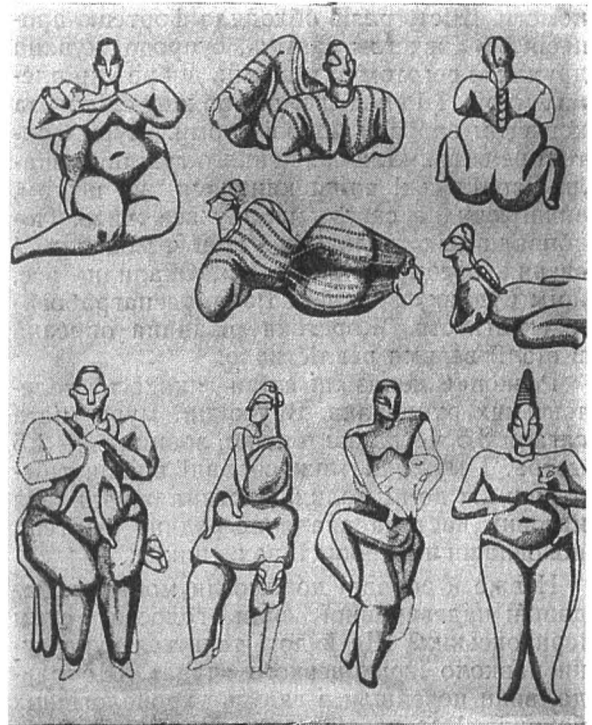
Отже, на таких художніх пам'ятниках, як жіночі статуетки палеоліту і неоліту, можна, незважаючи на величезний хронологічний розрив, простежити спільну традицію. Яка ж могутня організація могла зберегти підвалини матріархального ладу протягом тисячоліть, пережити перехід окремих племен від мисливського господарства до скотарства та землеробства і втратити своє значення лише тоді, коли цей перехід уже завершився? Щодо цього ми можемо тільки робити припущення. Чи не були це таємні жіночі спілки, які зберегли почасти свою вагу і в наш час серед племен Африки? Сліди таких спілок ми бачимо не лише в міфах про Артемиду, про амазонок чи священний сад Гесперид, а й у написах стародавнього Криту, де зберігала якусь вагу громада Артеміді, а жриці-жінки користувались особливим авторитетом.

Жінки мисливських племен були єдиними хранительками хатнього вогнища, коли мисливці надовго йшли з дому по здобич. Вважалося, що діти їхні належать до материнного роду. З жіночої праці — збирання злаків — виникло землеробство. Можливо, що жінки перші почали приручати тварин.

Череп'яний посуд і ткацтво — теж винахід жінок. А чи не були вони першими творцями довгочасних вогнищ-святинищ богині-праматері, навколо яких виникли перші в історії людства міста?

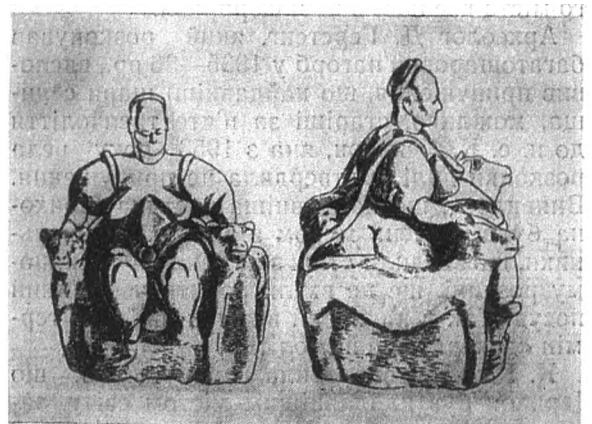
Окремі неясні фрагменти історичних подій, що збереглися у міфах, не давали відповіді; вони лиш відкривали можливості для різних припущень, які часом виключали одне одне. Тільки дані археології могли пролити світло на події сивої давнини. Тому ми звернемося до розкопок, початих 1907 року в Іерихоні. Він оточений гірськими пасмами, які захищають місто з боку ріки Йордан, що впадає в Мертве море. З глибокого міжгір'я, названого в давнину «міжгір'ям безодень», у долину витікає невеличкий потік «ваді Келт». На берегах його ще видно рештки древніх укріплень. У квітучій коліс долини-ваді височить 30-метровий пагорб Айн-ес-Султан — залишки відомого ще з біблійних казань Іерихона, «міста пальм». Його стародавня могутня фортеця закривала шлях зі сходу до Північної Палестини.

У 1907—1908 роках група німецьких археологів приступила до розкопок пагорба в пошуках «чуда». Загалом археологи не дуже вірили в «чудо», але інтерес до біблійних старовиностей сприяв фінансуванню розкопок. І вже перші роки розкопок справили надії тих, хто вважав біблійні відомості історично вірогідними. Це було тим більш дивно, що розповідь про взяття Іерихона ізраїльськими племенами, які після виходу з Єгипту вдерлися в «землю обіто-

Жіночі статуетки з Гаджилара.
Глина. VI тисячоліття до н. е.

вану», неначебто суперечила здоровому глуздові. Довго ізраїльські воїни стояли на східному березі Йордану, не маючи можливості переправитися на той бік. Їхні вивідачі вже встановили зв'язок із зрадницею в межах міста. Але військовий вождь Ісус Навін чекав чуда, і воно сталося. Води Йордану розступилися, велетенська хвиля спинилась у своєму русі, й по сухому річищу орда войовничих чужинців перейшла річку, впрост наблизившись до фортеці. Та цього чуда виявилось замало. Могутня фортеця була не до снаги погано озброєним кочовикам. І знов Ісус Навін вдався до божої до-

«Богиня» на троні з барсами. Чатал Гюйюк.
VI тисячоліття до н. е.

помоги. Шість разів обходила фортецю процесія з «Ковчегом завіту», супроводжувана дружним реготом захисників добре укріплених мурів. Під час сьомого обходу слідом за ковчегом заревли бойові сурми. Мури фортеці не витримали священного гудіння і впали. Ізраїльські воїни кинулися на штурм, знищуючи на своєму шляху все живе. Повбивали всіх «чоловіків і жінок, молодих і старих, овець та віслуків». Спалили все, крім будинку зрадниці Раав, та награбованих багатств. Жорстока різанина описана в біблій вельми реалістично.

Розкопки показали сліди якихось велетенських руйнувань. Внутрішні мури міста сягали 3,5 метра завтовшки, зовнішні — 1,5 метра. І мури ці таки справді впали, тріснувши аж до підвалин. Частина обвалилася назовні, частина впала всередину фортеці, поховавши під собою її захисників...

Невже й справді допомогли молитви, надавши надзвичайної сили голосові сурм ієрихонських? Ще й досі точаться суперечки навколо ієрихонського «чуда». Щоправда, вони перейшли в галузь хронологічних пошуків. Ряд дослідників вважає, що зруйнування мурів міста сталося за кілька століть до можливого наступу ізраїльтян на Палестину. Біблійні перекази записані на багато століть пізніше за ці події. Компілятори та редактори біблійних текстів поєднали, очевидно, різні перекази, поширені серед місцевого населення. Деяку ясність у розуміння цього факту вносять стародавні співи, що збереглися в тій-таки біблійі¹. Так, один з псалмів відтворює дуже реальну картину давнього землетрусу: «Йордан повернув назад. Гори стрибали, наче вівці, а пагорби — наче ягнята». Може, кочовики просто скористалися з стихійного лиха, завершивши його наслідки грабунком та вбивствами.

Отож розкопки тривали, і археологи й історики знаходили в глибинах дивовижного міста все нові й нові сюрпризи.

Археолог Д. Герстенг, який розкопував багаточисельний пагорб у 1935—36 рр., висловив припущення, що найдавніші шари селища, можливо, старіші за п'яте тисячоліття до н. е. К. Кеньйон, яка з 1953 року вела розкопки далі, підтвердила це припущення. Виявилося, що найдавніша частина Ієрихона була оточена муром з вежею. Будівельники, що зводили стіни з каменя на глиняному розчині, ще не вміли робити череп'яний посуд. Так у науковий вжиток увійшов термін «докерамічний неоліт».

К. Кеньйон висловила припущення, що Ієрихон був найдавнішим містом світу, заснованим ще в IX—VIII тисячоліттях до

н. е. Місто, на чотири-п'ять тисячоліть старіше за перші цивілізації Шумера та Стародавнього Єгипту? Більшості визначних археологів це видалося надто вже «чудесним». Датування К. Кеньйон вважав фантастичним і тонкий знавець археології стародавнього Сходу Г. Чайлд. Він датував нижні шари селища половиною п'ятого тисячоліття до н. е.¹

Перевірити сміливе припущення К. Кеньйон заповзялися фізики. В 1960 році професора фізики Чикагського університету В. Ліббі було відзначено Нобелівською премією за багаторічні дослідження по впровадженню нового методу датування органічних залишків в археології. Абсолютна дата визначалася на підставі вмісту в тих залишках радіоактивного вуглецю С-14, період напіврозпаду якого у мертвих тканинах дорівнює 5360 рокам. Користуючись системою лічильників Гейгера, застосовуваних у ядерній фізиці, можна було встановити дату з наближеною вірогідністю в 50—100 років.

Радіовуглецевий метод перевірено на тих пам'ятниках, дата спорудження яких точно відома історикам. Так збіглися, у вказаних межах, датування ряду відомих пам'ятників Стародавнього Єгипту. Застосування радіовуглецевого аналізу до ранніх шарів Ієрихона дало дату: 6850 (210) роки до н. е., тобто кінець сьомого — початок восьмого тисячоліття до н. е.²

Так було доведено виняткову стародавність Ієрихона. Потужний кам'яний мур — перше з відомих археологам укріплень — звели, коли селище набуло якоїсь особливої ваги в цій місцевості, десь у VII тисячолітті до н. е.

Тим самим методом вчені визначали й вік залишків у палеолітичних печерах, прикрашених малюнками. Їхня дата — XIV—XII тисячоліття до н. е. Розрив, певна річ, залишався, але був значно скорочений.

Протягом порівняно невеликого періоду (три-чотири тисячоліття), який відокремлює жителів Ієрихона та багатьох подібних поселень (відкритих в останні роки на досить широкій території, починаючи з Північної Греції, Передньої та Центральної Азії аж до східного Прикаспію) від мисливців пізнього палеоліту, в способі життя людей сталася докорінна зміна. Вони перейшли до осілого землеробства й скотарства. Роль полювання помітно знизилася. Жителі прибережних районів заходилися коло рибальства. Перші примітивні кораблі стародавнього Мерсіна (південна частина Анатолії) вже наважувалися виходити в море у VI

¹ Г. Чайлд. Древнейший Восток в свете новых раскопок. М., 1956, стор. 350.

² В. М. Массон. Средняя Азия и Древний Восток. М.-Л., 1964, стор. 74.

¹ З. Косидовский. Библийские сказания. М., 1966, стор. 231.

Дерев'яний посуд з Чатал Гюйюка.
VII—VI тисячоліття до н. е.

тисячолітті до н. е. — задовго до єгипетських та фінікійських суден. Весь цей процес був досить нерівномірний. Райони Західної Європи, багаті на пам'ятники палеолітичної культури, тимчасово перестали відігравати передову роль. Нові центри виникають в Африці й Азії. Але в Північній Африці знахідки чудових наскельних малюнків та рельєфів у районах Тассілі й Фецца-на свідчать про збереження у VIII—VI тисячоліттях до н. е. мисливського укладу. Перехід до землеробства виявився можливим насамперед у родючих річкових долинах та приморській смузі Передньої Азії. Можливо, сліди переселення частини мисливських племен в Азію збереглися на Кавказі. Чи не існує якийсь зв'язок між наскельними малюнками Кобистану в горах Азербайджану із стародавніми фресками Чатал Гюйюка, про які ми розповімо нижче? В усякому разі, в пам'ятниках мистецтва мисливців та ранніх землеробів цього періоду зображення жінки серед тварин посідає вельми почесне місце. У Тамриті (Північна Африка) маємо зображення двох «Венер», які майже в усьому нагадують палеолітичні. Жінки чаклюють, піднісши руки над диким биком. Є славетна «біла дама» або «рогата богиня» з Ауанрхета (Тассілі) в ритуальному вбранні та головному уборі, прикрашеному бичачими рогами. А. Лот порівняв її з єгипетською Ізідою. Це порівняння, очевидно, цілком закономірне.

«Рогата богиня» з Ауанрхета загадкова. Татуювання, що вкриває тіло, і плетені браслети з висячими нитками цілком відповідають пізнішим негритянським прикрасам, навіть нашого часу. Її голова, увінчана рогатим убором, оточена неправильної форми сяйвом з цяток, які завершуються смугою. Все це нагадує зображення поля злаків. Символіка явно пов'язана із землеробством та скотарством. Збирачки диких злаків могли приносити перші посіви в жертву своїй богині. А можливо, жіночі спілки тут, серед скель Тассілі, намагалися прищепити нові форми господарства, але, зазнавши невдачі, відступили на південь або в долину Нілу. «Дві богині» — так казали стародавні єгиптяни про свою землю. Можливо, одна з богинь прийшла з заходу. Недаремно голова Ізиди прикрашена рогами, і шороку сумуюча богиня стає навколішки біля лану, що проростає злаками — у формі мумії коханого «брата» й «чоловіка» Озіріса. Збігів у цих образах богинь багато, а відокремлення чоловічої іпостасі — бога, що вмирає й воскресає — сталося пізніше.

Про дальшу мандрівку богині за тисячі кілометрів через гори, ліси та безкраї простори Африки розповідає інша «біла дама»,

відкрита серед малюнків у печері «Вогняної скелі» в південно-західній кінцевій частині материка. Славний дослідник палеолітичних малюнків у печерах Франції абат Брейль, незважаючи на похилий вік, дістався до її святилища, аби присвятити образіві гордовитої мисливиці, озброєної луком та квіткою, захоплені рядки. Як і належить богині жіночої спілки, вона оточена зображеннями супутниць і тварин. Але таємниця стародавньої африканської Артеміди не розкрита й досі.

Мандри богинь завели нас надто далеко. Повернімося знову до стародавніх стін Ієрихона. Що він являв собою — селище чи місто? Чи можна назвати селищем досить великий комплекс споруд, оточений кам'яним муром? До того ж перший період існування цього комплексу налічує близько трьох тисячоліть. З сучасних міст лише Афіни й Рим можуть похвалитися тривалою історією, але не такою глибокою давниною. У п'ятому тисячолітті Ієрихон був тимчасово залишений, а згодом заселений знову. Загалом він зберігав значення великого укріпленого центру протягом більш як шести тисяч літ. Тривале життя його майже ні з чим порівняти не можна. (З Ієрихоном може змагатися лише порт південної Туреччини — Мерсін, вік якого становить вісім тисячоліть. Його можна вважати найдавнішим з існуючих нині міст). В середині другого тисячоліття до н. е. впали мур Ієрихона. Згодом він, уже втретє, був знову заселений, та вже не відігравав колишньої ролі.

Але ж як насправді виникли перші міста? Вже в найстарішому шарі Ієрихона виявлено залишки святилища — будівлі з каміння та глини, з перекриттям на дерев'яних стояках.

Священні місця палеолітичних мисливців ховалися в глибинах печер. То були сталі центри, існували вони протягом тисячоліть. На одних і тих самих місцях відновлювалися наскельні малюнки. Часто вони складалися з кількох шарів. Сюжети їхні змінювалися, але місце зберігало свою таємничу приналежність.

В родючих долинах священні місця доводилося споруджувати руками. Так створювалося перше вогнище «Великої богині», якому судилося проіснувати тисячоліття. Поблизу святилищ селилися члени спілки. Влада їхня над племенем була велика. У деяких народів Африки та Океанії вони й досі відіграють істотну роль. Члени цих спілок — хранителі стародавніх легенд та обрядів. Тільки до їхнього голосу дослухалася богиня, їхніми руками правили жертви. «Ви, члени таємної спілки, — казав юнакам під час висвячення глава спілки Дук-дук у Ме-

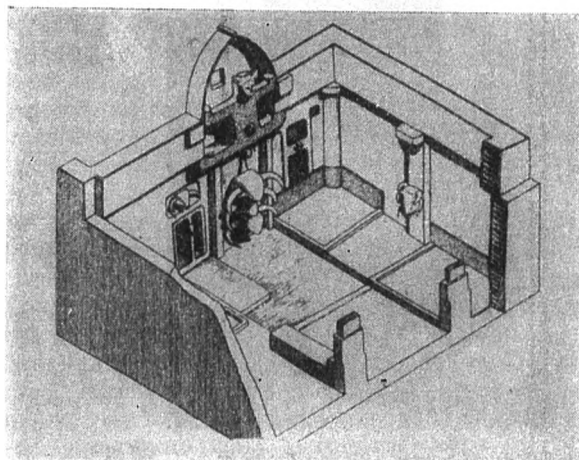
ланезії, — можете зайти в кожен двір, на кожне поле і взяти все, що схочете». Це говорилося наприкінці XIX століття.

А в давнину влада спілок була, напевне, ще сильніша. В них закладалися підвалини майбутньої жрецької організації і влади царя-жерця. Судячи зі знахідок в Ієрихоні, й особливо в інших містах VII—VI тисячоліть до н. е., більше важила влада жіночих таємних спілок. Їхня володарка була хранителькою добробуту племені. Це вона, збирачка дикоростучих злаків, навчила людей обробляти землю. І вона керувала мисливськими церемоніями.

Але тяжка праця на оброблюваній землі й догляд худоби поволі ставали справою чоловіка, який уже не залишав оселю для далеких мисливських походів. Воїни-чоловіки боронили священне вогнище богині. Тим-то неминуче насувалася криза жіночих спілок. Проте на самому початку формування міської культури вони, певне, були ще сильні. Священний центр обгороджували муром, святилище оздоблювали вправні ремісники. Пізніші свідчення, зібрані істориками та етнографами, говорять про те, що створення скульптур богів і прикрас храмів було пов'язане із складними обрядами очищення. Це сприяло висуванню окремих майстрів, що присвятили свої твори культові. Можна припустити, що цей процес розпочався вже в той ранній період, яким датуються перші святилища Ієрихона.

В доісторичних шарах Ієрихона знайдено скульптури і барельєфи, що зображають жінок з дітьми, — первісних «мадонн», і групи жінок з чоловіками. Поруч богині з'явився її майбутній переможець. Статуї виконувалися в натуральну величину, з глини на очеретяному каркасі¹.

Святилище Чатал Гюйюка. Реконструкція. VII тисячоліття до н. е.

¹ Д. Церен. Библийські холми. М., 1966, стор. 290—291.

Унікальну галузь скульптури являли собою людські черепа з рельєфними масками. Ці перші «портрети» предків чи жертв культу виконані надзвичайно майстерно. У похованнях Ієрихона знайдено безголові кістяки. Можливо, обряд збереження голів був пов'язаний з культом предків. У Стародавньому Римі його замінив звичай зберігати в домі погруддя предків роду. Можливе й друге пояснення: голови відтинали жертвам богині або ворогам, щоб дістати символи їх життєвої сили. У стародавніх святилищах Ієрихона черепа з масками зберігали в спеціальних місцях.

Перші будинки міста споруджували з каменю, але згодом з'явилася висушена на сонці цегла з глини, змішаної з очеретом. Найдавніші цеглини не схожі на сучасні, вони зберігали овальну форму довгої глиняної «ковбаси», з якої їх нарізали.

Ще одна примітна риса цього міста — поява свійського kota. Цей звір — зменшена «модель» барса, на котрому іноді зображена володарка, — став, певне, не лише атрибутом культу, а й вірним хранителем запасів збіжжя від гризунів.

Відкриття, зроблені в Ієрихоні, перегорнули лише першу сторінку найдавнішої історії землеробів Передньої Азії. Наступні сторінки, пов'язані з розкопками в Анатолії (Туреччина), ще більш захоплюють багатством і важливістю нового матеріалу.

Центральна й південна частина Малої Азії є й досі житницею Туреччини. З давніх давен її родючі землі вабили перших землеробів. Та й географічне місцезнаходження цього району було надзвичайно важливе. Адже навколо нього групувалися вогнища найстаріших цивілізацій. Це шлях, який зв'язував стародавнє Дворіччя з Середземномор'ям, центр, де закладалися підвалини культури, що живили Трою, острови Егейського моря й перші грецькі міста на узбережжі Малої Азії.

Стародавня Анатолія була колискою високої цивілізації Кріту кінця III — початку II тисячоліття до н. е., яка виникла неначе так несподівано і зразу — в досить зрілих формах. Ще донедавна Анатолія являла для археологів, так би мовити, білу пляму. Більш-менш вивчені були тільки порівняно пізні пам'ятки хетто-лувійської культури II тисячоліття до н. е. Земля довго зберігала свої таємниці.

Першу сторінку цієї книги за сімома печатками прочитав археолог Джеймс Мелларт. В 1956 році, коли він був ще дослідник-початківець, його увагу привернув невеличкий пагорб поблизу села Гаджилар, у південно-західній частині Малої Азії. Розкопавши його, археолог побачив поселення перших землеробів, яке проіснувало понад

тисячу років — з VI до початку V тисячоліття до н. е. Так само як в Ієрихоні, тут відкрито захисний мур і будинки з сирцевої цегли, великі зерносховища, пічки для випікання хліба. Населення вже користувалося череп'яним посудом, а на глині трапляються відбитки тканин. Шкури тварин поступилися місцем тканому одягові. Деякі посудини прикрашені глиняними головами бика, оленя й собаки — тварин, які, напевне, багато важили не тільки в житті людей, а й у релігійному культі. А серед виробів з каменя, котрих, на подив археологів, виявилось порівняно небагато, траплялися грудки мідної руди. Отже, навіть уже цей найдавніший період культури ранніх землеробів можна лиш умовно називати неолітом. Людина почала використовувати метал на кілька тисячоліть раніше, ніж вважали археологи. Щоправда, мідь спершу застосовували для виготовлення прикрас служительок богині. Перш ніж дістати широке практичне застосування, новий матеріал, як свого часу глина, довго живився лише для потреб культу. І недаремно в наступні часи деякі народи Африки вважали ковалів чаклунами і хранителями магічних обрядів.

Але найбільшою подією стало відкриття в шостому шарі Гаджилара, там знайдено понад тридцять глиняних жіночих статуеток розміром до 25 сантиметрів. Значення цієї знахідки важко переоцінити. Вона не лише допомогла побудувати міст через безодню часу до традиції жіночих скульптур палеоліту, а й відхилила завісу, яка приховувала найбільші таїнства богині-матері, стародавнього образу Єви, що довго зберігав таємницю біблійного дерева пізнання. Самого дерева — символу народження і родючості землі — тут ще немає. Його зображення з'являться пізніше, коли верховні боги патріархів скинуть стародавню праматір з її трону.

У біблійному міфі змії стане ординарним спокусником, а згодом — знаряддям сатани або його втіленням. Але зображення жриць Кріту зі зміями в руках свідчать, що спершу мудрий змії був атрибутом культу богині. Він зберіг своє місце й біля ніг грецької Афін. Але все це є вже пізнішим переосмисленням таїнств богині.

У Гаджиларі ми бачимо їхні джерела. У мисливців палеоліту ритуал, в його співвідношенні з життєвими явищами, ще не був достатньо розвинений. Але у святилищах перших землеробів він уже дістав нове оформлення і сенс. Аналогію між народженням, життям і смертю людини та зміною пір року ці землероби відчували дуже гостро і виразно. Щоб зрозуміти це, треба «прочитати» статуетки Гаджилара. Та, на перший погляд, їх колекція скидається на га-

рем якого-небудь східного султана. Пишнотілі красуні з довгастими очима прибрали вельми невимушені визивні пози. Скульптури ці — гімн тілу. Але насправді сенс їх набагато глибший.

Більшість жіночих фігур оголені, лише деякі вбрані в прозорі тканини. Тут є жінки різного віку. Ось юні дівчата. В них ще тільки пробуджується незаймана сила природи. Насіння ще не вкинуто в ґрунт. Є й статуетки жінок, які чекають народження дитини. Вони дбайливо зберігають перші пагони посіву. І нарешті — матері з дітьми, котрі зручно вместилися на їхніх широких стегнах. Груді матерів повні молока. Свято жнив настало. Майбутній образ грецької Артеміди розкривається тут в її різних іпостасях — діви і матері, — зв'язаних з календарним циклом землеробів.

Але особливо цікаві жіночі фігурки з чудними, схожими на ящерок хвостатими звірми в руках. Вони вирізняються з-поміж інших і своїм становищем. Одна сидить на троні, зробленому у вигляді барса, голова другої прикрашена високою тіарою, яка нагадує головні убори пізніших богів Індії. Образ першої перегукується з єгипетською Нейт, що годує груддю крокодилів. На руках у жінок не просто діти, а прабатьки в тваринному образі — тотеми племені.

Гаджиларські образи пишнотілих хранителюк обрядів не дають уявлення про життя рядового землероба тієї доби. Праця його була надзвичайно тяжка, харчі — грубі та вбогі. Відкриті археологами поховання свідчать про те, що середній вік людини не перевищував 20—25 років, переважно за рахунок дитячої смертності. Небагато хто доживав до сорока років, і людина такого віку мала вигляд жалюгідного дідка з повністю зруйнованими зубами.

Тільки жіночі поховання містили різноманітні речі та прикраси. Все важкою пра-

цею накопичене багатство найдавнішої землеробської громади йшло на потреби культу і коштовне вбрання його служителюк. Культ богині вимагав кривавих жертв. Відгомін їх зберігся в описах вакхічних жіночих свят. Сп'янілі від крові жертвних тварин, охоплені священним шалом члени жіночих спілок часом тероризували навколишнє населення.

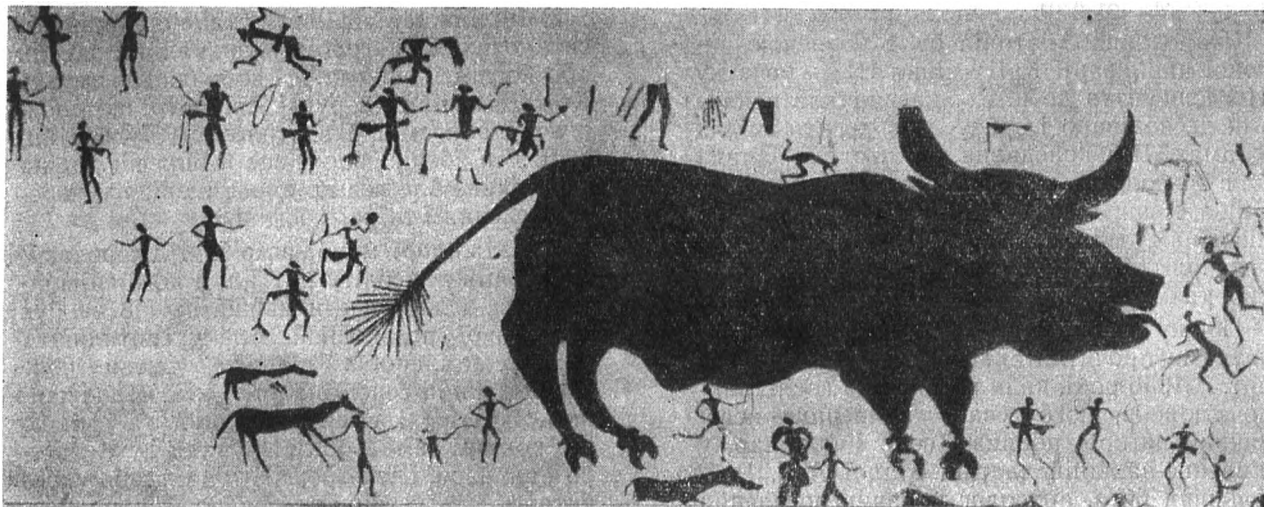
Діоніс-Вакх — божество, зв'язане колись із жіночим культом.

Мати Діоніса — Семела, яка згоріла у вогні пристрасті до Зевса, обожествлена під ім'ям Тіоні-несамовитої. Вона являла собою, очевидно, стародавнє божество родючості й тільки згодом посіла другорядне місце в сонмі богів патріархату. За іншими варіантами міфів, першою матір'ю двічі народженого Діоніса була підземна богиня Персефона.

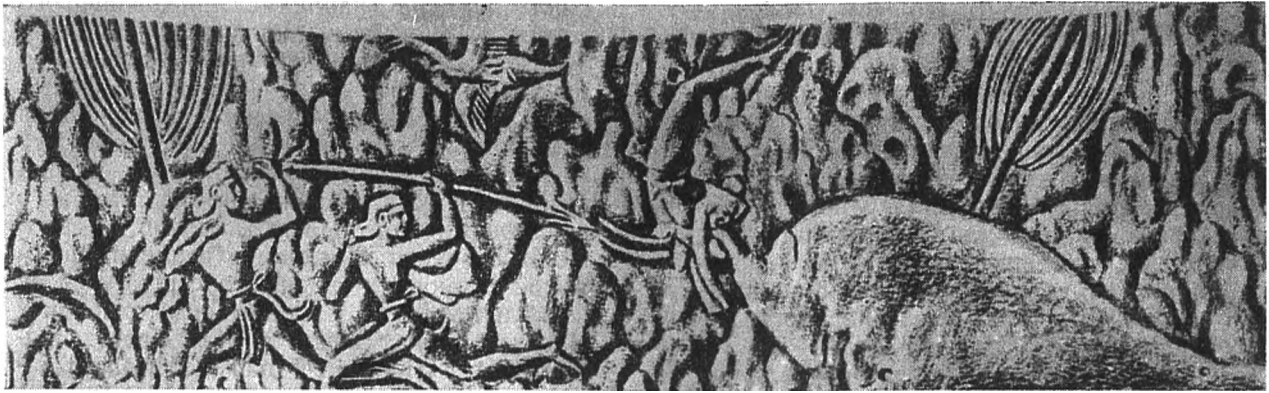
Виховали його лісові німфи. У мандрах по землі бога супроводить барс — священна тварина стародавньої жіночої богині, а також сп'янілі від вина й крові жертвних тварин менади (вакханки), козлоногі сатири й силени.

Дикі оргії часом супроводили людські жертви. Але розквіт культу жіночої богині став водночас і початком її занепаду. Можна уявити, яке різке враження справляли на стародавніх землеробів несамовиті оргії її служителюк, оточених лавами юних охоронців. І цілком імовірно, що грецький міф про боротьбу Зевса з велетами — синими Геї відобразив криваву революцію землеробів, які повстали проти тиранії Великої богині.

Гаджилар із своєю багатою іконографією жіночих зображень — явище не поодиноке. Такі статуетки зустрічаються вже в розкопках землеробських поселень Балканського півострова та південно-східної Європи

Ритуальна сцена «полювання» на небесного бика. Фреска. Чатал Гюйюк. Початок VI тисячоліття до н. е.

Ритуальні ігри з биком. Рельєф. Слонова кістка. Кріт. II тисячоліття до н. е.

VI—IV тисячоліття до н. е. Як ми вже зазначали, деякі з них зображають володарок, що сидять на троні, інші вражають винятково розвиненими формами (статуетка V тисячоліття до н. е., знайдена в «Азмашката могила» в Болгарії). Та вже жіночі фігурки так званої трипільської культури III тисячоліття до н. е. на території України використовувалися, певне, для того, щоб правити жертви перед сівбою. Під час землеробських ритуалів часто вели на офіру дівчат, це зафіксовано багатьма дослідниками. Жертвою стала і колись гордовита служителька Великої богині. Тільки на Криті жінки-жриці зберігали до певної міри своє високе становище.

Пагорб Гаджилар, що відкрив стільки можливостей для інтерпретації стародавніх міфологічних шарів, дав початок блискучим дослідженням Д. Меллаарта в цій галузі. Увагу археолога привернув подвійний пагорб у Центральній Анатолії, відомий під назвою Чатал Гюйюк. І великі розміри, і місцезнаходження Чатал Гюйюка давали змогу припустити, що його розкопки не будуть безрезультатні. Але вони перевершили всі сподівання. Буквально на другий день роботи перед очима археологів з'явилися фрески. Справжні фрески, намальовані на тонкому шарі рожево-білої вапняної штукатурки. Стародавні єгиптяни такою складною технікою не володіли. Не знали її й народи Дворіччя. Фреска наче несподівано з'явилася на Криті, а згодом у стародавній Греції. Тільки в Чатал Гюйюку можна було виявити її джерела.

Зміст великих фрескових малюнків Чатал Гюйюка викликав захоплення, але перш ніж дати їм пояснення, спробуємо уявити собі поселення чи, радше, місто, розкопки якого тривають і досі.

В порівнянні з іншими поселеннями найдавніших землеробів Чатал Гюйюк має де-що незвичайний характер. Незважаючи на великі розміри загальної площі, воно забу-

доване компактно. Прямокутні вальковані будівлі туляться одна до одної на схилі горба. Лише в деяких шарах помітні сліди вузьких вуличок і малесеньких вільних майданчиків. Потрапити до будинку можна було тільки дерев'яними сходами через дах. Коли будівлі завалювалися, на їхніх руїнах зводили нові. Так само робили й після частих пожеж. Місто зростало, зберігаючи під собою свою історію. Д. Меллаарт налічив дев'ять шарів. Від дев'ятого, найдавнішого, до другого і першого минуло близько півтори тисячі років (VII—VI тисячоліття до н. е.), і ніколи ворожа нога не ступала на територію міста.

Жителі його обробляли землю примітивними знаряддями, сіяли ячмінь і пшеницю. Саме в районах Анатолії і на південних схилах Палестини знайдено дикоростучі злаки, з яких почалося культурне землеробство. Жінки мисливських племен збирали коріння та їстівні злаки, жертвуючи частину запасів своїй богині-покровительці. Їй присвячували й перших приручених тварин. Цікаво, що жителі Чатал Гюйюка тільки поступово освоювали пшеницю. Керамічного посуду в стародавніх шарах знайдено мало, зате несподівані знахідки виробів з дерева, що збереглися в обвугленому стані, допомогли археологам зовсім по-новому підійти до питання походження череп'яного посуду. У найдавніший період посуд був дерев'яний і, ясна річ, не міг зберегтися серед археологічних залишків. У Чатал Гюйюку знайдено дерев'яні вироби найрізноманітніших форм: тут і маленькі скриньки для косметики, чашки, келихи, миски з ручками, дерев'яні ложки, великі посудини з круглим дном. Форми їхні напрочуд пластичні й цілком відповідають наймоднішим смакам нашого часу. Перші вироби з глини наслідували форму дерев'яних та кам'яних.

Знайдені металеві вироби теж викликали подив археологів. Люди, що жили майже дев'ять тисячоліть тому, вже користувалися

міддю, свинцем і навіть залізом. Такі знахідки нечисленні, бо з металу робили попервах тільки коштовні прикраси. Тільки в пізніших шарах знайдено перші мідні шпильки та шила. Зброю на знаряддя виготовляли переважно з каменю, кістки й дерева.

І все, що вважалося незвичайним і прекрасним у ті часи, потрапляло до рук хранительок святилищ: біла склоподібна паста, охра, яшма, зміювик різних відтінків, грудки вапняку гарного кольору, черепашки Середземного моря і, як уже зазначалось, різні метали.

Перші ремісники, що обслуговували потреби культу, селилися поблизу святилищ. Святилищ і малих храмів, присвячених Великій богині, в Чатал Гюйюку було кілька. Хоч розмірами вони були й невеликі, та серед навколишніх будівель посідали, певне, центральне місце, яке вважалося священним. І протягом багатовікового життя міста святилища постійно відбудовувалися, часом уже в нових формах. Особливо вшановувалися ті місця, де були фрески або рельєфи. У так званому «храмі барсів» відкрито геральдичне зображення двох барсів, відновлюване щонайменше сорок разів. Рельєф повторювався в кожному шарі на одному й тому самому місці. І це не випадково. Візьмімо «Володарку» Чатал Гюйюка, яка сидить на троні з зображенням двох барсів. Хвости тварин закинута їй на плечі, голову прикрашає кругла шапочка або діадема. «Звіриний» трон богині-матері являє чи не більший інтерес для істориків, аніж вона сама. Згадаймо трони єгипетських фараонів із зображеннями звірів, що ніби підтримували на своїх спинах «живого бога» на землі. Це символ його божественного походження. Народжений на небесному троні стародавньої богині, бог ніколи не вмирає, а лиш повертається в її лоно для наступного народження: «Проквітнула ти його, подібно до того як проквітнула ти сина бога». — «І могутня ти над богами. Душі їхні — твої, спадок їхній — твій, жертви їхні — твої, і майно їхнє все твоє» — отак найдавніші «Тексти Пірамід» (III тисячоліття до н. е.) оспівують велич матері богів.

Цікаво, що зображення богині-породилі, знайдене в Чатал Гюйюку, своїм трактуванням вельми відрізняється від інших скульптур. Майстер майже натуралістично відтворює в ній кожну деталь, тоді як більшість скульптур виконана більш умовно та узагальнено.

Цей факт важко пояснити самою лише зміною стилю. Співіснування двох художніх систем, з яких перша межує з явним натуралізмом, а друга призводить до орнаменталізації зображення, характерне і для мистецтва стародавньої доби і навіть для піз-

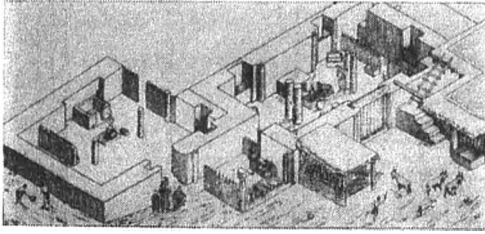
ніших періодів (наприклад Стародавнього Єгипту). Річ у тому, що в релігійних уявленнях давнини відокремлення «душі» або її умовного знаку від тілесної живої форми є ще досить невиразним; це й позначається на творах мистецтва. Давні майстри просто не бачили принципової відмінності між різними ступенями зображення або умовного переоформлення образів таємничого світу, що їх оточував. Поеднання реальних форм і майже умовних «знаків» зустрічається як у скульптурі, так і в настінному живопису Чатал Гюйюка. Багато які з фресок, відкритих у святилищі III шару (Меллаарт датує його 5 850 роком до н. е.), зображають сцени ритуального полювання. Великі фігури тварин оточені маленькими фігурками людей у леопардових шкурах. В руках у мисливців луки, дротики, бойові сокири та мисливські сітки. Інколи фігурки перевертаються або танцюють на спинах велетенських тварин. Це зразу ж нагадує відомі гімнастичні «кориди» на фресках Кносського палацу або рельєфи посудини з кістки, недавно знайденої на Криті.

В центрі однієї з фресок — двометрова постать велетенського розлюченого бика. Кілька чоловічків ніби хочуть схопити його за китичку хвоста, інші стрибають перед лютю роззявленою пащею, двоє перекидаються на його спині. Тільки внизу зображена більша розмірами, спокійна постать жінки. Біля неї юнак, що показує вперед, і кілька невеличких силуетів ланей.

Згадаймо всі класичні персонажі міфології Середземномор'я — Ма, азіатську прамати богів, Артеміду-мисливицю, вавилонську Іштар або Кібелу — фрігійську «велику мати» з своїм коханим юним Аттісом. Порівняння образів богинь різних міфологічних циклів взяті не випадково. Ми біля джерел формування їхнього культу. Важко, певна річ, уявити собі могутнього бика атрибутом жіночої богині. Ми завжди пригадуємо міф про Зевса, який перетворився на бика, аби помчати до берега Криту доньку фінікійського царя, що припала йому до вподоби. Та уявімо собі, що згідно з цим

Ритуальна сцена «полювання» на оленя. Фреска. Чатал Гюйюк. Початок VI тисячоліття до н. е.

Житловий будинок в Гаджиларі.
Реконструкція Д. Меллаарта.
VI—V тисячоліття до н. е.

міфом Європа — це бабуня крітського мінотавра, лютого чудовиська з бичачою головою. Та й саме становище Зевса-бика, на якому сидить юна красуня, веде нас до давнього шару міфів, де бик ще був священною твариною богині. Але сліди войовничих ігор з биком ведуть нас до ще яскравіших картин, що збереглися в міфах та епосі Дворіччя.

В період піднесення міст Дворіччя богиня вже втратила верховну владу, їй на зміну прийшли боги та герої патріархату. Гільгамеш, знущаючись з гордовитої Іштар, перелічує її «провини та скверни». Його докори колишній опорі матриархату ущипливо-образні:

Ти — жаровня, що згасає в холоднечу,
Колодязь, що поглинув свою кришку,
Сандалія, що муляє ногу господареві!¹

В очах Гільгамеша, героя-царя, який і сам зовсім не відзначався скромною вдачею, Іштар — заздрісна й кривава розпусниця. Богиня, втративши свою давню славу, дістає натомість характер — набуває жвавих побутових рис. Ображена героєм, вона плаче, волає, рве на собі волосся. Могутній священний бик — атрибут її влади, і розлючена богиня насилає звіра на країну Гільгамеша. І тут, чи не востаннє в історії, починається трагедія, близька до тієї, що

¹ Епос о Гильгамеше. Перевод с аккадского Н. Дьяконова. М.—Л., 1961, стор. 40—45.

зображена на стіні святилища в Чатал Гюйюку. Гинуть у битві з биком мужі Урука, «але стрибнув Енкіду, за ріг бика ухопився». Тільки разом із своїм могутнім другом Енкіду подолав Гільгамеш звіра. Іштар проклинає героїв.

Поеднання образу богині з її священним биком збереглося і в пізніші часи. Цікавий щодо цього перський культовий ритон елліністичної доби. Проте поєднання двох образів — людини і тварини — має тут своєрідний механічний характер.

«Бик небесний» Великої богині зображений і в більш ранніх святилищах Чатал Гюйюка. Навпроти входу до одного святилища зроблено ніші. В самому центрі під стрільчастою невеличкою аркою — рельєф із зображенням самої рогатої богині в позі породіллі. Статуя нагадує своєрідний ієрогліф. Нижче — три виліплені з глини і вкриті орнаментом голови биків. Такі самі голови містяться в нішах і на підлястрах. Деякі ніші призначалися, можливо, для черепів жертв священної гри з биком.

В одному з найдавніших святилищ сьомого шару, теж прикрашеному головою бика (під нею лежав жертвний череп), на бічній стінці малюнок: фантастичний птах літає над безголовими постатями людей. І знову виникає асоціація з епізодами епосу про Гільгамеша. Жертовна битва героїв з биком не минула даремно. Людина, що вбила бика, мусить померти. Таким є рішення ради богів. І вісник смерті прийшов до Енкіду: «На птаха бурі він скидається лицем, його крила — пащині крила, його пазурі — орлині пазурі».

Навіть на світанку піднесення патріархату грізний посланець богині подолав героя. І сама богиня спустилася в інше царство — царство смерті, де ще довго зберігатиме свою владу над тінями померлих.

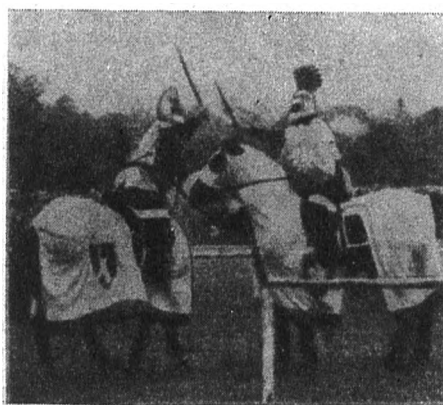
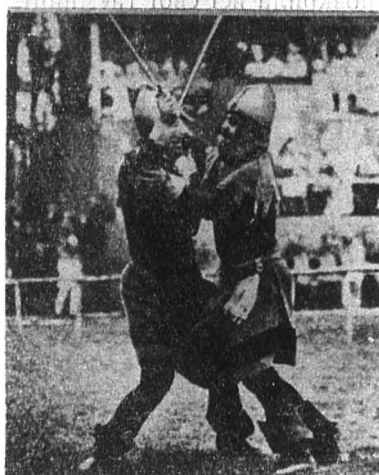
Мати-Земля дбайливо зберегла своє стародавнє царство в Чатал Гюйюку — дивовижний, невігаданий «Атлантиді» матриархату, яка ще не розкрила всі свої таємниці.

ГОТЕЛЬ «БУДАПЕШТ»

Угорська столиця прикрасилася новим висотним будинком, найвищим у країні — 18-поверховим готелем «Будапешт». Перші чотири поверхи — це гарна споруда в новому стилі, тут розмістилися великий ресторан, кафе, бар та службові приміщення; над нею височить чотирнадцятиповерхова башта. Готель споруджено на правому березі Дунаю, в Буді; з майданчика на даху готеля можна побачити весь Будапешт.

РИЦАРСЬКІ ТУРНІРИ

У чехословацькому місті Зноймо збереглися не тільки середньовічні вузькі вулички, а й любов до деяких середньовічних звичаїв. Тут, наприклад, щороку, певного дня влаштовуються рицарські турніри за всіма історичними правилами. Змагаються й піші рицарі, й кінні.

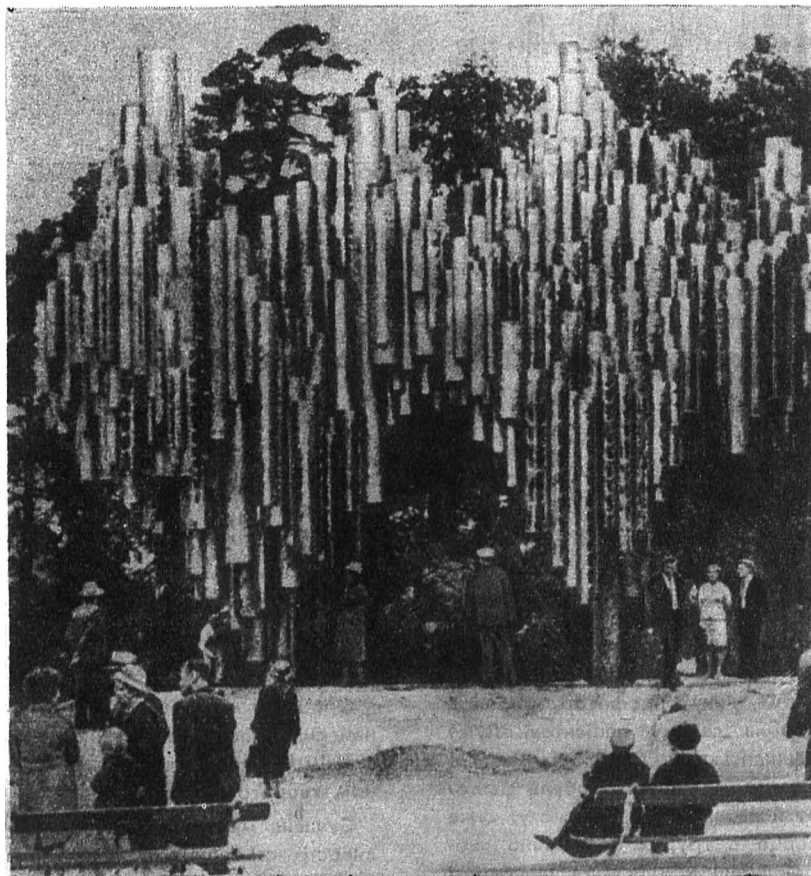
ОРИГІНАЛЬНИЙ ПАМ'ЯТНИК

У Хельсінкі відкрито пам'ятник видатному фінському композитору Яну Сібеліусу. Цей величезний скульптурний витвір (його довжина 10,5 метра, висота 8,5 метра) гармонійно вписується в ландшафт парку, який носить ім'я композитора. Одним з елементів пам'ятника є оригінальна конструкція з 600 сталевих труб, що нагадують труби органа. Скульптор Ейла Хілтунен прагнула передати своїм твором характер музики Сібеліуса, її романтичність й глибоку народність.

ВИМУШЕНА ВИНАХІДЛИВІСТЬ

Брак бензину в Англії значно зменшив кількість автомобілів на вулицях. Тепер у Лондоні стають популярними мініатюрні засоби пересування на зразок самоката.

«ЗАКОХАНА» У МИСТЕЦТВО

Сильні чоловічі руки підняли Анну Віттакер і кинули сторч головою до глибокого ставка. Жахливо? Анна запевняє, що то — дрібниці: «Мені доводилося робити значно гірші речі. Я неодноразово кидалася з мосту в річку, скочувалась у провалля, оберталась у повітрі на крилі вітряка, розгойдувалась на люстрі».

Все, що робить Віттакер, — її професія. Англійська акторка створює також власні сенсаційні кінофільми, виконуючи в них найкарколомніші трюки.

«Безтямно люблю свою професію», — запевняє акторка.

ЗВІДУСІЯ
ПОТРОХУ

МІКРОБАМ

ВХІД

Малюнки польського художника
Станіслава Копфа

ЗАБОРОНЕНО!

Увесь світ стежив за наслідками першої операції по пересадці серця, яку професор Бернард зробив своєму пацієнтові Луїсу Вашканському. Спочатку здавалося, що медицина здобула раптову й незаперечну перемогу: чуже серце в грудях безнадійно хворої людини билось! Та незабаром Луїс Вашканський помер. Смерть сталася не від серцевої хвороби й не від того, що організм «відштовхнув» чуже серце: внаслідок операції Вашканський втратив силу опору інфекції і став жертвою мікробів.

Це була важка, але й повчальна поразка науки. Тому під час подальших операцій лікарі вжили необхідних запобіжних заходів і другий хворий, оперований Бернардом, доктор Блайберг, живе вже багато місяців.

У чому ж тут справа? Для того, щоб людина «прийняла» пересаджений їй орган, треба перемогти силу опору організму, зламати імунний бар'єр, який протидіє чужому білку, введеному в організм. Але позбавлений імунологічної охорони організм стає беззахисним перед шкідливою

дією різних мікробів, які можуть викликати небезпечні хвороби.

Організм може бути позбавлений сили опору також внаслідок, скажімо, опромінювання рентгеном хворого на рак.

Сучасна медицина вивчає можливість створення «середовища без мікробів» (звичайно, досліди провадяться спочатку на тваринах). Це спеціальні камери, ізолювані від зовнішнього світу складною системою фільтрів, які унеможливають проникнення мікробів у організм з навколишнього середовища. Лікарі вдалися до такого експерименту: методом кесаревого розтину видобули з матки тварини ще ненароджене звірятко й, старанно ізолювавши від мікробів, перенесли його до стерильної камери. Тут продовжували стежити, щоб бактерії не потрапили в організм з харчами.

У такий спосіб пощастило домогтися цілковитої стерильності не лише шурів та мишей, а й свиней, собак і навіть мавп. Найбільш вдячним матеріалом для експериментів виявилися свині — через свою ненажерливість вони ладні їсти все, що дадуть. А це має велике значення. Адже для того, щоб цілковито стерилізувати якусь їжу, треба довгий час витримувати її під дією потужного променевого апарату або багато разів профільтрувати. Внаслідок цього, продукти втрачають свої смакові якості і далеко не всі

тварини згодні їх вживати. Так вдалося створити умови, в яких організм експериментальної тварини залишався вільним від бактерій.

Вивчалася також реакція тварин на зараження їх у стерильних камерах якимось одним видом мікробів. Під час цих дослідів з'ясувалося, зокрема, що деякі мікроби, які вважалися взагалі нешкідливими для ссавців, являють собою смертельну небезпеку для позбавленого опірності організму. Інші види вірусів, небезпечні, скажімо, за нормальних умов тільки для новонароджених мишенят, — убивали й дорослих гризунів. Досліджено також, як реагує організм на введені в нього послаблені або мертві бактерії. В тілі тварини та людини є також антитіла, що борються з різними бактеріями. Пощастило встановити, як діють ці антитіла, скеровані проти певних видів бактерій і навіть проти окремих різновидів однієї й тієї самої бактерії. Це може мати велике значення у боротьбі з вірусними захворюваннями. Адже медицині вже відомі деякі бактерії, що на них не впливають такі ліки, як наприклад пеніцилін.

Всі ці досліди дуже важливі для дальшої розробки методів боротьби з інфекціями в організмі людини з пересадженим серцем. Висловлюють різні думки про доцільність, перспективи й аспекти — наукові, етичні тощо — таких операцій, як пересадка серця. Але попри все, мимоволі проймаєш почуття захоплення перед творчим генієм людини, що здобуває все нові й нові перемоги над своїм ворогом — хворобами.

МОЛОДИМ ПРО ЇХНІХ РОВЕСНИКІВ

У ВИДАВНИЦТВІ «МОЛОДЬ»

1.

У західному світі протягом останніх років видано безліч соціологічних досліджень і трактатів, автори яких прагнуть визначити коріння загрозливого зростання дитячої злочинності. Що ж так згубно впливає на виховання підлітка? Які фактори лежать в основі порушень моральних законів суспільства? Ця проблема з багатьма невідомими, певна річ, привертає увагу не тільки криміналістів, а й вчених, письменників. Справа, звичайно, не в тому, що на всіх етапах історичного розвитку суспільства поведінка молоді далеко не завжди відповідає тим нормам, які висувують перед нею дорослі. Але ще ніколи злочинність неповнолітніх у США, Англії, Італії, ФРН не набирала таких страхітливих розмірів, як у наші дні.

Діапазон правопорушень широкий: крадіжки, шахрайства, гвалтування, хуліганство, гра-

бунок, акти жорстокості, зловживання наркотиками і, нарешті, вбивства. Де корінь зла? Дехто вбачає його в згубному впливі кінематографу — адже він оточує ореолом романтики гангстеризм, рекламує секс і збуджує у юнаків найогидніші інстинкти. Інші бачать корінь зла у телевізійних програмах і коміксах. Вельми поширена думка, що найчастіше стають на злочинний шлях діти розлучених батьків або тих родин, де батьки постійно сваряться. Атмосфера, що панує в таких родин, і призводить до трагедій.

Загалом, скільки дослідників — стільки й точок зору. Навіть ті, хто вважає за необхідне насамперед ліквідувати трущоби і злидні, не бачать усієї сукупності факторів. Безплідні є намагання визначити суть проблеми, коли вона розглядається у відриві від тої громадської атмосфери, в якій живе і формується людина.

Саме в цьому розумінні за-
слуговує на увагу випущений

видавництвом «Молодь» роман «Вулиця» західнонімецького письменника Манфреда Грегора.

І хоч деякі твердження автора можуть викликати заперечення, загалом він зумів, без облудних ілюзій і слізливої сентиментальності, яскраво і правдиво змалювати реальне життя сучасної західнонімецької молоді, вулицю — складову частину строкатого міста. Події і драми, що розігруються серед її мешканців, цілком звичайні. Чимало дослідників шукають окремих причин, через які молоді люди збиваються на згубний шлях. Манфред Грегор не йде за ними, він глибше розуміє сутність явищ і передає нам атмосферу і дух суспільства, яскравими фарбами малює трагедію німецької молоді, моральну безвихідь, об яку вщент розбиваються зусилля тих юнаків і дівчат, що не хочуть змарнувати свою молодість.

Англіський соціаліст-утопіст Роберт Оуен писав: «В людині, при появі її на світ, немає ні абсолютного зла, ні абсолютного добра, а є лише можливість і здатність до того і другого, що розвиваються залежно від середовища, в якому вона живе, і виховання, яке вона дістає у своєму суспільстві».

Отже, родина і суспільство! Хіба декого не спантеличує та обставина, що злочинцями, ватажками зграй стають підлітки із заможних і навіть багатих родин, молодики, які мають начебто все, крім пташиного молока. Мабуть, дослідники ці не здатні збагнути азбучну істину, що жива людина, як писав Бєлінський, несе у своїй душі, у своєму серці, у своїй крові життя суспільства, вона хворіє на

його недуги, мучиться його стражданнями, квітне його здоров'ям, раює з його щастя, незалежно від своїх власних, особистих обставин.

«Вулиця» — третій роман західнонімецького письменника Манфреда Грегора. Йому ще немає 40 років, однак він встиг пережити жах минулої війни, куди потрапив просто з шкільної лави. Школу йому довелося кінчати вже після повернення з фронту. Наш читач познайомився з Манфредом Грегором через його правдивий роман «Міст». Уже перед самим кінцем війни сім юнаків захищають міст від наступаючих американців. Гітлерівський унтер-офіцер, що наказав захищати міст, своєчасно втік. З семи захисників живий лишився тільки один. Йому 16 років. Та закривавлена юність рано привела хлопця до змушнення, збагатила розумінням життя, викликала глибокий біль за даремні великі жертви. Юнак збагнув, що його трагедія — це трагедія всього його покоління, занапащеного гітлерівським фашизмом.

Широке визнання в багатьох країнах приніс Манфреду Грегору й другий його твір «Вирок».

Від книги до книги письменник намагається осмислити спустошену дійсність, таврує гонимий матеріалізм і жорстокий егоїзм, що розтлівають душі молодих людей, позбавлених ідеалів. Самі юні герої Грегора незмінно намагаються відповісти на грізке запитання — заради чого жити?

Манфред Грегор ще, правда, не спромігся дати вичерпну відповідь своїм співвітчизникам, хоч лейтмотивом усієї його творчості є думка: «Так далі не можна». Духовна вбогість, ідейна нищість здатні породжувати лише зло. Єдиний критерій, за яким ми оцінюємо письменника, це його ставлення до дійсності. Манфред Грегор не приховує своїх антипатій, свого обурення. Він не може лишатися байдужим і плести за течією, він силою слова

малює картину моральної задухи і протестує проти неї.

У кожного з героїв «Вулиці» — своя доля, свої відмінні риси, а об'єднує їх та гнітюча туга, що спопеляє саму радість буття.

Урсула Штайнер, миле й симпатичне дівча, завжди сумна. Перед її очима стоїть образ батька, який наклав на себе руки. Мати зневажала свого чоловіка відтоді, як він, хворий і спустошений, повернувся з полону. Ледве поховали його, мати привела в дім свого коханця Поля, людину з темним минулим. Та й тепер Поль займається справами, які треба приховувати від людей. В Урсули вітчим викликає страх і огиду. Поль постійно переслідує дівчину. Одного разу мати навіть влаштувала доньці сцену ревності. Урсула серцем відчуває, що життя має бути іншим — гарним, чесним, цілеспрямованим, та мрії її розбиваються об гірку дійсність. Захисником і порадиником Урсули виступає неповнолітній Руді Кершбаум, відчайдушний отаман зграї, що займається крадіжками автомобілів, які збуває товстуну Бремеру. Батько хлопця, п'яничка, втовмачує синові єдину життєву мудрість: «бережи копечку на чорний день». Та Руді вже давно не звертає уваги на поради дорослих, вважаючи їх винуватцями всіх катастроф у світі. І в цьому плані вельми показово є розмова судового радника Шобера з Руді під час допиту:

«— Порядно жити? — Руді підвів голову. — А що це, власне, означає? Гучні і брехливі слова. Ми просто пристосовуємося, це ви на хибному шляху, а не ми. Це ви банкрути, але не хочете цього визнавати. Що це за світ, у якому половина людей займається розпустою, пиячить, жере...»

— Ну, а друга половина? — спокійно питає Шобер.

— Вони мріють про те, щоб коли-небудь теж мати право розпусно жити, обжиратися і пиячити.

— ...А чи знаєш ти, що було б, якби кожен так думав?

— Ото була б потіха! — сказав Руді.

— У мене теж нема всього того, що хотів би мати ти. — Шобер спробував поставити себе на місце Руді, щоб зрозуміти його.

— Зате інші мають усе.

— Але ж вони заробили це працею.

— Або одержали спадщину.

— Не кожен може мати багатого батька.

— Та, певно, що ні!

— Багаті можуть купити все. Відні мусять заощаджувати.

...«Яке в нього відкрите, прямодушне обличчя! — подумав Шобер. — Просто вити хочеться».

Подібне відчуття часом охоплює судового радника Шобера — людину порядну, захоплену високою метою допомогти юнакам вийти на чесний шлях, знайти своє місце в житті. Та дарма — він не годен змінити закони свого суспільства. Навіть сини Шобера скептично ставляться до утопічних ідеалів батька. Та й сам він уже почувается, мов той птах у клітці, й коли до нього приходить співробітник Рубергер просити про відставку, судовий радник із співчуттям вислуховує його. Рубергер не може при звичаїтись до бруду, злиднів, кухонних випарів, смороду, поту, горілки, розпусти. Спершу він годинами мив руки, але й після цього лишалося відчуття, ніби вони все ще брудні. Рубергер не наважується повністю викласти свої думки навіть Шоберові, якого поважає і якому цілком довіряє. Читач розуміє, що в основі цієї розмови лежить щось значніше, аніж просте бажання Рубергера змінити фах.

Трагічне життя підлітків з Турмштрассе, біль і розчарованість тих, що не стали ще дорослими, та вже охоплені розпачем занедбаного покоління, викликають співчуття і тривогу. Хіба Міхаель Мораш, син льотчика, що зростав у замож-

ній родині, чесний, благородний хлопчина, закохавшись в Урсулу з усією силою першого почуття, дійшов би коли-небудь до вбивства, якби жив в іншому суспільному середовищі? Міхаель і Урсула прийшли у життя для радості й щастя, а їх безжалюбно вкинули у світ страждань, бруду і злочинності.

Матір Міхаеля замкнули у божевільні, батько ось уже кілька років не з'являється додому, та кохання до Урсули надає самотньому хлопцеві сили, і він шукає порятунку для себе і для неї. Вони знаходять притулок у гаражі товстуна Бремера. Міхаель замріяно дивиться на місяць, що виринув з-за хмар. І тоді Урсула каже:

«— Як у видовому фільмі.

— Чом ти хочеш розвіяти ці чари? — питає Міхаель.

— Бо я ненавиджу все це, — тихо відказала вона. — Усю цю фальш. Всюди брехня! Місяць, сонце — увесь цей мотлох!

— Ні, не брехня, — лагідно сказав Міхаель.

— Але ж воно не наше?

— А що наше?

— Сирій дім, в якому зараз живе твоя мати. Вулиця, на якій живу я, товстий Бремер і його автомашини. Поль. Ось що наше. — Вона промовила це з болем. — І ще задуха».

Цікавий і повчальний є образ Міхаеля Мораши. У створенні його яскраво проявився талант Манфреда Грегора. Міхаель має добре серце. Та відчай дедалі більше трує його душу, бо дорослі роблять усе, аби вбити його добрі нахили, чистоту душі, красу поривань. Письменник не випадково вирізняв Мораши з-поміж інших своїх героїв, підкресливши цим, що навіть природна доброта і порядність, добрі матеріальні умови і благородні прагнення не можуть врятувати юнака від морального нокаута в сучасному буржуазному суспільстві.

Сама атмосфера задухи викликає зневіру, байдужість, песимізм, відчуженість і жорстокість.

Гербер, один з підручних Ру-

ді, штовхає крісло на коліщатках, в якому лежить паралізоване, безпомічне дівча. Крісло падає в річку, і дівчинка ледве не гине. В останню мить Гербер її врятовує, але тільки для того, щоб замести сліди і показати, ніби в нього прокинулося сумління і він покинув зграю. Шістнадцятирічний син заможних батьків Карл Бетхольд, на прізвисько Ваке-бецман, на уроках від нудьги не знав, куди себе подіти. Його однокласники непогано підробляли, виконуючи за Ваке домашні завдання. За хорошу оцінку Ваке видавав премії. Гроші він брав дома. Батько нічого не помічав — він продавав холодильники. Про своїх батьків Ваке казав: «Багаті, але нудні!»

Перед нами проходить ціла низка ще не сформованих юнаків і дівчат, які загалом створюють досить яскраву картину життя в країні так званого «економічного чуда», де жорстокість стала неодмінним компонентом людського характеру, такою собі рицарською ознакою. Щодо самого «економічного чуда», то письменник переконливо розвінчує цей міф: картини реального життя категорично спростовують брехню про загальний рай. Навіть суддя Шобер змушений визна-

ти:

— Дозвілля і життєвий рівень — ось найпекучіші проблеми сьогодишнього дня.

Та це лише часточка правди, але такий рецепт не може змінити всієї атмосфери життя суспільства, зробити його здоровим і здатним виховати юнацтво в душі високих моральних ідеалів.

«Моральність, — писав видатний німецький письменник Генріх Манн, — це не що інше, як повага до людини. Спочатку треба перетворити життя в душі людяності, дати юнацтву певність, що це щось більше, ніж арена для лютих звірів».

І поки Міхаель, Руді та його підручні сидять у в'язниці, Урсула Штайнер думає про їх майбутнє. Що воно принесе?

Невже знов страждання, нові розчарування і нові небезпеки?

Саме в такому трактуванні питання полягає концепція автора, він добре бачить винуватців всіх трагедій, і якщо не називає їх конкретно, читачеві це цілком зрозуміло.

2.

«Хоч я знаю, що дуже багато рецензентів не читають книг, котрі вони так майстерно рецензують, я все ж таки не можу зрозуміти, якої шкоди вони зазнали б, коли б все ж таки прочитали ту книгу, яку мають рецензувати».

Ми послухали поради видатного німецького письменника і вченого Ліхтенберга і прочитали повість американського письменника Вільяма Айріша «Строк минає на світанку». Повість ця невелика і небагатослівна. Головна її позитивна якість — щира інтонація, співчуття автора до своїх героїв. І саме це, а не складний і карколомний сюжет, захоплює з перших сторінок.

Випадкова зустріч Руді і Квіна, взаємна симпатія двох молодих людей, їхні тривожні роздуми про майбуття, про свою невлаштованість у цьому жорсткому світі викликають у читача бажання простежити до кінця їх нелегкий шлях. Руді і Квін, за життєпис яких узявся Вільям Айріш, — представники сучасного молодого покоління. Проте вони далекі від тих довговолосих «гіппі», «теді бойз», «рагарів», «блузон нуар», «цоці», «дісколі» та багатьох інших типів, таких поширених серед сучасної західної молоді. Вони, можливо, і не знають про їх існування, бо власні турботи й злигодні важким тягарем лягли на їхні молоді плечі.

Виявилось, що Руді та її випадковий знайомий були мало не сусідами в маленькому провінційному містечку, але доля звела їх лиш у багатомільйонному Нью-Йорку, в місті жорсткому і безжалюбному, в бетонному лабіринті, з якого

немає виходу. Це місто-лиходій може занепасти хоч кого, а хлопця й дівчину з провінції і поготів.

Прочитавши початок повісті «Строк минає на світанку», ми й забули про зауваження видавничої анотації, що повість відповідає всім вимогам детективного жанру. Бо, як нам здається, не цим вона приваблює читача, а своїми художніми якостями, соковитістю образів. Зокрема, Руді Колмен змалювана напрочуд виразно. Непідкупна, правдива дівчина хоче вберегти себе від спокус хвилинного щастя, від облудних принад диявольського міста. Місто-лиходій, яке вона вважає своїм особистим ворогом, наступало на неї всім своїм громадям, облутувало її павутинням, але дівчина зберегла здатність розуміти й оцінювати події та явища.

Чому вона не повертається до рідної домівки? Адже серце її там, з матір'ю?

«Тому, що з мене нічого не вийшло. Вони там думають, що я неабияка зірка на Бродвеї. А я всього-на-всього платна партнерка в дансингу, лантух з тирсою, що його наймають, аби тягати по залі», — відповідає вона Квіну.

З глибоким хвилюванням стежимо ми за зближенням Руді з Квіном, який спочатку був для неї лише рожевим квитком на танці: від кожного такого десятицентового квитка вона мала два з половиною центи заробітку. Та незабаром Квін стає для неї близькою людиною. Руді переконана, що, тільки врятувавши Квіна, врятується і сама, вирветься з паурів цього дракона — Нью-Йорка.

Хоч як це парадоксально, але в детективній повісті Вільяма Айріша найменш вдалим є її детективний бік. Це збіднює звучання твору, порушує ритм розповіді, різко змінює настрої читача. Поперах навіть важко визначити причину розчарування. В атмосферу щирості, навіяну інтонацією письменника, неначе рап-

това злива, вривається штучна, вигадана ситуація. Герої наділяються якостями і рисами, що вступають в суперечність з їхніми характеристиками.

Справді, хто може повірити, що двоє недосвідчених молодих людей, які зросли у невеличкому провінційному містечку, без певних навичок і підготовки, протягом кількох нічних годин у багатомільйонному місті, що славиться своєю злочинністю, не тільки блискуче зорієнтуються, де саме шукати вбивцю, а й встигнуть, пройшовши через карколомні пригоди і драматичні ситуації, знешкодити рецидивістів-злочинців? Йй-право, сам Шерлок Холмс позаздрив би криміналістичним здібностям, тонкому нюху і надзвичайній проникливості цих доморослих детективів.

Життя в Нью-Йорку складне, облудне — неначе говорить нам автор. Та раптом зраджує себе, підтверджуючи, що від великого до смішного — один крок. Можна тільки шкодувати, що Вільям Айріш піддався спокусі й пішов таким шляхом. Втім, це й не дивно, коли згадати, що у доробку Айріша чільне місце посідають саме твори детективного жанру, розраховані на попит американського книжкового ринку. Та попри все це письменникові, бажав він того чи ні, вдалося без гриму і бутафорії намалювати образ сучасного капіталістичного міста, міста-лиходія, і показати нам думки, настрої, мрії представників того покоління, яке має визначити майбутнє Америки.

Книжки Манфреда Грегора і Вільяма Айріша, що вийшли у видавництві «Молодь», абсолютно різні не тільки за сюжетом, а й за жанром та стилем. І все ж цим творам притаманне щось спільне, що не зразу впадає в око. Мабуть, саме та атмосфера задухи, нестерпної гнітючої задухи, яка панує і в західнонімецькому, і в американському містах, хоч лежать вони на різних континентах. Атмосфера суспільства, що заражає своєю згубністю душі людей.

3.

Янушу Пшимановському широке визнання і вдячність читачів приніс його твір «Чотири танкісти і пес». Наше знайомство з 16-річним капралом Янеком, баштовим стрільцем Єленем, лейтенантом Василем і водієм Григорієм Саакашвілі сталося задовго до виходу повісті українською мовою. Тут прислужився телеекран. Багатосерійний телевізійний фільм привернув увагу мільйонів людей не в самій тільки Польщі. В усякому разі, серед радянських глядачів Януш Пшимановський знайшов чимало прихильників свого таланту. І хоч його письменницький доробок був на той час уже досить значний («В першому ряду» — 1951, «Солдати чотирьох річок» — 1953, «Таємниця висоти 117» — 1957, «Рицарі срібного щита» — 1958, «Штурм гранітних твердинь» — у співавторстві з В. Жукровським тощо), — «Чотири танкісти і пес» стали важливою і знаменною віхою в письменницькій біографії Я. Пшимановського. А герої книги набули нових властивостей: життя їх не завершується на сторінках твору, а ніби продовжується, викликаючи у молодих сучасників бажання наслідувати їх.

Нема потреби переказувати зміст повісті, в якій нам так припали до душі поляк Янек, що завжди влучав у ціль, Густлік, що гнув пальцями сталеві цвяхи, неперевершений водій грузин Григорій і безстрашний командир танка — українець Василь. Гріх було б не згадати й рівноправного члена екіпажу Шарика — кудлату лайку, та й Рудого. Рудий — це танк «Т-34», названо його так на честь російської дівчини, санітарки Марусі-Вогника. Від Оки аж до узбережжя Балтійського моря друзів охороняє броня танка, який став для них не мертвою крицею, а живим символом нездоланності їхніх народів, об'єднаних благородною боротьбою проти гітлерівського фашизму. Так, саме дружба і

солідарність, братерство і товаришність стали найміцнішою бронєю вищого гатунку.

Сам Януш Пшимановський в одній із своїх публіцистичних праць писав про силу і міць нашої дружби:

«Нажуть, що історичні процеси потребують аналізу, підрахунків, вивчення.

Мабуть, це так, якщо кажуть.

Та я, не підраховуючи, знаю, що з 17-го року нашого століття можна говорити про дружбу цілих народів, а їх не підрахуєш. Знаю, що відтоді можна в одній фразі говорити про армію дружби, бо народилася нова армія, відмінна від усіх інших.

Саме тому мені здається, що досить покласти на відкриту долоню крихту спогадів, життя однієї людини, щоб побачити всю красу шерехатої революційної руди, яку ми переплавляємо в наш трудовий день».

Повість «Чотири танкісти і пес» немовби продовжує спогад про героїчний шлях, зрошений гарячою кров'ю і потом людським, кличе свято берегти цю дружбу.

Тридцятитисячний тираж повісті, випущеної українською мовою у видавництві «Молодь», безсумнівно, не затримається на книжкових полицях.

З Ладіславом Бубликом читач познайомився ще три роки тому, коли його щоденник невідомого будівельника вийшов у Москві, у видавництві «Молодая гвардия», під назвою «Становление». Схильність автора до показу життя будівників не випадкова, він і сам пройшов складний нелегкий шлях робітника на перших будовах соціалізму в Чехословаччині, був муляром, креслярем. Якихось 15 років тому Ладіслав Бублик очолював робітничу бригаду на будівництві в Кунчицах, про яке з справжнім знанням справи він і розповідає в своєму творі «Хребет», що після російського видання вийшов українською мовою у видавництві «Молодь». Безвідносно до цього твору виникає закономірне питання — чи є не-

обхідність за нинішніх, вкрай обмежених можливостей видавництва «Молодь», плани якого передбачають видання лише кількох творів зарубіжних авторів, звертатися до дублювання? В такій ситуації питання добору має особливе значення. На нашу думку, треба дати молодому читачеві більш широке уявлення про творчість зарубіжних письменників. Звичайно, можна заперечити, що, мовляв, є книги, позначені таким блискучим талантом, такими ідейними і художніми якостями, котрі неодмінно мають зайняти своє місце в українській перекладній літературі. Та чи слід долучати до цих творів «Хребет»? Незважаючи на зрілу публіцистичність і гостроту роману, в літературному відношенні він не досяг досконалості, художня тканина його часом не позначена барвами справжнього містецького хисту.

Роман «Хребет», написаний у формі щоденника бригадира на будові Кунчицького металургійного комбінату, відображає складну політичну ситуацію початку 50-х років, таврує кар'єризм, демагогію, недовіру до людини. Герой твору Карел Кратохвіл показаний у складних умовах. В свідомості молоді людини формується почуття громадянської і партійної відповідальності за долю людей нового суспільства. Боець гартується у боротьбі, але часом в його роздумах і висловлюваннях відчувається плутанина, спрощена оцінка подій.

Форма щоденника не тільки відкриває для автора широкі можливості, а й накладає певну відповідальність, бо найменша втрата почуття міри негайно впадає в око.

Автор поклав собі будь-що показати нам життя таким, яким його бачив Карел. Чи не тому в романі використано безліч протоколів, об'яв, гасел, канцелярських характеристик окремих будівників? Зловживання цим прийомом часом приводить автора до втрати почуття міри. Поляки справедливо кажуть: «що за надто — то не здорово». Зловживання так зва-

ною документальністю порушує не тільки ліричний, інтимний стиль щоденника, а й композицію всього твору, ця протокольність часом збіднює характери, не передає нам особисті риси будівників, затуманює наших сучасників. До того ж, багатослівність аж ніяк не переконує читача в тому, що герої книги здатні глибоко й тонко відчувати.

Ми не будемо тут говорити про величезне значення життєвого досвіду для праці письменника. Але не менш важливим є його слово — могутній інструмент, за допомогою якого митець створює виразну картину життя з усіма його барвами, наповнює схему свого задуму живою гарячою кров'ю. А зловживання протокольністю завжди призводить до змертвіння.

Про все це можна б і не нагадувати, якби у видавничій анотації досить безапеляційним тоном не було сказано, що роман «Хребет» — один з найгостріших і найцікавіших творів чеської літератури останніх років. Чи не занадто? Чи потрібні читачеві такі категоричні оцінки? Хіба анотації мають на меті визначати місце автора в загальному літературному процесі?

До творів, які вже перекладалися в нашій країні, а тепер вийшли у видавництві «Молодь», належать і «Святого святого Йоргена» Гаральда Бергстеда, що пройшов випробування часом: написаний він ще в 20-х роках і став класичною сатирою на лицемірність церкви та її служників. Це книга про те, як найбільшу підлоту можна прикрити ім'ям святого, і як священики безсоромно роблять це сотні років в датському місті Йоргенстаді. Дотепна, гостро написана книга чудово ілюстрована Оленою Овчинниковою — художницею, що глибоко відчула характерні особливості сатири датського письменника.

Гадаємо, що українське видання такої книги дуже доречне і потрібне.

Ми намагалися в цьому, мо-

же, і неповному, огляді познайомити читачів «Всесвіту» з загальними рисами доробку редакції перекладної літератури видавництва «Молодь». Тут, далі, можна було б поставити безліч питань, і зокрема спеціально рецензувати й аналізувати майстерність перекладачів. Звичайно, не всі твори однаково добре перекладені, кожний переклад має свої особливості, свої позитивні якості й вади. Та це вже тема окремої статті.

Ми не станемо доскіпувати до окремих огріхів і помилок, дискутувати з приводу якості поліграфічного оформлення тощо. Нас цікавить одне принципове питання — добір літератури. Ми познайоми-

лись з перекладами зарубіжної літератури, що видані цього і минулого року. Не варт переказувати зміст кожного твору. Але, читаючи ці видання, поволю переконуєшся, що не випадковість обумовила їх появу на книжковій полиці, а певний план і певна корисна тенденція. Звичайно, сфера питань, що цікавить нашу молодь у творах зарубіжної літератури, значно ширша, ніж ті, які порушені тут, але, щоб задовольнити жадобу до пізнання нашого юнацтва, потрібно багато років довгої і напруженої роботи. У розбурханому морі сучасної світової літератури є кораблі, що втратили орієнтир, і кораблі, що високо піднесли прапор правди. Мистецтво — багатогранне. Наше завдання — ви-

бирати твори, що дають читачеві правдиве уявлення про життя людей в різних країнах, про їх світосприймання, надії, працю і страждання. Тут потрібні енергія і довгі пошуки, здатність відчувати пульс життя, враховувати інтерес молоді до пекучих світових проблем. Отже, поле діяльності видавництва надзвичайно широке. І серед тих небагатьох книжок, що їх перекладає наше молодіжне видавництво, юнацтво мусить знаходити твори, в яких оспівується класова боротьба пролетаріату, національно-визвольний рух народів, героїзм молоді в боях проти агресивних імперіалістичних сил за мир і свободу.

Н. ХАЛЕМСЬКИЙ

«Весь мир» (на українском языке)

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат 93-44-85, відділи: 93-20-82.
Видавництво «Радянський письменник».

Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

БФ 03793. Підписано до друку 18/IX 1968 р. Формат паперу 60×90¹/₈. Фіз. друк. арк. 20.
Умовних друк. арк. 20. Тираж: 50050. Ціна 60 коп. Зам. 04406.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна», Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

«В С Е С В І Т» — 1969

Передплату на журнал приймають місцеві відділи «Союздруку», поштові філії, громадські уповноважені без обмежень готівкою та на виплат.

«ВСЕСВІТ» — ЩОМІСЯЧНИЙ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ, ПРИСВЯЧЕНИЙ ВИСВІТЛЕННЮ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО І ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ ЗА КОРДОНОМ.

НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ ДРУКУЮТЬСЯ ХУДОЖНІ ТВОРИ ПИСЬМЕННИКІВ РІЗНИХ КРАЇН СВІТУ, СТАТТІ ПРО ЗАРУБІЖНЕ КІНОМИСТЕЦТВО, ТЕАТР, ЛІТЕРАТУРУ, НАРИСИ ПРО ЖИТТЯ НАРОДІВ ЗЕМНОЇ КУЛІ, РІЗНОМАНІТНІ ІНФОРМАЦІЇ З ПИТАНЬ МИСТЕЦТВА, ІНОЗЕМНИЙ ГУМОР.

ЖУРНАЛ МАЄ РУБРИКИ: «ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ, «ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ, «ПОДОРОЖІ І ВРАЖЕННЯ», «З ФОТОАПАРАТОМ ПО СВІТУ», «ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ», «В ОРБІТІ — ПЛАНЕТА ЗЕМЛЯ», «ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ», «ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ», «НАРОДИ І ЗВИЧАЇ», «ХТО Є ХТО».

МАТЕРІАЛИ В ЖУРНАЛІ ШИРОКО ІЛЮСТРУЮТЬСЯ.

ПЕРЕДПЛАТНА
ЦІНА

На рік	— 7 крб. 20 коп.
на 6 місяців	— 3 крб. 60 коп.
на 3 місяці	— 1 крб. 80 коп.

Ціна окремого номера — 60 коп.

«В С Е С В І Т» — 1969

ВСЕСВІТ

ІНДЕКС 74088

1968

Ціна 60 коп.